

MASOC 2.1M

एम. ए समाजशास्त्र

सत्र - II

राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020 नुसार सुधारित अभ्यासक्रम

**सांस्कृतिक मानवशास्त्रातील
अभिजात दृष्टिकोन**

<p>प्राध्यापक रविन्द्र कुलकर्णी कुलगुरु मुंबई विद्यापीठ, मुंबई</p>	<p>प्राध्यापक शिवाजी सरगर संचालक दूरस्थ व ऑनलाईन शिक्षण केंद्र, मुंबई विद्यापीठ, मुंबई</p>
<p>प्राचार्य (डॉ.) अजय भामरे प्र-कुलगुरु मुंबई विद्यापीठ, मुंबई</p>	

प्रकल्प समन्वयक	: प्रा. अनिल बनकर कला शाखा प्रमुख दूरस्थ व ऑनलाईन शिक्षण केंद्र, मुंबई विद्यापीठ, मुंबई
अभ्यास समन्वयक	: कु. पंक्ती सुर्वे सहायक प्राध्यापक, समाजशास्त्र विभाग, दूरस्थ व ऑनलाईन शिक्षण केंद्र, मुंबई विद्यापीठ, मुंबई
संपादक	: पाट्टेबहादूर माणिक आत्मराम मातोश्री वेलबाई देवजी हरिया महाविद्यालय, शाहाड.
लेखक	: डॉ. संजय कांबळे शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर.

फेब्रुवारी २०२५, मुद्रण - १

ISBN: 978-93-91735-58-6

<p>प्रकाशक संचालक, दूरस्थ व ऑनलाईन शिक्षण केंद्र मुंबई विद्यापीठ, विद्यानगरी, मुंबई- ४०० ०९८.</p>

<p>अक्षर जुळणी आणि मुद्रण मुंबई विद्यापीठ मुद्रणालय, विद्यानगरी, मुंबई</p>
--

अनुक्रमणिका

इकाई क्र.	नाव	पृष्ठ क्र.
१	सांस्कृतिक मानववंशशास्त्रातील शास्त्रीय दृष्टीकोन	१
२	वांशिक केंद्र आणि सांस्कृतिक सापेक्षतावाद	१३
२अ	उपशाखा जीवशास्त्रीय मानववंशशास्त्र, भाषाशास्त्र, प्रागैतिहासिक पुरातत्वशास्त्र	२४
३	दृष्टिकोन आणि पद्धती.....	३६
४	उत्क्रांतीवाद आणि प्रसारणवाद ऐतिहासिक विशिष्टता	४४
५	नातेसंबंधातील शास्त्रीय अभ्यास आणि संरचनात्मक प्रकार्यवाद.....	६०
६.	संस्कृती आणि व्यक्तिमत्व	७६
७.	संरचनावाद, ग्राम अभ्यास.....	८२
८.	मार्क्सवाद आणि मानववंशशास्त्र	९०

एम. ए समाजशास्त्र

सत्र - II

सांस्कृतिक मानवशास्त्रातील अभिजात दृष्टिकोन

अभ्यासक्रम

507. CLASSICAL PERSPECTIVES IN CULTURAL ANTHROPOLOGY

[04 Credits, Lecture hours: 60]

[Total Marks: 100. University assessment: 50; Department/College assessment: 50]

Course Objectives

- 1) To understand the historical emergence of anthropology and its interconnection with sociology
- 2) To assess the distinct methods and claims of cultural anthropology as a unique system of knowledge production
- 3) To analyse the theories and methods developed by cultural anthropologists

Course Outcome

- 1) Appreciate the critical efforts of anthropologists to make sense of and value cultural diversity and otherness
- 2) Develop a humanistic approach to plurality of cultures and lifestyles
- 3) Understand the dynamics of cultural change
- 4) Assessment of the plurality of perspectives in cultural anthropology

Unit I: Anthropology and Sociology

- a) Sociology, anthropology, and the colonial episteme
- b) Ethnocentrism & cultural relativism
- c) Sub-disciplines: Biological Anthropology, Linguistics, Prehistoric Archaeology

Unit II. Perspectives and Methods

- a) Holistic perspective, comparative method & ethnographic fieldwork
- b) Evolutionism&Diffusionism
- c) Historical particularism

Unit III. Anthropologists and Contributions

- a) Kinship studies
- b) Structural Functionalism
- c) Culture and personality

Unit IV. Debates on issues

- a) Structuralism
- b) Village studies
- c) Marxism and anthropology

References

- Applebaum, H.A. (1987). *Perspectives in Cultural Anthropology*. New York: State University of New York Press.
- Candea, M. (Ed.). (2018). *Schools and Styles of Anthropological Theory*. London & New York: Routledge.
- Clark-Deces, I. (2011). *Blackwell Companions to Anthropology: A Companion to the Anthropology of India*. Oxford: Wiley-Blackwell.
- Das, V. (Ed.). (2003). *The Oxford India Companion to Sociology and Social Anthropology*. New Delhi: Oxford University Press.
- Erickson, P.A. & Murphy, L.D., (2017). *A History of Anthropological Theory*. (5th Edition). Ontario: University of Toronto Press.
- Erickson, P.A. & Murphy, L.D., (2017). *Readings for a History of Anthropological Theory*. (5th Edition). Ontario: University of Toronto Press.
- Godelier, M. (1977). *Perspectives in Marxist Anthropology*. London: Cambridge University Press.
- Lobo, L & Shah, A.M. (Eds.) (2022). *Indian Anthropology: Anthropological Discourse in Bombay, 1886 – 1936*. Routledge.
- McGee, R.J. & Warms, R.L., (2019). *Anthropological Theory: An Introductory History* (7th Edition). Rowman & Littlefield.
- Moberg, M., (2018). *Engaging Anthropological Theory: A Social and Political History*. London & New York: Routledge.
- Moore, H.L. & Sanders, T. (Eds.). (2014). *Anthropology in Theory: Issues in Epistemology*. Malden, M.A.: Blackwell Publishing.
- Moore, J.D. (Ed.). (2009). *Visions of Culture: Annotated Reader*. Lanham, MD.: Altamira Press.
- Ortner, S.B. (1984). Theory in Anthropology Since the Sixties. *Comparative Studies in Society and History*. 26 (1): 126 - 166.
- Uberoi, P. et al. (Eds.). (2007). *Anthropology in the East: Founders of Indian Sociology and Anthropology*. Ranikhet: Permanent Black.

Any other relevant text or reading suggested by the teacher

सांस्कृतिक मानववंशशास्त्रातील शास्त्रीय दृष्टीकोन

घटक रचना:

- १.० उद्दिष्टे
- १.१ परिचय
- १.२ औपनिवेशिक इतिहास
- १.३ समाजशास्त्र, मानववंशशास्त्र आणि औपनिवेशिक episteme
- १.४ वसाहतीकारांच्या काळातील संशोधकाचे स्थान
- १.५ भारतीय समाजशास्त्र आणि मानववंशशास्त्रातील वसाहती विषयक माहिती
- १.६ निष्कर्ष
- १.७ प्रश्न
- १.८ संदर्भ

१.० उद्दिष्टे

- औपनिवेशिक इतिहासाची संकल्पना समजून घेणे.
- समाजशास्त्र आणि मानववंश शास्त्राच्या संदर्भात वसाहतवादी इतिहासाचे परीक्षण करणे.

१.१ परिचय

वसाहतकालीन इतिहासाची संकल्पना समजून घेणे आणि समाजशास्त्र मानववंशास्त्र या संदर्भात वसाहतवादाचे ऐतिहासिक परीक्षण करणे हे प्रमुख उद्दिष्ट आहे. खरे तर वसाहतकर्त्यांनी मानवंशशास्त्र आणि समाजशास्त्रावर कसा प्रभाव पडला या प्रश्नाचे उत्तर या अभ्यासामध्ये आपण करणार आहोत. वसाहतकालीन इतिहासाशी संबंधित या प्रकरणांमध्ये केलेली चर्चा समाजशास्त्राच्या संबंधित असून मानववंशशास्त्राच्या ज्ञानामध्ये भर पाडण्यास उपयुक्त ठरते.

- **मानववंशशास्त्र एक दृष्टिक्षेप:** मानववंशशास्त्रात मानवी विविधतेचा अभ्यास केला जातो. इथ्नोग्राफी ज्याला सहभागी निरीक्षण म्हणून देखील ओळखले जाते, ही मानसशास्त्राद्वारे वापरली जाणारी मुख्य अभ्यास पद्धत आहे. यामध्ये व्यक्तीसोबत व्यापक आवर्ती घडामोडिचाही समावेश होतो. मानवंशशास्त्र वैयक्तिक पातळीवर सांस्कृतिककडे अधिक जवळून पाहते. मानववंशास्त्र विशिष्ट गट किंवा समाजाच्या अद्वितीय सांस्कृतिक वैशिष्ट्यावर लक्ष केंद्रित करते.

- **समाजशास्त्रीय दृष्टिक्षेप:** एक शास्त्र म्हणून समाजशास्त्र आपल्या विद्यार्थ्यांना लोक कसे संवाद साधतात आणि कसे वागतात याचे परीक्षण करण्याची आव्हान देते. त्यांना सामान्य ज्ञानाच्या पलीकडे विचार करण्यास आणि समाजाच्या मोठ्या चौकटीत व्यक्ती काय, का आणि कसे कार्य करतात याचे विश्लेषण करण्याचा प्रयत्न करते. समाजशास्त्र हे एक व्यापक शिस्त आहे जी वारंवार संघटना, राजकीय चळवळी, शैक्षणिक, धार्मिक आणि इतर संस्था आणि विविध गटामधील शक्तीची गतिशीलता तपासते.
- **समाजशास्त्र आणि मानववंशशास्त्र विकास:** प्रसिद्ध समाज शास्त्रज्ञ राव असे म्हणतात की, कलकत्यात समाजशास्त्राचा समावेश करणा साठी सामाजिक मानववंशशास्त्राचा विस्तार करण्यात आला होता. मुंबई विभागात सामाजिक मानववंशशास्त्रासह समाजशास्त्राचा अभ्यास केला जात होता. एम एन श्रीनिवास यांच्या मते सामाजिक मानव वंश शास्त्र हा अभ्यासाचा एक मूल्यवान विषय आहे कारण तो सखोल फील वर्क अनुभवासाठी एक महत्त्वाची संधी प्रदान करतो. त्याशिवाय श्रीनिवास यांना असे वाटते की इतरत्र समाजाचा अभ्यास करण्यापेक्षा स्वतःच्या समाजाचा अभ्यास करणे भारतीय समाजशास्त्राच्या विद्यार्थ्यांसाठी अधिक कठीण आहे. कारण अनुभोजन्य दृष्टिकोन आत्मसात करण्यासाठी विद्यार्थ्यांनी किमान दोन वर्ष सामाजिक मानववंशशास्त्राचा अभ्यास करावा, असे एम .एन. श्रीनिवास यांचे मत होते. श्रीनिवास यांच्या मतानुसार सामाजिक मानवंशशास्त्र आणि समाजशास्त्र यांच्या मिलनातूनच समाजशास्त्राला फायदा होईल म्हणून म्हणून त्यांनी मानववंशशास्त्र आणि समाजशास्त्राचा एकत्रितपणे अभ्यास करण्याचा प्रयत्न त्यांनी केला आहे.

राव यांच्या मते, समाजशास्त्र आणि मानववंशशास्त्र यांच्यातील स्पष्ट विभाजनाचा विकास पाहिला नाही मानवंशशास्त्राचे प्रशिक्षण घेतल्यानंतरही जी.एस घुर्य, के.पी चट्टोपाध्याय आणि डी.एन मुजुमदार यांनी समाजशास्त्रज्ञांच्या विषय तसेच जमाती आणि जातीमध्ये ग्रामीण आणि शहरी दोन्ही परिस्थितीवर संशोधन केले आहे. या निरीक्षणावरच राव यांनी त्यांचा अभ्यास केला आहे

१.२ औपनिवेशक इतिहास समजून घेणे

औपनिवेशिक episteme सोप्या शब्दात इतिहासावर नियंत्रण ठेवण्यासाठी वापरल्या जाणाऱ्या वसाहतवादी विचारसरणीचे समर्थन करणारे ज्ञान, विचारधारा आणि शक्ती संरचनाचा संदर्भ देते, वसाहतवादी शक्तीने जगाला कसे पाहिले आणि त्याचा अर्थ लावला याचा समावेश आहे. ही एक ज्ञानरचनावादी चौकट आहे. जी भूगोल, मानववंशशास्त्र, इतिहास, साहित्य आणि वसाहती धोरणे आणि पद्धतीसह अनेक विषयांमधील ज्ञाननिर्मितीवर परिणाम करते.

औपनिवेशिक इतिहासाचे महत्त्वपूर्ण पैलू आहेत:-

युरोसेंट्रीझम: युरो सेंट्रिझम जाणून घेण्याच्या आणि असण्याच्या युरोपियन पद्धती वापरल्याबद्दल वसाहतवादी इतिहासावर टीका केली गेली आहे. वसाहतवाद्यांनी त्यांच्या स्वतःच्या पद्धती आणि जीवनपद्धतीलाच वसाहतीत लोकापेक्षा अधिक महत्त्व दिले, जे

वसाहतवादी इतिहासाच्या केंद्रस्थानी होते. तयार केलेले ज्ञान असे होते की ते युरोपियन संस्कृती, विज्ञान आणि आदर्शांना उच्च आणि सार्वभौमिक स्थितीत वाढवताना स्थानिक ज्ञान प्रणाली आणि सांस्कृतिक पद्धतींची वारंवार थड्या किंवा दुर्लक्ष करते.

औपनिवेशिक इतिहासाचा मूळ आधार म्हणजे खोल वंशिक भेद आणि पदानुक्रमाचे अस्तित्व. गैर युरोपियन लोकांचे वर्चस्व आणि शोषणाचे अवचित्य सिद्ध करण्यासाठी, त्यांनी वांशिक श्रेष्ठता आणि कनिष्ठतेच्या कल्पना तयार करण्यासाठी आणि टिकून ठेवण्यासाठी वारंवार वैज्ञानिक विश्वास आणि सिद्धांताचा वापर केला.

प्राच्यविद्या: एडवर्ड सैद हा शब्द ओरियंटलिझमशी संबंधित आहे. हा एक सिद्धांत आहे ज्याचा उपयोग पश्चिमेकडे पूर्वेकडे आदीम विचित्र आणि अविकसित म्हणून कसे विचार करतात आणि चित्रित करतात माहिती निर्माण करण्याची ही पद्धत अपनिवेशिक सहभागाला वैध बनवते आणि स्टिरियोटाइप कायम ठेवते.

अनुशासनात्मक ज्ञान: इतिहास मानववंशशास्त्र आणि पुरातत्व यासह असंख्य शैक्षणिक क्षेत्रांच्या वाढीवर वसाहतवादाचा परिणाम झाला. औपनिवेशिक हितसंबंधांना लाभ देणारी माहिती निर्माण करण्यासाठी, जिंकलेल्या लोकसंख्ये आणि क्षेत्रावर संशोधन आणि देखरेख करण्याच्या चौकटीत या शाखा वारंवार विकसित केल्या गेल्या.

ज्ञान आणि शक्ती: औपनिवेशिक इतिहास ज्ञान आणि शक्ती यांच्यातील दुवा दर्शवितो. ज्ञाननिर्मिती ही तटस्थ न राहता वसाहतवादी वर्चस्वाला समर्थन देणाऱ्या आणि कायदेशीर बनविणाऱ्या शक्ती संरचनाशी कशी गुंतलेली होती याकडे लक्ष वेधते.

सांस्कृतिक वर्चस्व: औपनिवेशिक इतिहासाचा एक भाग म्हणून, वसाहत नसलेल्या लोकांना वसाहती भाषा, शैक्षणिक कार्यक्रम आणि सांस्कृतिक आदर्श स्वीकारण्यास भाग पाडले गेले. वसाहतवादाची ध्येय आणि कल्पना पूर्ण करण्यासाठी या सांस्कृतिक वर्चस्वाने मूळ ओळख आणि जीवनशैली बदलण्याचा प्रयत्न केला आहे.

प्रशासकीय आणि नोकरशाही ज्ञान: वसाहतीच्या चालीरीती, परंपरा आणि भौतिक भूदृश्यांची संपूर्ण माहिती वसाहत प्रशासनासाठी आवश्यक होती. या नोकरशाही कौशल्याचा उपयोग वसाहती शासन, संसाधने काढणे आणि धोरण अमलबजावणी मध्ये केला गेला.

स्टिरिओटाइपिंग आणि प्रतिनिधित्व: औपनिवेशिक इतिहास आणि सामान्य करण आणि स्टिरिओटाइप बनविले जे वसाहती लोकांचे चित्रण करण्यासाठी वापरले गेले. या चित्रणांनी वारंवार या कल्पनेला बळकटी दिली की औपनिवेशिक नियंत्रण साधेपणाने आणि निंदनीय बनून आवश्यक होते.

१.३ समाजशास्त्र मानववंशशास्त्र आणि वसाहती इतिहास

इतिहास:

मानवंशशास्त्र आणि समाजशास्त्र या दोन्ही शाखांची सुरुवात एकूण विसाव्या शतकात आणि विसाव्या शतकात युरोपियन वसाहती काळात औपचारिक विषय म्हणून झाली. औपनिवेशिक विद्वानांनी मानवंशशास्त्राचा उपयोग विदेशी संस्कृतीचा अभ्यास करण्यासाठी एक साधन

म्हणून केला. मालिनो वस्की प्रिचार्ड सारखे मानववंश शास्त्रज्ञ स्थानिक लोकांशी संबंधित क्षत्रिय कार्य करत असत. वसाहतींच्या कार्यपद्धती आणि संरचनांचा अभ्यास करण्यावरही समाजशास्त्रज्ञांचा भर होता.

दुसरीकडे, बऱ्याच काळासाठी ब्रिटनच्या वसाहती साम्राज्यातील सर्व विद्यापीठांच्या विद्वानांनी ब्रिटिश शैक्षणिक समुदायाची उपस्थिती उघडपणे मान्य केली आहे. १९४५ नंतर वसाहती मध्ये नवीन संशोधन संस्था आणि महाविद्यालय स्थापन झाल्यामुळे वसाहती धारकांचे संशोधन समुदाय वाढत होते. वसाहतीमध्ये हा विस्तार विशेषता लक्षणीय होता.

वसाहत वाद्यांचा शालेय शिक्षणावरही लक्षणीय प्रभाव होता. उदाहरणार्थ घाना आणि इतर देशातील वसाहती विद्यापीठातील बहुतेक प्राध्यापक किमान दहा वर्ष ब्रिटिश होते. वसाहती मधील डेटा वापरून तुलनात्मक अभ्यास (sumner, १९०६, Durkheim, १९१५) अनेकदा झाला आहे. उपयोजित समाजशास्त्रीय संशोधन शाही सरकारच्या विनंतीनुसार आयोजित केले गेले. (उदा-बॉलदियर आणि पॉव्हर्ट, १९५०, गुलिंवर, १९८५)

शाही निमंत्रणास मदत करण्यासाठी व्यावसायिक समाजशास्त्रीय क्रिया कलाप, जसे की वसाहती अधिकाऱ्यांना प्रशिक्षण देणे किंवा वसाहती प्रशासनावर देखरेख करणाऱ्या सरकारी पॅनेलवर सेवा करणे, ब्रिटिश समाज शास्त्रज्ञ आणि मानववंशशास्त्रज्ञांनी केले आहे.

वसाहती आणि महानगरांना जोडणाऱ्या सामाजिक नेटवर्कचे परीक्षण करून, या वसाहती समाज शास्त्रज्ञाने आंतरराष्ट्रीय समाजशास्त्राचा शोध लावला. (बॅटन, १९५५) संशोधकांनी स्वतःचा अभ्यास केला तेव्हा ते समाजशास्त्रज्ञ असल्याचेही दिसून आले. जेव्हा त्यांनी मूळ रहिवाशांचा अभ्यास केला तेव्हा ते सामाजिक मानव वंश शास्त्रज्ञ बनले. ब्रिटिश अकादमी मध्ये (लिटल, १९६०, बेटिले, १९७४, पृ. ७०४) हे लेबलिंग शिस्तीशी संबंधित राजकारण आणि त्या काळातील दृष्टिकोन दर्शविते.

हे देखील लक्षात घेतले जाऊ शकते की सुरुवातीच्या मानववंशशास्त्रज्ञांचा एक महत्त्वपूर्ण भाग अमेरिकन किंवा युरोपियन होता ज्यांनी १९ व्या शतकाच्या उत्तरार्धात आणि २० शतकाच्या सुरुवातीस पाश्चात्य प्रभावाने “अस्पृश्य” म्हणून “आदिम” समुदाय म्हणून काय पाहिले याचा अभ्यास केला. यामुळे वसाहत वाद्यांनी केलेल्या लिखाणावर त्यांच्या गैर पाश्चात्य संस्कृतीचे चुकीचे प्रतिनिधित्व केल्याबद्दल टीका केली गेली आहे. दुसऱ्या शब्दात, वसाहत वाद्यांची त्यांच्याबद्दल श्रेष्ठ वृत्ती होती.

उदाहरणार्थ सुरुवातीच्या मानववंश शास्त्रज्ञाने आफ्रिकन संस्कृती बद्दल वारंवार स्थिर आणि अपरिवर्तित म्हणून लिहिले, ज्याचा अर्थ आफ्रिकन लोक कधीही आधुनिक असू शकत नाहीत आणि पाश्चात्य संस्कृती प्रमाणे त्यांची संस्कृती कालांतराने बदललेली नाही.

जेम्स क्लिफर्ड आणि जॉर्ज मार्क्स यासारख्या मानववंशशास्त्रज्ञांनी २० व्या शतकाच्या उत्तरार्धात या चुकीच्या वर्णनांना संबोधित केले आणि वांशिक शास्त्रज्ञांना स्वतःच्या आणि संशोधनातील सहभागींच्या असमान शक्तीच्या गतिशील ते बदल अधिक जागरूक आणि सरळ राहण्याचा सल्ला दिला.

मानव वंश शास्त्रज्ञांनी संपूर्ण युद्धाच्या वर्षामध्ये समाजशास्त्र सोबत अधिक जुळवून काम करण्यास सुरुवात केली. इव्हान्स पिक्वर्ड, मेयर फोर्टिस, रेमंड फर्थ डॅरिल फोर्ड आणि केनेथ लिटल यांनी सामाजिक समीक्षा प्रकाशित केली १९४४ मध्ये फर्त यांनी वसाहती कार्यालयाला आव्हान दिले की साहतीवर परिणाम करणाऱ्या बाबी वरील अभ्यास प्रकाशित करणाऱ्या प्रमुख मासिकापैकी एक म्हणजे समाजशास्त्रीय पुनरावलोकन, समाजशास्त्राच्या वसाहतवादी वळणाचा पाया रचला गेला.

मानववंशशास्त्रातील पदवी असलेल्या काही व्यक्ती ज्यांना समाजशास्त्रज्ञ म्हणून मान्यता मिळण्याची इच्छा होती त्यांनी अचानक समाजशास्त्रातील तरुण पीएचडी मध्ये शिस्तबद्ध देशभक्तीचा विकास आणि दोन व्यवसायामधील वाढलेल्या संघर्षाच्या प्रक्रियेत मोठ्या प्रमाणात जाण्यास सुरुवात केली. त्यांनी परिचयात्मक समाजशास्त्र ग्रंथ लिहिले.(उदा:गोल्डथोर्प, १९५९,कोहेन, १९६८,मिशेल, १९७०.वस्ले, १९७०)

समाजशास्त्र जर्नल्स मध्ये प्रकाशित झाले, पुस्तकाच्या शीर्षकांमध्ये समाजशास्त्र हा शब्द वापरला, सर्वेक्षण केले, सांख्यिकीय पद्धती वापरल्या आणि त्यावर लिहिले. जे विषय सामान्यता समाजशास्त्रीय समजले जातात, जसे की शहरीकरण,औद्योगीकरण, स्थलांतर आणि मायक्रो सामाजिक बदल, पदवी किंवा पीएचडी मिळविण्यावर कमी बंधने असल्याने असंख्य विद्वान समाजशास्त्रातून मानववंशशास्त्राकडे गेले आणि पुन्हा परत आले.

पॅट्रिक गेडेस, हर्बर्ट स्पेन्सर आणि त्या काळातील इतर उदारमतवादी साम्राज्यविरोधी यासारखे साम्राज्यांना सैन्यवादाचे स्रोत म्हणून पाहिले.गेडेस यांनी मुंबई विद्यापीठात १९१९ ते १९२३ भारतातील पहिले समाजशास्त्रज्ञ प्राध्यापक पद भूषविले, जिथे त्यांनी टागोर(मेलर, १९९०, पृ. २२३) सारख्या स्वातंत्र्याचे समर्थन करणाऱ्या विचारवंताची मैत्री केली. भारतातील आणि इतर ब्रिटिश वसाहती मधील गेडेसच्या शहरी नियोजन योजनांनी साम्राज्यालाच आव्हान देण्याऐवजी वसाहती वसाहत मजबूत केली(मेलर १९९० पृ. २९९) रँड क्लिप ब्राऊन यांनी स्वतःला समाज शास्त्रज्ञ म्हणून संबोधिलेआणि ऑड्रे रिचर्ड्स यांनी मानवंशी शास्त्र आणि समाजशास्त्र या शब्दांचा परस्पर बदल केला

समाजशास्त्र विभाग सामान्यता नव्याने स्थापन झालेल्या आफ्रिकन विद्यापीठांमध्ये मानववंश शास्त्र विभागापूर्वी स्थापित केले गेले. रोडेशीया आणि न्यासालँड मधील वंशिक संबंधावरील आय आर आर अभ्यासाला १९५२ मध्ये रॉक फेलर फाउंडेशन द्वारा निधी देखील दिला.

उत्तर आधुनिक ठिकाणी मानवंश शास्त्राची व्याख्या एक स्पष्टपणे पाश्चात्य शिस्त म्हणून केली आहे ज्याने गैर पाश्चात्य संदर्भामध्ये वसाहती बाहेरच्या लोकांचे वर्चस्ववादी प्रतिमा तयार केल्या. पाश्चात्य विरुद्ध गैर-पश्चिम, शक्तिशाली विरोधक असाह्य, आणि निरीक्षक मानववंश शास्त्रज्ञ विरुद्ध निरीक्षण हे समानार्थी द्वंद्व आहे ज्यावर ही संकल्पना वर्तवली गेली आहे. शिमीझुच्या मते, ब्रिटिश मानववंशशास्त्रात तीन मुख्य ऐतिहासिक ट्रेंड आहेत. रेस चा अभ्यास करण्यापासून संस्कृतीचा अभ्यास करण्याकडे, मानवतेचा अभ्यास करण्यापासून वसाहती मधील अभद्रतेचा अभ्यास करण्याकडे आणि मानववंश शास्त्रात विशेष शाखा म्हणून विशेषीकरण केले आहे.

वर्मुलेन नोंदवतात की सांस्कृतिक गटाचा प्रथम वर्णन करण्यासाठी आणि दुसरा त्यांच्यावर नियंत्रण ठेवण्यासाठी आणि कर लावण्यास सक्षम होण्यासाठी सक्रियपणे अभ्यास केला गेला

पँथी १९७६, १९८१) नुसार समाजशास्त्र आणि मानवशास्त्र या शाखांचा उगम भारतात वसाहतीच्या काळात प्रशासकीय आणि राजकीय हेतूसाठी झाला. नंतर, या विज्ञानाने वसाहतीचे एकत्रीकरण आणि विस्तार करण्यास मदत केली. पँथी यानी इअहान्स-प्रिचर्डचे म्हणणे होती की, “ प्रमुख कोण आहेत आणि त्यांची कार्ये, अधिकार, विशेषअधिकार आणि दायित्व काय आहेत हे जाणून घेणे उपयुक्त आहे जर वसाहती सरकारचे धोरण त्यांच्या प्रमुखाद्वारे लोकांचे प्रशासन चालवते.” शिवाय, प्रथम लोकांना त्यांच्या स्वतःच्या कायदे आणि चालीरीतीनुसार प्रशासन करण्यासाठी त्यांची ओळख पडताळून पाहणे आवश्यक आहे.

तुमची प्रगती तपासा

१) औपनिवेशिक एपिस्टेम म्हणजे काय?

२) वसाहतवादी विद्वानांनी कोणत्या प्रकारचे प्रतिनिधित्व केले होते?

१.४ वसाहतीच्या काळात संशोधकाचे स्थान

मानववंश शास्त्रज्ञांना पाश्चात्य जगावर वर्चस्व गाजविण्याच्या आणि हाताळण्याच्या प्रयत्नाबद्दल पश्चिमेला सल्ला देण्यास आणि माहिती पुरविण्यासाठी वारंवार सांगितले जात होती कारण त्यांनी पश्चिम आणि उर्वरित जग यांच्यातील संघर्षासोबत नाट्यमय राजकीय आणि आर्थिक बदलाबद्दल काम केले होते. मानवंश शास्त्रज्ञांनी प्रत्यक्ष किंवा अप्रत्यक्षपणे माहिती पुरविली ज्यामुळे तो वसाहतीकरण प्रक्रियेस सामील झाला. निपक्षपाती वैज्ञानिक निरीक्षक होते, “आदिम” जीवन पद्धती नष्ट होण्यापूर्वी किंवा बदलण्यापूर्वी त्यांचे दस्तऐवजीकरण करत होते.

नॉन पश्चिमी प्रदेशांच्या युरोपियन वसाहतीच्या बरोबरीने मानवंशशास्त्र विकसित झाल्यामुळे, मानववंश शास्त्रज्ञ वसाहतवादी चौकटीत अडकले होते जे पाश्चात्ते आणि गैर पाश्चात्य यांच्यातील परस्पर संवाद नियंत्रित करते. कदाचित हे पूर्णपणे योगायोग नाही की एक पद्धतशीर स्थिती, बाहेरील व्यक्तीचा दृष्टिकोन आणि एक पद्धतशीर तंत्र, “ वस्तुनिष्ठता” उदयास आली आणि मागे वळून पाहताना, वसाहतवादी व्यवस्थेद्वारे सुचित केले गेले आणि वाढवले गेले असे दिसते.

मानववंशशास्त्रज्ञाचे मानसशास्त्रीय श्रेष्ठत्व या वस्तू स्थितीमुळे उद्भवली की इतर युरोपियन लोक त्याला सरकारी अधिकाराच्या पदावर वारंवार प्राधान्य देत असत, मानववंशशास्त्रज्ञ प्रबळगट्टाशी संबंधित असल्यामुळे उपचार दिले गेले, मानववंशशास्त्रज्ञाच्या अपवादात्मक कामगिरीमुळे किंवा स्थानिक लोकांनी ज्यांचा आदर केला त्या योगदानामुळे नाही, मॅक्वेट (१९६४) यांनी असे प्रतिपादन केले की आफ्रिकेत वेगवेगळ्या वेळी काम केलेल्या मानववंश शास्त्रज्ञाने अनावधानाने काही सैद्धांतिक भूमिकांचे समर्थन केले. अभ्यासामधील गटाबाबत वसाहतकर्त्यांची प्रशासकीय आणि राजकीय उद्दिष्टे दाखवतात की, प्रथम आणि द्वितीय विश्व युद्ध दरम्यान, एकलक्षीय उत्क्रांती वादांनी वसाहती काळात वसाहतीच्या विस्ताराला समर्थन देणारे "असभ्य" चे चित्र कसे निर्माण केले.

गाल्टुंग (१९६७:२९६) देशामधील राजकीय आणि आर्थिक हितसंबंध आणि सामाजिक शास्त्राद्वारे केलेले शोषण यांच्यात तुलना करतो. ते "वैज्ञानिक वसाहतवाद" म्हणून संदर्भित करतात, जी " एक प्रक्रिया आहे ज्या द्वारे राष्ट्राचे ज्ञान संपादन केंद्र देशाबाहेर स्थित आहे" कोणत्याही प्रकारच्या डेटामध्ये प्रवेश करण्याच्या अनिर्बंध अधिकाराची धारणा या प्रक्रियेचा मुख्य घटक आहे ज्याप्रमाणे वसाहतीशक्तीला विश्वास होता की ते देशातील कोणत्याही मूल्यवान उत्पादनजप्त करण्याचा अधिकार आहे. त्याचप्रमाणे, त्यांनी उपलब्ध कोणती संसाधने काढले आणि त्यावर प्रक्रिया केली.

विसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धात, काही मानवंश शास्त्रज्ञाने बालीनीज कॉकफाईट्सचा अभ्यास करणाऱ्या क्लिफर्ड गीट्झसारख्या प्रबळ नमुन्याऐवजी लोकांवर लक्ष केंद्रित करण्याच्या पद्धती विकसित केल्या. स्टीट कॉर्नर सोसायटी सारखी इतर कामे आहेत जिथे पाश्चात्य विद्वान स्वतःच्या संस्कृतीचा अभ्यास करतो, म्हणजेच शिकागो आधारित झोपडपट्टी आणि गुन्हेगारी, अशी कामे महत्त्वाची आणि पतदर्शी आहेत आणि स्वतःच्या किंवा इतरांच्या संस्कृतीचा अभ्यास करताना रिफ्लेक्सिव्हिटी, संवेदनशीलता आणि समजून घेण्याबद्दल बोलतात.

तुमची प्रगती तपासा

१) प्राच्यविद्या म्हणजे काय?

१.५ भारतातील समाजशास्त्र आणि मानवंशी शास्त्रातील वसाहती इतिहास

समाजशास्त्राचे विद्यार्थी या नात्याने, आपण हे समजून घेतले पाहिजे की ज्ञान ही सामाजिक दृष्ट्या बांधले गेले आहे आणि ऐतिहासिक दृष्ट्या स्थित आहे. वसाहतवादी सारख्या स्थूल राजकीय आर्थिक संरचना शिस्तीच्या संरचनेत महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावत आहेत. लोकांना कसे समजले आणि नियंत्रित केले जाऊ शकते हे समजून घेण्यासाठी सामाजिक विज्ञानाचा वापर केला गेला.

पटेल (२०११) यांच्या मते, सामाजिक वास्तव समजून घेण्यासाठी आणि सिद्धांत मांडणीसाठी अमेरिकन व युरोपियन समाजशास्त्राच्या प्रादेशिक प्रेम वर्क ला "सार्वभौमिक वर्चस्ववादी" फ्रेमवर्क म्हणून प्रमाणित करण्यासाठी शैक्षणिक विषयांमध्ये समाजशास्त्राचे संस्थात्मककरण केले गेले आहे असा आणखी एक युक्तिवाद आहे.

पेल्स दाखविता की कसे" प्राच्यवाद ब्रिटिश भारताच्या २१व्या शतकाच्या सुरुवातीच्या प्रशासनात वंशकीने बदललेले "(हाँजसनचे जीवन आणि कार्य वापरून (१८०० ते १८९४).

पेल्स" प्राच्यविद्या" आणि "इथनोलॉजी" मध्ये खूप उपयुक्त फरक करतात. इथनोलॉजीचे वर्णन" मूळ ग्रंथाच्या शोधातून प्राच्य तयार करणारा एक संशोधन कार्यक्रम असे केले जाते तर नृवंशविज्ञानाचे वर्णन" वंशाच्या भौतिकवादी प्रतिमानाच्या दृष्टीने भारतीय लोकसंख्येचे वर्णन" असे केले जाते. विल्यम जोन्सच्या १७८४ मध्ये कलकत्ता येथे एशियाटिक सोसायटीच्या स्थापनेला पेल्स भारतात प्राचार्य विद्या अभ्यासाचे श्रेय देतात. राज्य विद्या वाद्यांनी मूलभूत ग्रंथाचे भाषांतर, याद्वारे हिंदू किंवा मुस्लिम संस्कृतीचा अर्थ लावून ज्या संस्कृतीचा त्यांनी आदर केला आणि त्यांचे कौतुक केले. प्राचार्य विद्येच्या अभ्यासाकांनी वसाहतीतील कायदेशीर प्रणाली आणि शैक्षणिक कार्यक्रमांमध्ये भारतीय भाषा आणि परंपरांचा समावेश करण्यास पाठिंबा दिला आहे.

पेल्स या भूमितीचे पुराणमतवादी सापेक्षतावाद म्हणून वर्णन करतात:"(मजकुर) चालीरीतींचे कौतुक ज्याने संस्कृती आणि त्यांच्या इतिहासाच्या विशिष्ट ते साठी अधून मधून पितृसत्ताक आणि सरंजामशाहीचे कौतुक केले"

भारतातील शिस्तीच्या इतिहासाचा अभ्यास करणाऱ्या शिक्षण तज्ज्ञांच्या मते" भारतातील समाजशास्त्र"चा विकास वसाहतवादाच्या दृष्टिकोनातून तपासला गेला पाहिजे.

पटेल यांनी २०११ मध्ये म्हटले की सामाजिक विज्ञानाचा उगम युरोप आणि पश्चिमेकडे झाला, जिथे राजकीय वसाहतवाद रुजला होता. त्यामुळे समाजशास्त्र आणि मानवशास्त्र विभागले गेले. पटेल यांच्या मते राजकीय प्रकल्पांचा अंदाज दोन भिन्न संस्कृतीच्या अभ्यासाला दोन भिन्न क्षेत्रांमध्ये विभाजित करण्यावर आधारित होता: मानवशास्त्र, जे गैर पाश्चात्य देशांचा अभ्यास करते आणि समाजशास्त्र जे आपल्या किंवा समकालीन पाश्चात्य समाजाचा अभ्यास करते

गुहा(१९८९) यांच्या मते समाजशास्त्र आणि मानव वंश शास्त्र एकमेकापासून वेगळे केले पाहिजे कारण समाजशास्त्र" मॅक्रो" संरचनांचे विश्लेषण करते तर सामाजिक मानव वंश शास्त्र "सूक्ष्म" संरचनांचे विश्लेषण करते.

पटेल यांच्या मते प्रशासकीय प्रक्रियेने मानववंश शास्त्रीय ज्ञानाला कसे आकार दिले आणि वसाहती अधिकाऱ्यांनी त्यांच्या सभ्यतेचा अजेंड्याचा भाग म्हणून उत्तरोत्तर कसे वापरले हे समजून घेण्यासाठी मानववंश शास्त्रज्ञाने या क्षेत्राच्या भूतकाळात संशोधन केले.

पटेल डक्स यांनी असा युक्तिवाद केला की शासनाच्या सांस्कृतिक तंत्रज्ञानाने उत्कृष्ट शस्त्रास्त्रे आणि लष्करी संघटना, राजकीय शक्ती आणि आर्थिक संपत्ती व्यतिरिक्त, वसाहतवादी विजय टिकून ठेवला."लेव्ही स्ट्रॉस यांच्या मते वसाहतीत लोकांना अभ्यासाच्या

वस्तू शिवाय दुसरे काहीही मानले जात नव्हते आणि मानव वंश शास्त्र आणि त्याचे ज्ञान, त्याच्या कल्पना आणि कार्यपद्धतीसह, या नियमांच्या प्रक्रियेचा एक घटक बनले.

समाजशास्त्र आणि मानववंशशास्त्र विकास (Sociology and Anthropology Development)

राव (१९७४: xxvi) नमूद करतात की कलकत्त्यात समाजशास्त्राचा समावेश करण्यासाठी सामाजिक मानवशास्त्राचा विस्तार करण्यात आला होता. तसेच मुंबई विभागात सामाजिक मानववंशशास्त्रासह समाजशास्त्राचा अभ्यास केला जात होता. श्रीनिवास (१९५२) यांच्या मते, सामाजिक मानववंशशास्त्र हा अभ्यासाचा एक मौल्यवान विषय आहे कारण तो सखोल क्षेत्रकार्य अनुभवासाठी एक महत्त्वाची संधी प्रदान करतो. याव्यतिरिक्त, श्रीनिवास यांना असे वाटले की इतरत्र समाजाचा अभ्यास करण्यापेक्षा स्वतःच्या समाजाचा अभ्यास करणे हे भारतीय समाजशास्त्राच्या विद्यार्थ्यांसाठी अधिक कठीण आहे. परिणामी, अनुभवजन्य दृष्टीकोन आत्मसात करण्यासाठी विद्यार्थ्यांनी किमान दोन वर्षे सामाजिक मानववंशशास्त्राचा अभ्यास करावा, असे त्यांचे मत होते. श्रीनिवास (१९५२:३६) नुसार, सामाजिक मानववंशशास्त्र आणि समाजशास्त्र यांच्या एकत्रीकरणातून समाजशास्त्राला फायदा होईल. म्हणूनच, हे लक्षात ठेवणे महत्त्वाचे आहे की अनेक विद्यापीठांनी समाजशास्त्र आणि मानववंशशास्त्र यांच्यातील स्पष्ट विभाजनांचा विकास आढळून आला नाही, राव (१९७४:xxvii)मानववंशशास्त्राचे प्रशिक्षण असूनही, जी.एस. घुर्ये, के.पी. चट्टोपाध्याय, आणि डी.एन. मजुमदार यांनी ग्रामीण आणि शहरी दोन्ही अभ्यास शाखांचे संशोधन केले असे असले तरी समाजशास्त्रज्ञांच्या आवडीचा विषय हा जमाती आणि जातींमध्ये आहे.

टिका:

मानववंशशास्त्रज्ञ म्हणून त्यांच्या समाजावर लक्ष केंद्रित करणारी संशोधक देखील मानवतेच्या सिद्धांतामध्ये प्रचंड योगदान देतात. तथापी, काही विद्वानांनी असे निदर्शनास आणून दिले आहे की मानव वंश शास्त्रज्ञ त्यांच्या स्वतःच्या समुदायात फील्ड वर्क करण्यास असमर्थता दर्शवितात मानववंशशास्त्रज्ञांच्या त्यांच्या स्वतःच्या संस्कृती पासून "अलिप्तता" ज्याने बहुदा इतर संस्कृती बद्दलचे त्यांचे आकलन विकृत केले आहे(ब्रारो आणि हिक्स १९६७:१८६)

तुमची प्रगती तपासा

१) प्राच्य विद्या म्हणजे काय?

२) भारतातील समाजशास्त्र आणि मानव वंश शास्त्रातील वसाहती विषयक माहिती लिहा.

१.६ निष्कर्ष

शक्ती, ज्ञान आणि सांस्कृतिक समज यांचे एक जटिल जाळे मानववंशशास्त्र, समाजशास्त्र आणि औपनिवेशिक इतिहासामध्ये पाहिले जाऊ शकते. मानव वंश शास्त्र आणि समाजशास्त्राच्या शाखा वसाहतवादाच्या चौकटीत विकसित झाल्या आणि वाढल्या, बहुतेकता वसाहतवादी शक्ती संरचना आणि ज्ञानरचनावाद प्रतिबिंबित करतात आणि टिकून ठेवतात. या वारशाचा समाजाच्या अभ्यासावर आणि आकलनावर लक्षणीय परिणाम झाला आहे. संस्कृती आणि समुदायांचा अभ्यास करण्यावर भर देऊन, मानववंश शास्त्रज्ञ सुरुवातीला जमातीचा सखोल अभ्यास करून, वसाहतीत लोकांचे वारंवार विचित्र आणि वस्तुनिष्ठ चित्रण करून वसाहतवादी उद्दिष्टांना समर्थन दिले, तथापि जजसा वेळ निघून गेला तसतसे ते बदलत गेले अशा क्षेत्रात विकसित होत गेले जे त्यांच्या स्वतःच्या पद्धती आणि भूतकाळाचे गंभीरपणे विश्लेषण करते. त्याचवेळी, समाजशास्त्राने समाजातील सामाजिक प्रक्रिया आणि संरचनावर लक्ष केंद्रित केले आहे. विशेषतः वसाहतीमुळे प्रभावित झालेल्या औपनिवेशिका इतिहास आणि समाजशास्त्रीय सिद्धांत आणि संशोधनावर प्रभाव टाकला आहे. विशेषता सामाजिक पदा अनुक्रम आणि असमानता संकल्पना मध्ये वसाहतवादी लोकांच्या एजन्सीवर आणि समकालीन संस्कृतीवर वसाहत वादाचे दीर्घकाळ टिकणारे प्रभाव यावर जोर देऊन उत्तर वसाहतवादी समाजशास्त्र या प्रभावांना संबोधित करण्याचा उद्देश आहे.

मानव वंश शास्त्रज्ञ आणि गैर पाश्चिमात्य लोकांमधील ऐतिहासिक संवाद वसाहतवादाने आकार घेतला. वसाहतकर्त्यांनी इतर लोकसंख्येबद्दल म्हणजेच वसाहती बद्दल लिहिले तथापि अनेकदा प्रबळ दृष्टिकोनातून संशोधन देखील केले. औपनिवेशिक इतिहास आणि पूर्वीच्या वसाहती आणि पूर्वीच्या वसाहतीलवादी शक्तीवर कायमचा ठसा उमटवला आहे. सामर्थ्य संबंध आणि सांस्कृतिक दृष्टिकोनातून आणि ज्ञान निर्मितीवर आजही त्यांचा प्रभाव आहे. वसाहत उत्तर अभ्यास या वारशाचे गंभीरपणे परीक्षण करून वसाहतवादी ज्ञान विज्ञानाच्या चिरस्ताई प्रभावांना आव्हान देण्याचा आणि नष्ट करण्याचा प्रयत्न करतात. या सिद्धांतावर प्रश्नचिन्ह निर्माण करणे आणि उपेक्षित गटांच्या आवाजाचे दस्तऐवजीकरण करणे आवश्यक आहे. या सिद्धांतावर प्रश्नचिन्ह निर्माण करणे आणि उपेक्षित गटांच्या आवाजाचे दस्तऐवजीकरण करणे आवश्यक आहे. आंतरविद्या शास्त्रीय दृष्टिकोन विकसित करणे आवश्यक आहे. औपनिवेशिक पद्धती, सिद्धांत, आणि दृष्टिकोनांना आव्हान दिल्याने स्थानिक लोकांचे ज्ञान विकसित होण्यास मदत होईल. वसाहतवादी भूतकाळ चालू ठेवण्याऐवजी भूतकाळातील वसाहत असलेल्या देशाचे चिंतनशील ज्ञान आवश्यक आहे. सध्याच्या काळात संशोधनाला डिफॉलोनाइज करण्याची आणि नैतिक संशोधन करण्याची ही चळवळ आहे

१.७ प्रश्न

- १) समाजशास्त्र, मानववंशशास्त्र आणि औपनिवेशिक इतिहासावर एक टीप लिहा.
- २) मध्य समाजशास्त्र आणि मानववंशशास्त्रातील औपनिवेशिक एपिसटेमची चर्चा करा.
- ३) वसाहतीच्या काळात संशोधकाच्या स्थानाची चर्चा करा

१.८ संदर्भ (Reference)

Bodenheimer, Rebecca. "Anthropology vs. Sociology: What is the Difference?" ThoughtCo, Apr. 26, 2021, [thoughtco.com/anthropology-vs-sociology-4685772](https://www.thoughtco.com/anthropology-vs-sociology-4685772).

Oommen, T. K. (2010). The Pasts and Futures of Anthropology and Sociology: Implications of Shifting Locations. *Sociological Bulletin*, 59(3), 47-66. <https://doi.org/10.1177/0038022920100301>

Anthropology and Colonialism, Review: Paul Barclay on new workshop proceedings, Jan van Bremen and Akitoshi Shimizu, eds, *Anthropology and Colonialism in Asia and Oceania*. Grant Evans, general editor. Anthropology of Asia Series. Richmond Surrey, U.K: Curzon Press, 1999. xi, 409 pages. \$55.00 (cloth), ISBN 0700706046.

Published by H-Asia (May 2000).
<https://socialhistoryportal.org/news/articles/109328>

Steinmetz, G. (2013), A Child of the Empire: British Sociology and Colonialism, 1940s–1960s. *J. Hist. Behav. Sci.*, 49: 353-378.
<https://doi.org/10.1002/jhbs.21628>

<https://public.websites.umich.edu/~geostein/docs/Steinmetz%202013%20Jrnl%20Hist%20Beh%20Sci.pdf>

Bodenheimer, Rebecca. "Anthropology vs. Sociology: What is the Difference?" ThoughtCo, Apr. 26, 2021, [thoughtco.com/anthropology-vs-sociology-4685772](https://www.thoughtco.com/anthropology-vs-sociology-4685772).

Oommen, T. K. (2010). The Pasts and Futures of Anthropology and Sociology: Implications of Shifting Locations. *Sociological Bulletin*, 59(3), 47-66. <https://doi.org/10.1177/0038022920100301>

Anthropology and Colonialism, Review: Paul Barclay on new workshop proceedings, Jan van Bremen and Akitoshi Shimizu, eds, *Anthropology and Colonialism in Asia and Oceania*. Grant Evans, general editor. Anthropology of Asia Series. Richmond Surrey, U.K: Curzon Press, 1999. xi, 409 pages. \$55.00 (cloth), ISBN 0700706046.

Published by H-Asia (May 2000).
<https://socialhistoryportal.org/news/articles/109328>

सांस्कृतिक मानवशास्त्रातील
अभिजात दृष्टिकोन

Steinmetz, G. (2013), A Child of the Empire: British Sociology and Colonialism, 1940s–1960s. J. Hist. Behav. Sci., 49: 353-378.
<https://doi.org/10.1002/jhbs.21628>

<https://public.websites.umich.edu/~geostein/docs/Steinmetz%202013%20Jrnl%20Hist%20Beh%20Sci.pdf>

वांशिक केंद्र आणि सांस्कृतिक सापेक्षतावाद

घटक रचना:

- २.० उद्दिष्टे
- २.१ परिचय
- २.२ एथनोसेंट्रीझम समजून घेणे
- २.३ सांस्कृतिक सापेक्षता समजून घेणे
- २.४ वांशिक केंद्र आणि सांस्कृतिक सापेक्षता वाद
- २.५ सारांश
- २.६ प्रश्न
- २.७ संदर्भ

२.० उद्दिष्टे

- एथनोसेंट्रीझम बदल जाणून घेण्यासाठी
- सांस्कृतिक सापेक्षता वाद तपशीलवार समजून घेणे

२.१ परिचय

वेगवेगळ्या प्रदेशातील लोक एखाद्या गावात किंवा शहरात राहत असले तरी काही लोकांना वेगवेगळ्या संस्कृतीचा अनुभव आल्याने धक्का बसतो. असे का घडते हे या प्रकरणात चर्चा केलेल्या संकल्पना तुम्हाला समजण्यास मदत करतील. येथे चर्चा केलेल्या संकल्पना यापूर्वीही तुम्ही काही प्रमाणात शिकले आहात. वंशी केंद्र आणि सांस्कृतिक सापेक्षतावाद या दोन्ही मानवी वर समजून घेण्यासाठी अतिशय उपयुक्त या संकल्पना आहेत.

२.२ एथनोसेंट्रीझम समजून घेणे

स्वतःची संस्कृती हा जगण्याचा सर्वोत्तम मार्ग आहे या मताला एथनोसेंट्रीझम म्हणतात. ज्या व्यक्तींना त्यांची जीवनशैली सर्वात नैसर्गिक वाटते त्यांना वंशिक केंद्रित मानले जाऊ शकते जर ते विविध संस्कृतीच्या संपर्कात आले नाहीत. जाणीव असो वा नसो सांस्कृतिक किंवा वंशिक पूर्वग्रहाचे वर्णन करण्यासाठी जातीय केंद्रवाद वापरला जातो ज्यामध्ये एखादी व्यक्ती स्वतःच्या गटाच्या प्रिझमद्वारे जगाकडे पाहते. स्वतःचा गट पुरातन गट म्हणून स्थापित करते आणि त्यातून इतर सर्व गटाचे मूल्यांकन करते.

इतर संस्कृती पूर्णपणे समजून घेण्यास असमर्थता आणि मूल्य निर्णय जे इन ग्रुप ला प्रोत्साहन देतात आणि त्यांच्या अंतरनिहीत श्रेष्ठतेचे प्रतिपादन करतात. म्हणून येतनोसेंट्रीझम हा शब्द

वर्णद्वेष, राष्ट्रवाद, आदिवासीवाद आणि अगदी स्त्रिया आणि अपंग लोकांबद्दल च्या पूर्वसंग्रह, पूर्वाग्रह आणि असहिष्णुतेच्या विस्तृत श्रेणीशी जोडलेला आहे.

अॅथनोसेंटरीझम वरील एकच अधिकृत कार्य ओळखणे कठीण आहे कारण याचा अस्पष्ट अर्थ आणि गर्भित टीका म्हणून व्यापक वापर १९०६ मध्ये जेव्हा सुमनर ने पहिल्यांदा हा शब्द सादर केला तेव्हा त्यांनी त्यांचे वर्णन केले "एथनोसेन्ट्रीझम" गोष्टीचे दृश्य ज्यामध्ये एखाद्याचा स्वतःचा गट सर्व गोष्टीचा केंद्रबिंदू असतो आणि इतर सर्व गोष्टीचे मोजमाप केले जाते त्याच्या संदर्भात रेट केले जाते असे वर्णन केले. जरी मॅकगी १९०० ने त्याचा वापर केला त्याला आदीम मानसिकता म्हणून ओळखण्यासाठी केला.लेव्हीन आणि कॅम्पबेल १९७२ मध्ये यांनी अधिक व्यापक आणि संशोधन अनुकूल व्याख्या प्रदान केली आहे, ज्यांनी २३ चाचणी योग्य निकषांचा एक संच तयार करण्यासाठी अर्थशास्त्र, समाजशास्त्र, मानसशास्त्र,

राज्यशास्त्र आणि मानववंशशास्त्र या क्षेत्रातील साहित्याचा आधार घेतला. जेव्हा मानसशास्त्रात एथनोसेन्ट्रीझमचा प्रारंभी वापर केला गेला तेव्हा त्यांनी शिस्तीच्या प्रारंभिक उत्क्रांती सिद्धांताचा पाया तयार केला आणि नंतर तो सामाजिक समीक्षा चा केंद्रबिंदू बनला. याचा अर्थ आणि अनुप्रयोग उप विषयांमध्ये आणि सैद्धांतिक ट्रेडच्या अनुषंगाने, बदलले, मानव वंश शास्त्रज्ञांना कधीही न संपणारे आव्हान आणि प्रेरणास्त्रोत प्रदान करते. वाढत्या पोस्ट मॉडर्न ट्रेडने सांस्कृतिक पूर्वाग्रहाशिवाय इतरचे विश्लेषण आणि अभिव्यक्त करण्याच्या मानवंशी शास्त्रज्ञांच्या स्वतःच्या क्षमतेबद्दल संशय व्यक्त केला आहे . यामुळे रिफ्लेक्सीव्हीटी आणि व्यक्तीनिष्ठ विविधतेवर लक्ष केंद्रित केले आहे. भौतिक मानवंशी शास्त्रज्ञ संकल्पनेच्या संभाव्य उत्क्रांतीच्या मुलाकडे लक्ष देतात आणि विशिष्ट गटातील प्राधान्य सहकार्य म्हणून अधिक सामान्यपणे परिभाषित करतात. शिस्तीच्या पलीकडे एथनोसेन्ट्रीझममध्ये ० जीवशास्त्रज्ञ, राजकीयशास्त्रज्ञ, संवादतज्ञ मानसशास्त्रज्ञ आणि समाज शास्त्रज्ञ विशेषता राजकारण ओळख आणि संघर्ष याविषयी स्वारस्य आहे. विक्री त्यांनी हा वाक्प्रचार अशा प्रकारचे वर्णन करण्यासाठी वापरला आहे जे देशांतर्गत उत्पादित वस्तूंना प्राधान्य देतात आणि जागतिकीकरणाच्या युगात ज्या व्यक्ती स्वतःच्या संस्कृतीचा उच्च विचार करतात त्यांच्यावर अधून मधून व्युत्पन्न वंशकेंद्रित असल्याचा आरोप केला जातो. शब्दाच्या पारंपारिक व्याख्येसाठी एथनोसेन्ट्रीझम हा मानवी संस्कृतीचा एक अस्पष्ट मूल्य निर्णय एक सार्वत्रिक गटातील चेतना म्हणूनच

एथनोसेन्ट्रीझमच्या उत्कृष्ट अभिव्यक्तीसाठी आहे.

अपरिहार्य परिस्थितीत वांशिक केंद्रीकरण:

व्यक्ती वारंवार दुसऱ्या व्यक्तीच्या किंवा संस्कृतीच्या परंपरा किंवा विश्वासांना सहजपणे प्रतिसाद देतात. तथापी, या प्रतिक्रियेमुळे नरसहार किंवा युद्धासारख्या भयानक घटना घडण्याची गरज नाही. अशा भयंकर आपत्तींना थांबविण्यासाठी आपण सर्वांनी सांस्कृतिक दृष्ट्या अधिक संवेदनशील होण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे.

वंशिक केंद्रावादामुळे दोन भिन्न सांस्कृतिक ओळखीमध्ये संघर्ष होऊ शकतो. परिस्थितीत लोकांचा समूह असा विश्वास ठेवू शकतो की दुसऱ्या संस्कृतीची जीवनशैली अयोग्य आणि परिणामी दुसऱ्या गटाला स्वतःच्या जीवनशैलीवर प्रभाव पाडणे जर लोकांच्या समूहाने त्यांची जीवनशैली बदलण्यास नकार दिला तर एक भयावह संघर्ष किंवा नरसहार होऊ शकतो.

एथनोसेन्ट्रीझमचे मानसशास्त्रीय आणि समाजशास्त्रीय घटक:

एथनोसेन्ट्रीझमची मूल कारणे आणि अभिव्यक्ती पाहणे सोपे होते जेव्हा एखाद्याला पूर्वग्रहाच्या मानसिक आणि समाजशास्त्रीय मुळाची जाणीव असते. ही मूल कारणे ओळखून वांशिक वृत्तीचा प्रतिकार करण्यासाठी आणि कमी करण्यासाठी उपाय करणे शक्य आहे. आता आपण मानसशास्त्र आणि एथनोसेन्ट्रीझम पाहू.

सज्ञात्मक पूर्वग्रह: हा पूर्वग्रह आमच्या विश्वास आणि अपेक्षांची पुष्टी करणारी माहिती शोधण्यावर किंवा जास्त मूल्यावर आधारित आहे.

पुष्टीकरण पूर्वग्रह:- म्हणजे माहिती शोधण्याची, समजून घेण्याची आणि राखून ठेवण्याची प्रवृत्ती एखाद्याच्या पूर्वकल्पनांना समर्थन देते. या पूर्वग्रहामुळे लोक त्यांच्या सांस्कृतिक नियमांच्या विरोधात असलेल्या माहितीकडे दुर्लक्ष करू शकतात आणि त्यांना समर्थन देणाऱ्या माहिती कडे दुर्लक्ष करू शकतात.

गटातील पूर्वग्रह:- गैरसदस्या पेक्षा स्वतःच्या गटातील सहकारी सदस्यांना पसंती देण्याची प्रवृत्ती त्यामुळे स्वतःच्या संस्कृतीबद्दल प्राधान्य आणि श्रेष्ठतेची धारणा होऊ शकते

स्टिरियोटाइपिंग:- येथे एखादी व्यक्ती मर्यादित ज्ञान असलेल्या व्यक्ती किंवा समूहाबद्दल गृहीतके किंवा सामान्यीकरण करते.

एथनोसेन्ट्रीक लेन्स:-

एखादी व्यक्ती स्वतःच्या संस्कृतीच्या दृष्टिकोनातून जगाला पाहते जे अपरिहार्यपणे एखाद्याच्या व्याख्या आणि इतर संस्थेच्या अकलनामध्ये पूर्वग्रह दर्शविते.

इन-ग्रुप आणि आऊट ग्रुपची गतिशीलता: या मतानुसार लोकांना सामाजिक गटात राहून त्यांच्या स्वतःच्या मूल्यांची आणि ओळखीची भावना प्राप्त होते. एथनोसेन्ट्रीझम हा असा विश्वास आहे की गटातील नियम आणि मूल्य श्रेष्ठ आहेत.

सकारात्मक विशिष्टता:-

इतरांच्या संबंधात स्वतःच्या गटाला अनुकूल प्रकाशात पाहण्याची इच्छा आहे त्यामुळे एखाद्याच्या स्वतःच्या तुलनेत इतर संस्कृतीच्या समजलेल्या कमतरतेकडे लक्ष वेधण्याची प्रवृत्ती होऊ शकते

सामाजिक तुलना:- एखाद्याच्या स्वतःच्या आणि इतर संस्कृतीमध्ये वारंवार तुलना केल्याने लोकांमध्ये विकृत समज निर्माण होऊ शकते आणि एथनोसेन्ट्रीझमला समर्थन मिळू शकते

समाजशास्त्रीय पाया (Sociological Bases)

- **सांस्कृतिक निकष आणि मूल्ये (Cultural Norms and Values):** संस्कृती सांस्कृतिक मानदंड आणि मूल्ये स्थापित करतात जी वृत्ती आणि आचारांवर प्रभाव टाकतात. वांशिककेंद्रित वृत्ती प्रतिबिंबित करून स्वतःच्या सांस्कृतिक पद्धती श्रेष्ठ आहेत या कल्पनेचे हे नियम वारंवार समर्थन करतात.

- **समाजीकरण ही एक प्रक्रिया आहे (Socialization is a process)** ज्याद्वारे लोक त्यांच्या समाजात स्वीकार्य असलेल्या रूढी, तत्त्वे आणि वागण्याचे मार्ग स्वीकारतात. वंशकेंद्रित विचारांचे एका पिढीकडून दुसऱ्या पिढीकडे हस्तांतरित या प्रक्रियेचा एक सामान्य भाग आहे.
- **सांस्कृतिक मजबुतीकरण (Cultural Reinforcement):** शालेय शिक्षण, माध्यमे आणि कौटुंबिक धड्यांद्वारे सांस्कृतिक मानकांना बळकटी दिली जाते तेव्हा वांशिकता अधिक रुजते.
- **शैक्षणिक प्रणाली (Educational Systems):** प्रबळ संस्कृतीचा दृष्टीकोन अभ्यासक्रम आणि शिकवण्याच्या धोरणांमध्ये वारंवार दिसून येतो. याचा परिणाम पर्यायी सांस्कृतिक दृष्टीकोनांना दुर्लक्षित करण्यात तसेच वांशिक केंद्रवादला प्रोत्साहन देण्यामध्ये होऊ शकतो.
- **कायदेशीर आणि राजकीय संरचना (Legal and Political Structures):** प्रबळ संस्कृतीला फायदा देणारी धोरणे आणि कायदे आणि संरचनात्मकदृष्ट्या अल्पसंख्याक संस्कृतींचे नुकसान करणारे वांशिक वृत्ती प्रतिबिंबित करू शकतात. यामुळे सामाजिक स्तरावर या संस्थात्मक पक्षपातीपणामुळे वांशिक केंद्र टिकून आहे.
- **आर्थिक प्रणाली (Economic Systems):** असमानता ही सांस्कृतिक श्रेष्ठतेची कल्पना आणि आर्थिक धोरणे ही प्रबळ संस्कृतीला अनुकूल असलेल्या पद्धतींद्वारे मजबूत केली जाऊ शकते.

तुमची प्रगती तपासा

१. तुमच्या स्वतःच्या संस्कृतीतील शीर्ष तीन सांस्कृतिक प्रथा किंवा पद्धतींची यादी करा ज्यांना तुम्ही "योग्य" किंवा उत्कृष्ट कृती मानता. तुमच्या समजुतीची कारणे आणि तुमचे संगोपन, शिक्षण आणि प्रसारमाध्यमांनी त्यांच्या मजबुतीकरणासाठी कोणत्या मार्गांनी योगदान दिले याचे वर्णन करा.

२. एक क्षण विचारात घ्या जेव्हा तुम्ही एक सांस्कृतिक प्रथा अनुभवली जी तुमच्या स्वतःहून वेगळी होती. सराव आणि तुम्हाला त्याबद्दल प्रथम कसे वाटले ते स्पष्ट करा. तुमच्या प्रतिक्रियेच्या कारणाचा विचार करा. तुमच्या प्रतिसादात वांशिक केंद्रवाद हा घटक होता का? कोणत्या मार्गाने?

२.३ सांस्कृतिक सापेक्षतावाद (Cultural Relativism)

जर्मन-अमेरिकन मानववंशशास्त्रज्ञ फ्रांझ बोआस यांनी सांस्कृतिक सापेक्षतावादाची संकल्पना विकसित केली, जी २० व्या शतकाच्या सुरुवातीला विश्लेषणासाठी एक साधन म्हणून वापरली जाते. सामाजिक शास्त्राच्या निर्मितीच्या सुरुवातीच्या टप्यावरती सांस्कृतिक सापेक्षतावादाने महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली. याचा उपयोग वंशकेंद्रीवादाचा प्रतिकार करण्यासाठी केला जात असे, जे गोरे, संपन्न, पाश्चात्य पुरुष प्रामुख्याने स्थानिक लोकांच्या लोकसंख्येवर, रंगाचे लोक आणि संशोधकांपेक्षा खालच्या सामाजिक आर्थिक वर्गातील लोकांवर केले गेले.

सांस्कृतिक सापेक्षतावादाची बोआसची संकल्पना अशी आहे की, सांस्कृतिक फरक असूनही सर्व लोक समान आहेत. त्यांनी असा युक्तिवाद केला की हे "खराब विद्वत्ता, तसेच संस्कृतीच्या स्वतंत्र ऐतिहासिक घडामोडींचा अपमान आहे, त्यांना पूर्वनिर्धारित उत्क्रांती स्कीमानुसार वर्गीकृत करून. बोआस यांनी "पुरातत्वीय पुरावे, शेजारच्या लोकांमधील सांस्कृतिक वैशिष्ट्यांच्या प्रसाराचे मॅपिंग करणे, आणि भाषा आणि रीतिरिवाजांची तपशीलवार परीक्षा घेतली जाते. हि संकल्पना विशिष्ट सभ्यतेचे सखोल संशोधन करण्याच्या महत्त्वावरही त्यांनी चर्चा केली.

परिणामी, मानववंशशास्त्राची "ऐतिहासिक शाळा" ची स्थापना झाली, ज्याने ऐतिहासिक विशिष्ट सिद्धांताचे समर्थन केले. बोआसच्या मते, सामाजिक संघटनेच्या दृष्टीने मानवी विचारांचे स्पष्टीकरण करण्याच्या प्रयत्नामुळे लोक विचारशील प्राणी म्हणून खेळतात त्या भूमिकेकडे दुर्लक्ष केले गेले परिणामी विज्ञान आणि धर्मासह सर्व विश्वास प्रणालींचे सापेक्षीकरण झाले, सामाजिक निर्धारवादी आणि सांस्कृतिक उत्क्रांतीवाद्यांनी केलेल्या प्रतिपादनांना कमी केले. पीटर बर्जरच्या मते, सापेक्षीकरणाचे विश्लेषण जेव्हा त्याच्या अंतिम परिणामांसाठी भाग पाडले जाते तेव्हा ते स्वतःकडे वळते. किंबहुना, सापेक्षीकरण स्वतःच एकप्रकारे संपुष्टात आले आहे कारण सापेक्षतेचे सापेक्षीकरण केले जाते आणि डिबॅकर्स बदनाम केले जातात (विल्सन, २०१२).

"सांस्कृतिक सापेक्षतावाद" ची कल्पना मान्य करते की सर्व दृष्टिकोन सारखेच वैध आहेत तसेच सत्य हे सापेक्ष आहे, हे व्यक्तीच्या दृष्टीकोन किंवा त्यांच्या संस्कृतीवर अवलंबून आहे. हे सांस्कृतिक भेद जपण्याचे मूल्य अधोरेखित करते ती सभ्यतेची विविधता ओळखते. हे देखील ओळखते की सांस्कृतिक पद्धती हि आधुनिक मानवी हक्क मूल्यांशी जुळतात की नाही हे पाहण्यासाठी त्यांचे मूल्यमापन केले पाहिजे. सांस्कृतिक सापेक्षतावाद मूलतः असे प्रतिपादन करतो की सार्वत्रिक सत्य आणि नीतिशास्त्राऐवजी केवळ विविध सांस्कृतिक नियम आहेत. शिवाय, संस्कृतीची संहिता अनेकांपैकी फक्त एक आहे, त्याला विशेष दर्जा नाही.

सांस्कृतिक सापेक्षतावाद ही एक संकल्पना मानली गेली जी वांशिक केंद्रवाद वर टीका करण्यासाठी उदयास आली. एखाद्या संस्कृतीचे स्वतःच्या अटींवर आकलन करण्याची स्वतःच्या संस्कृतीच्या नियमांचा वापर करून निर्णय घेण्यापासून परावृत्त करण्याची क्षमता हि सांस्कृतिक सापेक्षतावाद म्हणून ओळखली जाते. सांस्कृतिक सापेक्षतावादाचा फायदा

असा आहे की ते लोकांना त्यांच्या धर्माची किंवा सांस्कृतिक परंपरांची प्रशंसा करून वापर करू देते.

समाजशास्त्रातील मुख्य कल्पनांपैकी एक म्हणजे सांस्कृतिक सापेक्षतावाद, जी सामाजिक रचना आणि सामान्य मानवी अस्तित्व यांच्यातील संबंधांना पुष्टी आणि मान्य करते. संस्कृतीनुसार भिन्न असलेल्या सर्व नैतिक आणि नैतिक प्रणाली समान आहेत तसेच ते कोणतीही व्यवस्था इतर कोणत्याही प्रणालीपेक्षा चांगली नाही ही धारणा आहे. एखाद्या व्यक्तीच्या मूल्यांचा आणि विचारांचा अर्थ त्यांच्या स्वतःच्या संस्कृतीच्या चौकटीत असावा, दुसऱ्याच्या दृष्टिकोनातून नव्हे. सांस्कृतिक सापेक्षतावादाचा पाया हा विचार आहे की काय योग्य किंवा अयोग्य यासाठी कोणतेही वैश्विक मानक नाहीत. परिणामी, बरोबर किंवा वाईट काय आहे यासंबंधीची कोणतीही श्रद्धा समाज, संस्कृती आणि धर्माच्या नियमांवर अवलंबून असते. म्हणून, एखाद्या व्यक्तीचा सांस्कृतिक दृष्टिकोन त्यांच्या नैतिक किंवा नैतिक निर्णयावर प्रभाव टाकतो. शेवटी, एक नैतिक भूमिका सर्वोत्तम म्हणून ओळखणे अशक्य आहे. सांस्कृतिक सापेक्षतावाद असे प्रतिपादन करतो की कोणतीही वैश्विक सत्ये नाहीत तसेच प्रत्येक संस्कृतीचा अद्वितीयपणे अभ्यास केला पाहिजे कारण सांस्कृतिक संकल्पना इतर सभ्यतांवर त्याच प्रकारे लागू केल्या जाऊ शकत नाहीत. हे संस्कृतींचे सकारात्मक सामाजिक आणि आर्थिक प्रभाव असल्यामुळे ते समाजासाठीही मौल्यवान असतात. संशोधनात सांस्कृतिक पूर्वाग्रह टाळण्यासाठी आणि स्वतःच्या निकषांनुसार दुसऱ्या संस्कृतीचे मूल्यांकन करण्यापासून परावृत्त करण्यासाठी ही कल्पना अधूनमधून अंमलात आणली जाते.

सांस्कृतिक सापेक्षतावादाचे प्रकार (Cultural relativism Types)

सांस्कृतिक सापेक्षतावाद दोन वेगवेगळ्या श्रेणींमध्ये वर्गीकृत केला जाऊ शकतो: निरपेक्ष आणि चिकित्सक निरपेक्ष सांस्कृतिक सापेक्षवाद्यांच्या समजुतीनुसार, बाह्य निरीक्षकांनी संस्कृतीत घडणाऱ्या कोणत्याही गोष्टीवर शंका घेऊ नये. दुसरीकडे, चिकित्सक सांस्कृतिक सापेक्षतावाद शक्तीच्या गतिशीलतेची कबुली देतो, त्यांना कोण आणि का स्वीकारतो यावर सांस्कृतिक पद्धतींना आव्हान देतो.

सांस्कृतिक सापेक्षतावाद देखील नैतिक सत्याच्या वस्तुनिष्ठता आणि सार्वत्रिकतेशी संबंधित विश्वासांना प्रश्न विचारतो.

घटक (Components)

सांस्कृतिक सापेक्षतावादाच्या विविध घटकांवर वाद आहेत.

विधानांपैकी हे आहेत:

- नैतिक संहिता राष्ट्रांमध्ये भिन्न असतात.
- कोणता सामाजिक संहिता दुसऱ्यापेक्षा श्रेष्ठ आहे हे निर्धारित करण्यासाठी वापरता येईल असा कोणताही वस्तुनिष्ठ निकष अस्तित्वात नाही.
- स्वतःच्या समाजाची नैतिक संहिता अनेकांपैकी एक आहे; त्याला अद्वितीय दर्जा नाही.

- अशी कोणतीही नैतिक तत्त्वे नाहीत जी नेहमीच प्रत्येकासाठी सत्य असतात किंवा ज्याला नैतिकतेमध्ये "सार्वत्रिक सत्य" म्हणून ओळखले जाते.
- समाजाची नैतिक संहिता त्या समाजात योग्य आणि अयोग्य काय हे स्थापित करते; दुसऱ्या शब्दांत, जर एखाद्या समाजाची नैतिक संहिता घोषित करते की एखादे कृत्य योग्य आहे, तर ते वर्तन देखील योग्य आहे, किमान त्या समुदायात आढळून येतात. कोणीही इतरांच्या वर्तनाचे मूल्यांकन करण्याचा प्रयत्न करणे हे असभ्य वर्तन आहे त्याऐवजी, शिक्षणतज्ञांनी सहिष्णुतेने इतर सभ्यतेच्या चालीरीती स्वीकारल्या पाहिजेत.

मानवी हक्क आणि सांस्कृतिक सापेक्षतावाद (Human rights and Cultural Relativism)

सांस्कृतिक सापेक्षतावाद ही एक महत्त्वपूर्ण कल्पना आहे, जी सामाजिक कार्यांच्या संदर्भात मानवी हक्कांचे परीक्षण करते. सांस्कृतिक सापेक्षतावादाच्या सिद्धांतानुसार सर्व दृष्टीकोन तितकेच वैध आहेत. प्रत्येक व्यक्तीचे सत्याचे स्पष्टीकरण त्यांच्या संस्कृतीसाठी वेगळे असते (रीशर्ट, २०११). प्रत्येक राजकीय, धार्मिक आणि नैतिक विश्वास ही व्यक्तीच्या किंवा समाजाच्या सांस्कृतिक ओळखीशी संबंधित वास्तव आहे. सांस्कृतिक सापेक्षतावाद काही मानवी हक्कांच्या क्षेत्रांमध्ये स्वीकार्य आहे जसे की भाषा, पोषण, कलाकृती, इमारत रचना, प्रदर्शने आणि सांस्कृतिक भिन्नता, ज्याचे जतन करणे आवश्यक आहे (पासामोनिक, २००४). शिवाय, सांस्कृतिक सापेक्षतावाद संस्कृतींमध्ये एक गुंतागुंतीची विविधता सूचित करतो. प्रत्येक संस्कृती संपूर्णपणे वेगळी असली तरी, तिचे घटक देखील अशा गुंतागुंतीत गुंतलेले आहेत की त्यांना कोणीही पूर्णपणे समजू शकत नाही.

नैसर्गिक कायद्याच्या कल्पनेने मानवी हक्कांच्या सार्वत्रिकतेचा पाया म्हणून काम केले. हे सूचित करते की ग्रहावरील प्रत्येकजण, ते कुठेही राहत असले तरीही, मानवी हक्कांचा हक्क आहे. भेदभाव किंवा निर्बंधाशिवाय ते सर्वत्र प्रवेश करण्यायोग्य प्रत्येकासाठी आनंदित असले पाहिजे. दुसरीकडे, मानवी हक्कांमधील सांस्कृतिक सापेक्षतावादाच्या सिद्धांताच्या समर्थकांनी असा दावा केला की मानवी हक्क सार्वभौमिक नसून प्रश्नातील संस्कृती आणि संदर्भावर अवलंबून विशिष्ट आणि सापेक्ष आहेत. मानवी हक्क सर्वत्र सामान्यीकरण केले जाऊ शकते या विचारावर ते असहमत आहेत.

आंतरराष्ट्रीय संबंध आणि सांस्कृतिक सापेक्षतावाद (International Relations and Cultural Relativism)

आंतरराष्ट्रीय संबंधांमधील सांस्कृतिक सापेक्षतावाद राजकीय संप्रेषण आणि विवाद निराकरणाच्या संदर्भात सांस्कृतिक विविधतेसाठी सहिष्णुतेला प्रोत्साहन देते. सांस्कृतिक सापेक्षतावाद देखील इतर देशांच्या सांस्कृतिक पार्श्वभूमीवर आधारित समजून घेण्यास आणि सौदेबाजीला प्रोत्साहन देते, ती केवळ स्वतःचे सांस्कृतिक नियम लादण्याऐवजी या धोरणामुळे मुत्सद्देगिरी सांस्कृतिक रीतिरिवाज आणि श्रद्धा यांची कुशलतेने आणि विनम्र समज होऊ शकते. सर्व पक्षांची सांस्कृतिक मूल्ये आणि रीतिरिवाज ओळखणे आणि विचारात घेतल्याने चर्चा किंवा शांतता निर्माण उपक्रमांमध्ये सहकार्य आणि परस्पर आदर सुधारू

शकतो. अशा प्रकारे सांस्कृतिक सापेक्षतावाद अशा उपायांना प्रोत्साहन देतो जे प्रभावित समुदायांच्या सांस्कृतिक सेटिंग्जचा विचार करतात, जे मानवी हक्क उल्लंघनासारख्या जागतिक आव्हानांना सामोरे जाण्यास मदत करू शकतात.

सांस्कृतिक सापेक्षता मान्य करण्याचे महत्त्व (The Significance of Acknowledging Cultural Relativism)

सांस्कृतिक सापेक्षता समजून घेतल्याने आपला समाज सद्गुण, आनंदी, तिरस्करणीय, आकर्षक, कुरूप आणि आकर्षक काय आहे, याबद्दलच्या आपल्या धारणांवर कसा परिणाम करतो हे पाहण्याची परवानगी देतो. उत्कृष्ट आणि भयंकर ग्राहकोपयोगी वस्तू, संगीत, सिनेमा आणि कला काय आहे याबद्दलच्या आपल्या धारणांवर त्याचा प्रभाव पडतो. त्यांच्या कार्यात, समाजशास्त्रज्ञ पियरे बॉर्डियू या घटना आणि त्यांचे परिणाम मोठ्या तपशीलाने चर्चा करतात. हा फरक केवळ राष्ट्रीय संस्कृतींमध्ये नाही तर मोठ्या समुदायातील संस्कृती आणि उपसंस्कृतींमध्ये देखील आहे, ज्यांचे वर्गीकरण, वंश, लैंगिक अभिमुखता, क्षेत्र, धर्म आणि वांशिकता, इतर घटकांसह आहे.

सांस्कृतिक सापेक्षतावाद आणि व्यवसाय (Cultural Relativism and Businesses)

सांस्कृतिक सापेक्षतावादाचा जागतिक व्यावसायिक प्रक्रियांवर लक्षणीय परिणाम होतो, जे विविध सांस्कृतिक मानकांचे आकलन आणि समायोजन करणे किती महत्त्वाचे आहे यावर प्रकाश टाकते. जागतिक स्तरावर काम करणाऱ्या कंपन्यांना ग्राहकांच्या पसंती, व्यवस्थापन पद्धती आणि संप्रेषणाच्या बाबतीत वेगवेगळ्या सांस्कृतिक अपेक्षांना सामोरे जावे लागते. सांस्कृतिकदृष्ट्या सापेक्षतावादी भूमिका घेऊन सांस्कृतिक असंवेदनशीलता किंवा अयशस्वी होऊ शकणारे वंशकेंद्रित निर्णय घेण्यापासून व्यवसाय स्वतःला थांबवू शकतात. उदाहरणार्थ, सांस्कृतिक फरकांचा अर्थ असा असू शकतो की एका राष्ट्रात योग्य किंवा यशस्वी असलेल्या विपणन युक्त्या दुसऱ्या राष्ट्रात नसतील. जे व्यवसाय प्रादेशिक संस्कृतींचे कौतुक करतात आणि त्यांच्याशी जुळवून घेतात त्यांच्याकडे ग्राहक आणि भागीदारांसोबत घट्ट बंधने असण्याची अधिक शक्यता असते, ज्यामुळे जागतिक बाजारपेठेत फायदेशीर आणि दीर्घकाळ चालणारी कंपनी कार्यरत होतात.

दैनंदिन जीवनात सांस्कृतिक सापेक्षतावाद विकसित करण्यासाठी धोरणे

१. जेव्हा एखादा संशोधक किंवा व्यक्ती सक्रिय श्रोता बनतो तेव्हा इतर लोकांचे दृष्टिकोन जाणून घेतात.
२. मुक्त प्रश्न विचारून इतर गट आणि विश्वासांबद्दल जाणून घेऊ शकता.
३. एखाद्याला स्वतःच्या पक्षपातीपणाची जाणीव असणे आणि त्यावर मात करण्याचा प्रयत्न करणे आवश्यक आहे
४. आदरणीय आणि जिज्ञासू असण्याने एखादी व्यक्ती शिकू शकते ते इतर संस्कृतींचा न्याय करू शकत नाही.

५. सर्वसमावेशक भाषा वापरून, ज्याद्वारे एखादी व्यक्ती रूढीवादी गोष्टी टाळते.
६. स्वतःची संस्कृती ओळखणे तसेच इतरांना शिकण्यासाठी मोकळेपणाची वृत्ती विकसित करणे महत्त्वाचे आहे.
७. इतर संस्कृतीबद्दलच्या गृहितकांपासून दूर राहिल्यास सांस्कृतिक सापेक्षतावाद शिकणे आणि विकसित करणे शक्य होईल.

२.४ वांशिक केंद्र आणि सांस्कृतिक सापेक्षतावाद (Ethnocentrism and Cultural Relativism)

वांशिक केंद्रवाद म्हणजे दुसऱ्या व्यक्तीच्या संस्कृतीचे स्वतःच्या मूल्ये आणि दृश्यांनुसार मूल्यांकन करणे. या दृष्टीकोनातून, आम्ही परदेशी सभ्यता विचित्र, आकर्षक, विदेशी म्हणून सादर करू शकतो किंवा त्यांचे नकारात्मक चित्रण देखील करू शकतो. दुसरीकडे, जेव्हा आपण सांस्कृतिक सापेक्षतावादाच्या कल्पनेत गुंततो, तेव्हा आपण कबूल करतो की जगभरातील विविध संस्कृतींच्या त्यांच्या स्वतःच्या विश्वास, मूल्ये आणि पद्धती आहेत ज्या विशिष्ट ऐतिहासिक, राजकीय, सामाजिक, भौतिक आणि पर्यावरणीय संदर्भांमध्ये विकसित झाल्या आहेत. याचा अर्थ असा होतो की ते आपल्यापेक्षा वेगळे असतील आणि कोणीही योग्य किंवा चुकीचे किंवा चांगले किंवा वाईट नाही.

वांशिक केंद्रवाद आणि सांस्कृतिक सापेक्षतावाद यांच्यातील काही प्रमुख फरक आहेत -

वांशिक केंद्रवाद हा निर्णयात्मक आणि तुलनात्मक म्हणून पाहिला जाऊ शकतो, तर सांस्कृतिक सापेक्षतावाद वर्णनात्मक आणि मुक्त आहे.

वांशिक केंद्रवाद श्रेष्ठतेवर आधारित आहे तर सांस्कृतिक सापेक्षतावाद समानता आणि विविधतेवर केंद्रित आहे. वांशिक केंद्रामुळे लोकांमध्ये संघर्ष आणि विभाजन होऊ शकते, तर सांस्कृतिक सापेक्षतावाद समज आणि सहकार्याला प्रोत्साहन देतो.

जागतिकीकरण, कल्पनाकरण आणि मानवी हक्कांवरील चर्चा ही काही उदाहरणे आहेत जी वांशिक केंद्रवाद आणि सांस्कृतिक सापेक्षतावाद यांच्यातील संघर्षावर प्रकाश टाकतात. उदाहरणार्थ, सांस्कृतिक सापेक्षतावाद रीतिरिवाज, खाद्य सवयी किंवा सामाजिक मानके समजून घेण्यासाठी एक उपयुक्त चौकट प्रदान करू शकतो जे सुरुवातीला विचित्र किंवा आक्षेपाई वाटू शकतात. हे सहिष्णुतेच्या मर्यादा आणि नैतिक सापेक्षता यासंबंधी कठीण प्रश्न देखील उपस्थित करते. सांस्कृतिक सापेक्षतावादाचे विरोधक आहेत जे असा दावा करतात की ते अधूनमधून मूलभूत मानवी हक्कांच्या विरोधात जाणाऱ्या कृतींचे स्पष्टीकरण म्हणून वापरले जाऊ शकते, जसे की हिंसा किंवा स्त्रियांविरुद्ध भेदभाव यासाठी सार्वत्रिक नैतिक मानके जपण्याची गरज आणि सांस्कृतिक विविधतेची प्रशंसा यांच्यात संतुलन राखणे अजूनही कठीण आहे. वाढत्या जागतिक जोडलेच्या या दिवसात वाशिकेंदी आणि सांस्कृतिक सापेक्षतावादाचे कार्य समजून घेणे अत्यावश्यक आहे. संवेदनशीलता आणि अंतर्दृष्टीसह सांस्कृतिक फरक हाताळण्याची क्षमता जागतिक परस्परसंवाद वाढल्यामुळे अधिक महत्त्वपूर्ण बनते. सांस्कृतिक सापेक्षतावादाची अत्याधुनिक समज विकसित करताना वांशिक पूर्वग्रह

ओळखणे, त्यांचा सामना करणे ही शिक्षकांची, आमदारांची आणि सर्वसाधारणपणे लोकांची जबाबदारी आहे. यासाठी सैद्धांतिक आकलन आणि विविध सांस्कृतिक दृष्टिकोनांशी संवाद साधण्यासाठी आणि आत्मसात करण्यासाठी सक्रिय प्रयत्न दोन्ही आवश्यक आहेत. सार्वभौमिक मानवी आदर्शांना प्रोत्साहन देताना सांस्कृतिक भिन्नतेचा आदर करणाऱ्या संतुलित धोरणाचा प्रचार करून अधिक समावेशक आणि शांततापूर्ण जागतिक समुदाय तयार करणे शेवटी साध्य केले जाऊ शकते. सामाजिक विज्ञानामध्ये, मानववंशशास्त्रज्ञ सांस्कृतिक भिन्नतेचे विद्वान आणि मानवी सार्वभौमिकतेबद्दलच्या दाव्यांवर संशयवादी राहतात. इतर क्षेत्रे सांस्कृतिक भिन्नता स्वीकारतात आणि अधिक वैश्विक सत्य शोधतात.

शिवाय, सांस्कृतिक सापेक्षतावादाच्या कल्पनेत अंतर्निहित विरोधाभास आहे. सांस्कृतिक सापेक्षतावाद, त्याच्या स्वतःच्या मानकांनुसार, इतर संस्कृतींच्या मूल्यांप्रती सहिष्णुतेची कल्पना सामायिक नसलेल्या समाजांवर लागू होऊ शकत नाही कारण ती सतराव्या शतकातील पाश्चात्य रचना आहे. या विरोधाभासी परिणामामुळे सांस्कृतिक सापेक्षतावाद लागू करणे अशक्य होते.

तुमची प्रगती तपासा (Check Your Progress)

१. तुमच्या मते, लोकांना दैनंदिन जीवनात सांस्कृतिक सापेक्षता कशी विकसित करावी?

२. सांस्कृतिक सापेक्षतावादाच्या विविध प्रकारांची चर्चा करा.

२.७ संदर्भ (Reference)

Baylor, Elizabeth (2012). Ethnocentrism. *obo in Anthropology*. doi: 10.1093/obo/9780199766567-0045

[https://socialsci.libretexts.org/Bookshelves/A Anthropology/Cultural Anthropology/Cultural Anthropology \(Evans\)/01%3A What is Anthropology/1.05%3A Ethnocentrism#:~:text=Ethnocentrism%20is%20the%20term%20anthropologists, the%20correct%20way%20of%20living.](https://socialsci.libretexts.org/Bookshelves/A Anthropology/Cultural Anthropology/Cultural Anthropology (Evans)/01%3A What is Anthropology/1.05%3A Ethnocentrism#:~:text=Ethnocentrism%20is%20the%20term%20anthropologists, the%20correct%20way%20of%20living.)

Fokkema, D. (1993). The relativity of cultural relativism. *Journal of Literary Studies*, 9(2), 117–124. <https://doi.org/10.1080/02564719308530035>.

"Cultural Relativism." International Encyclopaedia of the Social Sciences.
Retrieved July 11, 2024 from
Encyclopedia.com: <https://www.encyclopedia.com/social-sciences/applied-and-social-sciences-magazines/cultural-relativism>

<https://www.encyclopedia.com/philosophy-and-religion/bible/bible-general/cultural-relativism>

<https://www.sciencedirect.com/topics/social-sciences/cultural-relativism>

<https://positivepsychology.com/cognitive-biases/>

Arat, A. (2022). Cultural relativism types and its elements. *Global Journal of Sociology and Anthropology*, 11(3), 001.

Cole, Nicki Lisa, Ph.D. (2024, June 25). Definition of Cultural Relativism in Sociology. Retrieved from <https://www.thoughtco.com/cultural-relativism-definition-3026122>

उपशाखा जीवशास्त्रीय मानववंशशास्त्र, भाषाशास्त्र, प्रागैतिहासिक पुरातत्वशास्त्र

घटक रचना:

- २अ.० उद्दिष्टे
- २अ.१ प्रस्तावना
- २अ.२ जैविक मानववंशशास्त्र
- २अ.३ भाषाशास्त्र
- २अ.४ प्रागैतिहासिक पुरातत्व
- २अ.५ सारांश
- २अ.६ प्रश्न
- २अ.७ संदर्भ

२अ.० उद्दिष्टे (Objectives)

- जैविक मानववंशशास्त्र जाणून घेण्यासाठी
- भाषाशास्त्र आणि प्रागैतिहासिक मानववंशशास्त्र समजून घेणे.

२अ.१ प्रस्तावना (Introduction)

हा अध्याय मानववंशशास्त्राच्या विविध उपविषयांचे परीक्षण करेल: जैविक मानवशास्त्र, भाषाशास्त्र आणि प्रागैतिहासिक मानववंशशास्त्र त्याच्या व्युत्पत्तीनुसार, "मानवविज्ञान" हा शब्द दोन वेगळ्या ग्रीक शब्दांपासून आला आहे: "मानवशास्त्र" म्हणजे मनुष्य (Anthropos) आणि "लोगो" ("logos), ज्याचा अर्थ शास्त्र आहे. मानववंशशास्त्र वैशिष्ट्यीकृत करण्याचा एक मार्ग म्हणजे मानवी जैविक आणि सांस्कृतिक विविधता आणि उत्क्रांती यांचा अभ्यास करणे. मानववंशशास्त्राचे व्यापक वर्गीकरण करण्यासाठी चार शाखा वापरल्या जाऊ शकतात: मानवशास्त्र जे सामाजिक-सांस्कृतिक पैलू, भौतिक/जैविक पैलू, पुरातत्व आणि भाषिक पैलूंवर लक्ष केंद्रित करते. प्रथम आपण जैविक मानववंशशास्त्र समजून घेऊन सुरुवात करूया.

२अ.२ जीवशास्त्रीय मानववंशशास्त्र (Biological Anthropology)

जैविक मानववंशशास्त्राला भौतिक मानववंशशास्त्र असेही म्हणतात. हे मानववंशशास्त्राचे एक उपक्षेत्र आहे जे मानव आणि त्यांच्या पूर्वजांच्या जैविक आणि भौतिक पैलूंवर लक्ष केंद्रित करते. जैविक मानववंशशास्त्रात विविध प्रमुख क्षेत्रे आहेत जसे की -

१. **मानवी उत्क्रांती (Human Evolution):** येथे, जीवाश्म नोंदी आणि तुलनात्मक शरीरशास्त्राद्वारे होमो सेपियन्स आणि त्यांच्या पूर्ववर्तींच्या उत्पत्ती आणि विकासाच्या अभ्यासावर लक्ष केंद्रित केले आहे.
२. **मानवी भिन्नता (Human Variation):** हे अनुवांशिक, शारीरिक आणि आकृतिशास्त्रीय विविधतेसह समकालीन मानवी लोकसंख्येमधील जैविक फरकांचे परीक्षण करते.
३. **प्राचीनशास्त्र (Primatology):** मानवी वर्तन, सामाजिक संरचना आणि उत्क्रांती इतिहासाची अंतर्दृष्टी मिळविण्यासाठी मानवेतर प्राइमेट्स (उदा. माकडे, वानर) वर लक्ष केंद्रित करते.
४. **फॉरेन्सिक मानववंशशास्त्र (Forensic Anthropology):** मानवी अवशेष ओळखण्यासाठी जैविक मानववंशशास्त्र तंत्र लागू करण्यावर लक्ष केंद्रित करते. गुन्ह्यांचा तपास करण्यासाठी फॉरेन्सिक मानववंशशास्त्र देखील वापरले जाते.
५. **पुरातन मानववंशशास्त्र (Palaeoanthropology)** जीवाश्म आणि इतर अवशेषांद्वारे प्राचीन मानव आणि त्यांचे नातेवाईक यांचा जीवशास्त्र आणि पर्यावरणशास्त्र समजून घेण्यासाठी अभ्यास करते.

जैविक दृष्टिकोनातून, जैविक मानववंशशास्त्र मानवी फरक, रूपांतर, आपल्या जिवंत आणि नामशेष झालेल्या पूर्वजांच्या उत्क्रांतीचा अभ्यास करते. मानवाचा उत्क्रांती इतिहास आणि अस्तित्वात असलेल्या जैविक भिन्नता समजून घेण्यासाठी जीवशास्त्रीय मानववंशशास्त्रज्ञ जीवाश्म होमिनाइन रेकॉर्ड आणि गैर-मानवी प्राइमेट्सची तपासणी करतात. उत्क्रांती आणि अनुकूलन यांनी वैयक्तिक मानवी वर्तन कसे घडवले आहे याचेही हे क्षेत्र परीक्षण करते.

एक प्रकारे, जैविक मानववंशशास्त्र हे एक व्यापक क्षेत्र आहे जे सर्व वर्तणुकीशी आणि जीवशास्त्रीय विज्ञानांना एकत्रित करते तसेच मानवांवर लक्ष केंद्रित करतात. जैविक मानववंशशास्त्रज्ञ आनुवंशिकशास्त्रज्ञ, पर्यावरणशास्त्रज्ञ, मानसशास्त्रज्ञ, वांशिकशास्त्रज्ञ, महामारीशास्त्रज्ञ, ज्योतिषशास्त्रज्ञ (मानव आणि प्राइमेट्सच्या कंकाल प्रणालीचा अभ्यास करणारे), पॅलेओन्टोलॉजिस्ट आणि असे बरेच काही असू शकतात! या अभ्यास शाखेत बहुतेक तज्ञ क्षेत्रकार्य आयोजित करतात, कधीकधी थोड्या वेगळ्या ठिकाणी जैविक मानववंशशास्त्रज्ञ यांनी दक्षिण आफ्रिकेतील मुलांच्या आरोग्याचा आणि विकासाचा अभ्यास करू शकतात, पूर्व आफ्रिकेतील नामशेष होमिनिनच्या प्रवासाच्या मार्गाचा मागोवा घेत आहेत. ऑस्ट्रेलिया (ऑस्ट्रेलिया, न्यूझीलंडचा समावेश असलेला ओशनियाचा एक उपप्रदेश आहे) मधील जीन्स आणि भाषांच्या सीमांचे मॅपिंग करू शकतात.), आणि पॅसिफिक बेटे, डेमोक्रेटिक रिपब्लिक ऑफ कांगोमधील गोरिल्ला किंवा चिंपांझीचा मागोवा घेणे किंवा संपूर्ण युरोपमधील प्रतिष्ठित संग्रहालयांमध्ये कंकाल डेटा गोळा करणे, इराक, केनिया, व्हिएतनाम आणि दक्षिण आफ्रिकेतील पुरातत्व स्थळांचे उत्खनन करणे.

जैविक मानववंशशास्त्र उपयोग (Application of Biological Anthropology)

जैविक मानववंशशास्त्राचे असंख्य उपयोग आहेत; उदाहरणार्थ -

मानवी शरीराच्या स्वरूपाचे मोजमाप, किंवा मानववंशशास्त्र, विविध उद्योगांमध्ये वापरले जाते, ज्यात उत्पादन, क्रीडा, सैन्य आणि वस्त्र उद्योग समाविष्ट आहे. किन एन्थ्रोपोलॉजी,

कृतीत मानवी शरीराचा वैज्ञानिक अभ्यास, क्रीडा संस्थांना भौतिक क्षमता, बायोकेमिस्ट्री आणि फिजियोलॉजी आणि मस्क्यूलोस्केलेटल सिस्टमची शरीररचना याबद्दल मौल्यवान माहिती प्रदान करते. मानवी अवशेषांच्या अभ्यासाद्वारे शोधून काढलेल्या हाडे आणि दातांमधून मृत व्यक्तीचे प्रोफाइल कसे तयार करावे हे समजून घेणे व्यावसायिक पुरातत्व आणि फॉरेन्सिक केसवर्कमध्ये उपयुक्त ठरू शकते (एकतर अपघात/गुन्हे किंवा युद्धे किंवा नरसंहारांच्या मोठ्या प्रमाणावरील संदर्भांशी संबंधित).

जैविक मानववंशशास्त्राद्वारे, जागतिक आरोग्यातील फरक, वय, पोषण, रोग, सदोष जीन्स, मानवाच्या उत्पत्तीपासून रोगांना संवेदनशीलता/प्रतिकार आणि आधुनिक आणि प्राचीन मानवांचा जगभरातील प्रसार यांच्यातील संबंधांबद्दल जाणून घेता येते. प्राचीनकालीन - प्राण्यांच्या साम्राज्यातील मानवांचे सर्वात जवळचे नातेवाईक, विशेषतः माकडे आणि वानर यांचा अभ्यास केल्याने याचा पर्यटन, महामारी विज्ञान आणि संवर्धनाचा फायदा होऊ शकतो. लोक त्यांच्या सभोवतालच्या वातावरणाशी कसे संवाद साधतात. जागतिक स्तरावर हवामान बदलाचा लोक आणि संस्कृतींवर कसा परिणाम होतो हे समजून घेण्यासाठी, मानवी पर्यावरण आणि उत्क्रांतीबद्दल एक वेगळा दृष्टिकोन असणे उपयुक्त आहे.

जीवशास्त्र आणि जैविक मानववंशशास्त्र वापरून मानवाच्या शरीरशास्त्र आणि शरीरशास्त्राची तपासणी केली जाते. जैविक मानववंशशास्त्र मानववंशशास्त्रीय संशोधनामध्ये शरीरशास्त्र, मानसशास्त्र, भ्रूणशास्त्र, प्राणीशास्त्र आणि इतर क्षेत्रांचा वापर करते. मॉर्फोलॉजिकल भिन्नता (उंची, वजन) यासह मानवी जैविक विविधतेचे संशोधन आणि आकलन करण्यासाठी एक महत्त्वाची पद्धत म्हणजे मानववंशशास्त्र होय. यात मानवतेचे प्रमाण समाविष्ट आहे. आरोग्य सेवा क्षेत्रातील मानववंशीय निर्देशांकांचे महत्त्व सारांशित करण्यासाठी तीन स्तर वापरले जाऊ शकतात: वैयक्तिक, समुदाय आणि लोकसंख्या यांचा समावेश होतो. जीवशास्त्रीय मानववंशशास्त्रज्ञ वारंवार कौटुंबिक इतिहासाचा स्रोत म्हणून वापर करतात कारण ते जोखीम मूल्यांकनासाठी एक सरळ परंतु प्रभावी क्लिनिकल तंत्र आहे. जसे की, कुटुंबातील सदस्य जैविक, सांस्कृतिक आणि वर्तणुकीशी सामायिक करतात जे त्यांच्या रोगास संवेदनाक्षमतेमध्ये समान असतात.

तुमची प्रगती तपासा

१. जैविक मानववंशशास्त्रात मानवाची तुलना कोणासोबत केली जाते?

२. जैविक मानववंशशास्त्राचे दुसरे नाव काय आहे?

२अ.३ भाषाशास्त्र (Linguistics)

उपशाखा जीवशास्त्रीय
मानववंशशास्त्र, भाषाशास्त्र,
प्रागैतिहासिक पुरातत्वशास्त्र

भाषाशास्त्र हा भाषेचा आणि त्याच्या संरचनेचा वैज्ञानिक अभ्यास आहे, ज्यामध्ये उपक्षेत्रांची विस्तृत श्रेणी समाविष्ट आहे जसे की -

१. **ध्वन्यात्मकता आणि ध्वनीशास्त्र (Phonetics and Phonology):** हा मानवी उच्चाराचा ध्वनी आणि ते कसे तयार केले जातात, प्रसारित केले जातात आणि प्राप्त होतात याचा अभ्यास आहे.
२. **आकृतीशास्त्र (Morphology):** शब्दांची रचना आणि ते कसे तयार होतात याचे विश्लेषण करण्यावर लक्ष केंद्रित करते.
३. **वाक्यरचना (Syntax):** वाक्य रचना आणि शब्दांना वाक्ये आणि वाक्यांमध्ये एकत्रित करण्याच्या नियमांचा अभ्यास.
४. **शब्दार्थ (Semantics):** येथे, भाषेतील अर्थाचा शोध, शब्द आणि वाक्ये कशा प्रकारे अर्थ व्यक्त करतात यासह.
५. **ऐतिहासिक भाषाशास्त्र (Historical Linguistics):** येथे, भाषा कालानुरूप कशा बदलतात आणि वेगवेगळ्या भाषांमधील नातेसंबंधांची तपासणी केली जाते.
६. **सामाजिक भाषाशास्त्र (Sociolinguistics):** बोलीभाषा, नोंदणी आणि भाषा धोरण समस्यांसह सामाजिक संदर्भांमध्ये भाषा कशी बदलते आणि बदलते याचे परीक्षण करणे.
७. **मानसशास्त्र (Psycholinguistics):** हे भाषा संपादन, आकलन आणि उत्पादनामध्ये गुंतलेल्या संज्ञानात्मक प्रक्रियांचा अभ्यास करते.
८. **उपयोजित भाषाशास्त्र (Applied Linguistics):** वास्तविक-जगातील समस्यांचे निराकरण करण्यासाठी भाषिक संशोधनाचा व्यावहारिक उपयोग, जसे की भाषा शिकवणे, भाषांतर आणि संरक्षण.

भाषिक मानववंशशास्त्र मानवी भाषांचे स्वरूप तपासते. भाषिक पद्धतींमध्ये सामाजिक आणि सांस्कृतिक रूपे कशी रुजलेली आहेत हे तपासण्याव्यतिरिक्त, या विषयातील संशोधक भाषेचे सामाजिक आणि सांस्कृतिक आधार समजून घेण्याचे उद्दिष्ट ठेवतात.

भाषिक मानववंशशास्त्रज्ञ तपासतात की व्यक्ती सामाजिक संरचना आणि सांस्कृतिक स्वरूपांचे पुनरुत्पादन, आव्हान आणि वाटाघाटी करण्यासाठी भाषेचा वापर कसा करतात. संस्कृती आणि मानवी समाजाची उत्पत्ती आणि विकास याविषयीची माहिती भाषा कशी प्रकट करू शकते हे ते पाहतात. भाषिक मानववंशशास्त्रज्ञांनी शोधलेल्या विषयांमध्ये भाषा समाजीकरण, साक्षरता कार्यक्रम, औपचारिक आणि राजकीय कार्यक्रम, वैज्ञानिक प्रवचन, मौखिक कला, भाषा संपर्क आणि भाषा बदल आणि दैनंदिन संपर्क यांचा समावेश आहे. म्हणून, भाषाशास्त्रज्ञांच्या विरोधात, भाषिक मानववंशशास्त्रज्ञ केवळ भाषेवर लक्ष केंद्रित करण्याऐवजी भाषेला संस्कृती आणि सामाजिक संरचनांशी जोडलेले मानतात.

"भाषा आणि सामाजिक संदर्भ" मध्ये, पिअर पाओलो गिग्लिओली म्हणतात की मानववंशशास्त्रज्ञ भाषा आणि सामाजिक समुदाय कसे परस्परसंवाद करतात, भाषण कसे समाजीकरण आणि परस्परसंवादांवर परिणाम करते आणि जागतिक दृष्ट्ये, व्याकरणाच्या श्रेणी आणि अर्थविषयक क्षेत्र एकमेकांशी कसे संबंधित आहेत याचा तपास करतात. येथे, भाषिक मानववंशशास्त्र अशा देशांवर लक्ष केंद्रित करते जेथे संस्कृती आणि समाज परिभाषित करण्यात भाषा महत्त्वाची आहे.

भाषा आणि समाजीकरण यांच्यातील संबंध भाषिक मानववंशशास्त्रज्ञांनाही रुचतील. हे प्रारंभिक जीवन किंवा परदेशी आत्मसात होण्याच्या प्रक्रियेचे वर्णन करते. एक मानववंशशास्त्रज्ञ कदाचित एखाद्या समाजाच्या तरुणांना सामाजिक करण्यासाठी भाषेच्या वापरावर संशोधन करेल.

मानववंशशास्त्रज्ञ भाषेच्या जागतिक प्रभावाचे मुख्य माप देखील तपासतात: ती ज्या वेगाने पसरते आणि एक किंवा अधिक समुदायांवर त्याचा प्रभाव. उदाहरणार्थ, इंग्रजीला सार्वत्रिक भाषा म्हणून स्वीकारल्यास सर्वत्र समाजावर परिणाम होऊ शकतो. हे वसाहतवाद किंवा साम्राज्यवादाचे परिणाम आणि जगभरातील विविध राष्ट्रे, बेटे आणि खंडांमध्ये भाषेचा प्रसार यांच्याशी तुलना करता येईल. प्रादेशिक बोलींचा अभ्यास करणे आणि लोक विशिष्ट संदर्भांमध्ये एकमेकांशी कसे संवाद साधतात याचे परीक्षण करणे-जसे की औपचारिक सेटिंग्ज, मित्र-कुटुंब अपभाषा, किंवा लिंग-भूमिका-आधारित भाषण नमुने- हे सर्व समाजभाषिक क्षेत्रात समाविष्ट आहेत. ऐतिहासिक समाजभाषिक देखील कालांतराने सामाजिक बदल आणि बदलांसाठी भाषेकडे पाहतात. उदाहरणार्थ, इंग्रजी भाषेच्या टाइमलाइनमध्ये, एक ऐतिहासिक सामाजिक-भाषिक विश्लेषण ज्या बिंदूवर "तू" शब्दाचा वापर करताना "तू" विस्थापित करतो त्याचे परीक्षण करेल.

भाषातज्ञांच्या मते, मानवाद्वारे भाषण आणि लिखित भाषेची निर्मिती - जी भाषा बोलण्याच्या आणि समजण्याच्या त्यांच्या विशेष क्षमतेमुळे सक्षम आहे - ही एक मूलभूत प्रक्रिया आहे ज्याद्वारे व्यक्ती त्यांची संस्कृती आणि सामाजिक जीवन तयार करतात. या क्षेत्रातील विद्वान आज ही निर्मिती पूर्ण करण्यासाठी विविध तंत्रांचा अभ्यास करतात. ते "सामाजिकरित्या घडणाऱ्या" प्रवचनाच्या ध्वनी मुद्रण किंवा दृश मुद्रणाच्या विश्लेषणावर किंवा मानववंशशास्त्रज्ञ असले किंवा नसले तरीही समुदायात बोलल्या जाणाऱ्या शब्द आणि वाक्यांच्या विश्लेषणावर लक्ष केंद्रित करतात. हा दृष्टीकोन निवडला आहे कारण "मुलाखत घेणे" सारख्या अन्वेषक-लादलेल्या कृतींचे परिणाम अनपेक्षितपणे विविध समाज "प्रश्न करणे" सारख्या भाषण कृतींचा अर्थ कसा लावतात यातील फरकांद्वारे आकारला जाऊ शकतो. विविध भाषांच्या सांस्कृतिक आणि संरचनात्मक वापरातील फरक मानवी लोकसंख्येच्या जागतिक दृश्यांमध्ये भिन्नता वाढवतात. भाषिक मानववंशशास्त्रातील हा एक मूलभूत विषय आहे. दिलेल्या क्षेत्रातील भाषा संस्कृती इतरापेक्षा अभिव्यक्तीच्या काही पद्धतींना अनुकूल बनवू शकतात.

ज्या पद्धतीने "सांस्कृतिक प्रारूप" किंवा जगाच्या प्रादेशिक संकल्पना, भाषण आणि लेखनात प्रसारित केल्या जातात ते अभ्यासाचे महत्त्वपूर्ण क्षेत्र आहे. "भाषा विचारधारा" चा अभ्यास करणारे विद्यार्थी भाषेच्या वापराच्या प्रादेशिक संकल्पनांचे परीक्षण करतात. समकालीन राष्ट्र-राज्यांच्या स्थापनेत योगदान देणारे एक प्रमुख भाषा तत्त्वज्ञान काही भाषण पद्धतींना "मानक भाषा" म्हणून परिभाषित करते; एकदा मानक स्थापित झाल्यानंतर, ते आदरणीय

आणि योग्य मानले जाते, तर इतर भाषा किंवा बोली कलंकित आणि दुर्लक्षित केल्या जातात. भाषेची विविधता मानवी भिन्नतेच्या इतर प्रकारांशी कशी संबंधित आहे या विषयावर भाषिक मानववंशशास्त्रज्ञांनी देखील तपासणी केली आहे. फ्रांझ बोआस यांच्या मते, "वंश," "भाषा," आणि "संस्कृती" यांचा एकमेकांशी पूर्णपणे संबंध नाही.

ऐतिहासिक भाषाशास्त्रज्ञांनी २० व्या शतकात जगभरात बोलल्या जाणाऱ्या अंदाजे ६,००० भाषांचे वंशावळी कुटुंबांमध्ये वर्गीकरण केले. शेतीचा अवलंब करण्यासारख्या प्रमुख तांत्रिक प्रगतीमुळे शेजारच्या जमातींच्या खर्चावर शोधकांचा समुदाय आणि तिची भाषा वाढू देऊन भौगोलिकदृष्ट्या विशाल आणि संख्यात्मकदृष्ट्या प्रचंड कुटुंबे निर्माण होऊ शकतात. एक पर्यायी सिद्धांत असा आहे की काही भौतिक वातावरणे, जसे की युरेशियन गवताळ प्रदेश, भाषेच्या विविधीकरण आणि प्रसारास प्रोत्साहन देतात, तर इतर भौतिक वातावरणे, जसे की पर्वतीय क्षेत्रे, तंत्रज्ञानापासून स्वतंत्र असलेल्या लहान भाषिक समुदायांच्या वाढीस प्रोत्साहन देतात.

एकविसाव्या शतकाच्या सुरुवातीला, जेव्हा जगातील निम्म्या ज्ञात भाषा नामशेष झाल्या होत्या आणि काही भाषा - विशेषतः इंग्रजी, स्पॅनिश आणि चिनी - झपाट्याने नवीन भाषक मिळवत होत्या, तेव्हा एक भाषा का वाढत जाते आणि वैविध्यपूर्ण का होते हा प्रश्न आहे. त्याच्या शेजाऱ्यांच्या खर्चावर वादविवाद आणि चर्चा झाली. अशाप्रकारे, भाषिक मानववंशशास्त्रीय अनुप्रयोगांचा उद्देश भाषेवर आधारित भाषा नष्ट होणे आणि पूर्वग्रह सोडवणे हे आहे, जे वारंवार विविध भाषांच्या सापेक्ष मूल्य आणि उपयुक्ततेबद्दल प्रचलित समजुतींमुळे उद्भवतात.

२अ.४ प्रागैतिहासिक पुरातत्व (Prehistory Archaeology)

प्रागैतिहासिक मानववंशशास्त्र म्हणजे लिखित नोंदींच्या आगमनापूर्वीच्या मानवी समाजांचा अभ्यास. यात अनेक क्षेत्रांचा समावेश आहे जसे:

१. **पुरातत्व उत्खनन (Archaeological Excavation):** येथे, प्रागैतिहासिक स्थळांवरून साधने, संरचना आणि कलाकृती यासारख्या अवशेषांचे पद्धतशीरपणे शोध आणि विश्लेषण करण्याचा प्रयत्न केला जातो.
२. **सांस्कृतिक पुनर्रचना (Cultural Reconstruction):** हे प्रागैतिहासिक लोकांच्या सामाजिक, आर्थिक आणि सांस्कृतिक पद्धती समजून घेण्यासाठी भौतिक पुराव्याचा अर्थ लावण्यावर लक्ष केंद्रित करते.
३. **कालगणना आणि डेटिंग (Chronology and Dating):** हे रेडिओकार्बन डेटिंग, डेंड्रोक्रोनोलॉजी आणि स्ट्रॅटिग्राफी यासारख्या पद्धती वापरून प्रागैतिहासिक घटना आणि क्रियाकलापांसाठी टाइमलाइन स्थापित करते.
४. **फिकट पर्यावरणीय अभ्यास (Pale environmental Studies):** या विश्लेषणामध्ये, पर्यावरणीय डेटाचा वापर प्रागैतिहासिक मानव कोणत्या पर्यावरणीय परिस्थितीमध्ये झाला आणि त्यांनी या परिस्थितींशी कसे जुळवून घेतले याची पुनर्रचना करण्यासाठी केला जातो.

५. **तांत्रिक आणि कलात्मक विकास (Technological and Artistic):** येथे, प्रागैतिहासिक तंत्रज्ञान आणि कलात्मक अभिव्यक्तींचा त्यांच्या नवकल्पना आणि सांस्कृतिक उपलब्धी समजून घेण्यासाठी अभ्यास केला जातो.

प्रत्येक उपक्षेत्र मानवी इतिहास, संस्कृती आणि जीवशास्त्राच्या व्यापक समजामध्ये योगदान देते, आपल्या भूतकाळातील अंतर्दृष्टी आणि वर्तमान आणि भविष्यावर त्याचा प्रभाव प्रदान करते.

प्रागैतिहासिक पुरातत्वशास्त्र म्हणजे

“ऐतिहासिक नोंदी सुरु होण्यापूर्वी मानवी भूतकाळाचा अभ्यास करणे होय. मानवी संस्कृती बर्याच काळापासून अस्तित्वात आहेत आणि वाढल्या आहेत. लेखन पद्धतीशिवाय जटिल राजकीय, आर्थिक आणि वैचारिक संरचना आहेत”. प्रागैतिहासिक पुरातत्वशास्त्राची व्यापक समज अशी आहे की ते बैठी (कायमस्वरूपी) वसाहतीपूर्वी मानवी शिकारी-गटांचा अभ्यास करते. प्रागैतिहासिक पुरातत्वशास्त्र उत्खनन, वर्गीकरण आणि कलाकृतींचे वर्णन, विशेषतः डेटाच्या कालक्रमानुसार डेटाचे काळजीपूर्वक संकलन, रेकॉर्डिंग आणि विश्लेषण यावर जोर देते.

गॉर्डन चाइल्ड (१९५६) च्या मते,

प्रागैतिहासिक पुरातत्व भौतिक जगामध्ये मानवी कृतीमुळे होणाऱ्या सर्व बदलांचा अभ्यास करते. सामान्यतः, भौतिक अवशेष म्हणजे अन्न, साधने, शस्त्रे, कपडे, दागिने, घरे इत्यादी, जी जगण्यासाठी दैनंदिन गरजा असतात. प्रागैतिहासिक इतिहासात पृथ्वीवरील मानवी अस्तित्वाचा एक मोठा भाग समाविष्ट आहे. डी.के. भट्टाचार्य नोंदवतात की प्रागैतिहासिक विकासाच्या इतिहासाच्या त्या काळात मनुष्याच्या एकूण क्रियाकलापांबद्दल सर्व जाणून घेण्याचा प्रयत्न करतो जेव्हा मनुष्य उत्क्रांत झाला नव्हता आणि कोणतेही लेखन नव्हते. एम.सी. बुर्किट नमूद करतात की प्रागैतिहासिक हा एक विषय आहे जो मनुष्याच्या कथेशी आणि त्याच्याशी संबंधित असलेल्या सर्व गोष्टींशी संबंधित आहे, लिखित रेकॉर्ड अस्तित्वात येईपर्यंत जेव्हा तो प्रथम त्याच्या प्राणी वंशातून उदयास आला तेव्हापासून दूरच्या क्षणापासून, जे तपासकर्त्याला त्याच्याकडे नेले जाते. योग्य इतिहासाचे क्षेत्र.

प्रागैतिहासिक पुरातत्वशास्त्राची सुरुवात १८३६ साली बाउचर डी पार्थेस यांनी फ्रान्समधील सोम्मे नदीवरील चट्टानावरील जीवाश्म प्राण्यांच्या हाडांच्या संयोगाने दगडी अवजारांच्या (हात कुऱ्हाडी) शोधातून केली. ब्रिक्सहॅम, साउथ डेव्हन, इंग्लंड येथे १८६३ मध्ये या शोधांमुळे मानवी भूतकाळातील प्राचीनतेची जाणीव झाली, जी केवळ लाखो वर्षे जुनी नव्हती तर अतिशय भिन्न हवामान आणि भौगोलिक परिस्थितींशीही संबंधित होती. त्यानंतर, एका माणसाच्या सांगाड्याचे अवशेष सापडले. १८५७ मध्ये जर्मनीतील डसेल नदीवर मानवी कवटी सापडली होती. ही नंतर निएंडरथल माणसाची (आता नामशेष झालेली) कवटी म्हणून ओळखली गेली. यातून प्रागैतिहासिक अभ्यासाचा पाया रचला गेला. सांगाड्यांचे अवशेष शोधणे हा प्रागैतिहासिक पुरातत्वशास्त्राचा एक महत्त्वाचा भाग होता.

भारताचा प्रागैतिहासिक तीन विस्तृत कालखंडात विभागला जाऊ शकतो -

१. **पॅलेओलिथिक (Paleolithic),** जेथे पॅलेओ म्हणजे जुना आणि लिथिक म्हणजे दगड, म्हणजे जुना पाषाण युग.

२. **मेसोलिथिक (Mesolithic)** (मेसो-मध्यम, लिथिक-स्टोन, म्हणजे मध्य पाषाण युग).

३. **निओलिथिक (Neolithic)** (नव-नवीन, लिथिक-स्टोन, म्हणजे नवीन पाषाण युग)

वेगवेगळी वैशिष्ट्ये आणि टूल बनवण्याची कौशल्ये आणि तंत्रज्ञानातील हळूहळू सुधारणा प्रत्येक कालावधीला चिन्हांकित करते.

पहिले दगडी साधन रॉबर्ट ब्रुसफूट यांनी १८६३ मध्ये तामिळनाडूतील पल्लवरम येथे शोधले होते. हे भारतीय प्रागैतिहासिक इतिहासाचा प्रारंभ बिंदू म्हणून पाहिले जाते. यानंतर, रॉबर्ट ब्रुसफूटने तीन दशके कार्य केले, ज्या दरम्यान त्यांनी गुजरात आणि दक्षिण भारतातील स्थळे शोधून काढली. आता आपण प्रागैतिहासिक कालखंडातील विविध टप्पे पाहू.

पॅलेओलिथिक (Paleolithic)

पुरापाषाण काळ हा मानवी इतिहासातील सर्वात मोठा टप्पा आहे. पाषाणयुगीन पुरातत्वशास्त्रातील अनेक दशकांच्या संशोधनामुळे पाषाणयुगातील वसाहतींची पुनर्बांधणी दगडी अवजारे बनवण्याच्या कच्च्या मालापर्यंत पोहोचणे, पाणथळ आणि वन्य प्राणी व वनस्पती यांसारख्या अन्न संसाधनांची उपलब्धता, स्ट्रॅटिग्राफिकल (खडकांच्या थरांचा अभ्यास करणारी भूगर्भशास्त्राची शाखा) सांस्कृतिक बहुतेक साइट्समध्ये लोअर पॅलेओलिथिक ते मेसोलिथिक पर्यंतचे अनुक्रम. Paleoclimate अभ्यासामुळे पाषाणयुगातील ठिकाणे आणि विविध कालखंडातील उपलब्ध संसाधने समजून घेण्यात मदत झाली आहे.

टूल टेक्नॉलॉजीची उत्क्रांती लोअर पॅलेओलिथिकपासूनच शोधली जाते, जी कालांतराने अधिक सूक्ष्म तंत्रज्ञानात विकसित झाली. लोअर पॅलेओलिथिकच्या उत्तरार्धात लाकूडकाम सुरू झाल्याचे दिसते. होलोसीनचे आगमन (पृथ्वीच्या इतिहासाच्या शेवटच्या ११७०० वर्षांना दिलेले नाव) गतिहीन जीवनशैलीचा उदय आणि कला प्रकारांचा विस्तार पाहतो. हवामान आणि पर्यावरणीय परिस्थितीतील महत्त्वपूर्ण बदल हे पुरापाषाणकालीन व्यवसाय घडल्याचा कालावधी दर्शवतात. हिमालयातून उगम पावलेल्या बलाढ्य नद्या राजस्थानच्या अर्ध-शुष्क प्रदेशात प्लिस्टोसीनच्या सुरुवातीच्या काळात वाहत होत्या. टेक्टोनिक हालचालींमुळे, त्यांची जागा तलाव आणि तलावांनी घेतली.

भारतातील प्रागैतिहासिक कालखंड खालील टाइमस्केलमध्ये विभागलेला आहे:

पाषाणकालीन (Palaeolithic)

अ) लोअर पॅलेओलिथिक १.५ ते ०.२ दशलक्ष वर्षे

ब) मध्य पुरापाषाण ०.२ दशलक्ष ते ४०,००० वर्षे

क) अप्पर पॅलेओलिथिक ४०,००० ते १०,००० वर्षे

मेसोलिथिक (Mesolithic)

अलेक्झांडर कनिंगहॅमचे सहाय्यक एसीएल कार्लाइल (१८६७-६८) यांनी प्रथम मेसोलिथिक ओळखले. त्याला उत्तर प्रदेशातील मिर्झापूर जिल्ह्यातील कैमूर पर्वतरांगातील गुहा आणि

रॉक शेल्टरमध्ये मायक्रोलिथ सापडले. दुसरे काम १९५० मध्ये लंघनाज आणि गुजरातमधील इतर काही ठिकाणी केले गेले, जिथे एच. डी. सांकलिया यांनी उत्खनन केले. व्ही.एन. मिश्रा यांच्या कार्याचा पाठपुरावा मध्य भारत आणि राजस्थानमध्ये झाला. कालांतराने, मेसोलिथिक कालखंडातील असंख्य स्थळांचा शोध आणि उत्खनन करण्यात आले.

मेसोलिथिक अप्पर पॅलेओलिथिक नंतर यशस्वी झाला. हे जुने पाषाणयुग आणि नवीन पाषाण युग यांना जोडते. हे पुढे पॅलेओलिथिकच्या पूर्वीच्या शिकार-संकलन अवस्थेपासून निओलिथिक कृषी टप्प्यापर्यंतच्या संक्रमणाचे प्रतिनिधित्व करते. मेसोलिथिक अवस्था सामान्यतः होलोसीनच्या सुरुवातीस उबदार आणि अनुकूल हवामानासह ओळखली जाते. या कालखंडात तलाव तयार झाले आणि समुद्राची पातळी वाढली. पावसाच्या वाढीमुळे वनस्पति आणि प्राणी जीवन विपुल झाले. यामुळे लोकसंख्येमध्येही लक्षणीय वाढ झाली. या मुबलक पाणी आणि अन्न पुरवठ्यामुळे मेसोलिथिक साइट्सची संख्या वाढली. ही लोकसंख्या वाढ भारतीय उपखंडाच्या जवळजवळ प्रत्येक भागात मेसोलिथिक साइट्सच्या उपस्थितीत प्रकट झाली.

पश्चिम राजस्थान आणि गुजरातमधील हजारो वाळूच्या ढिगाऱ्यांवर मेसोलिथिक कलाकृती आहेत. त्याचप्रमाणे, मध्य भारतातील खडकांच्या आश्रयस्थानांच्या बाबतीत, पूर्वी त्यांपैकी काही जागा व्यापल्या गेल्या होत्या, आता त्या सर्वांनी, हजारोच्या संख्येने, मेसोलिथिक व्यवसायाचे पुरावे दिले. कोरापुट या ओडिशातील एका लहान जिल्ह्याने शंभराहून अधिक मेसोलिथिक स्थळे प्राप्त केली. गंगा मैदानावरील पहिले मानवी वसाहत याच काळात घडले, जे प्रयागराज, जौनपूर, मिर्झापूर आणि वाराणसी जिल्ह्यांमध्ये सापडलेल्या २०० हून अधिक पुरातत्व स्थळांवरून स्पष्ट होते. डेल्टाइक पश्चिम बंगाल आणि पश्चिम किनारपट्टीचा काही भाग (मुंबईच्या आसपास), केरळमध्ये प्रभावी वसाहत झाली.

मायक्रोलिथ्सचे मायक्रोवेअर विश्लेषण आणि संबंधित वैशिष्ट्ये जसे की चूल आणि ग्राइंडिंग स्टोन मेसोलिथिक टप्प्यात वनस्पतींच्या खाद्यपदार्थांचे वाढते शोषण दर्शवतात. याशिवाय विविध प्रकारचे वन्य प्राणी, मेंढ्या, शेळ्या, गुरे असे पाळीव प्राणी आहेत. अंशतः स्थायिक जीवनाकडे ही वाटचाल आणि वनस्पतीजन्य पदार्थांचे अधिक शोषण शेतीच्या उदयाचा मार्ग मोकळा करते.

निओलिथिक (Neolithic)

व्ही. गॉर्डन चाइल्ड यांनी या टप्प्यात जीवनशैलीतील बदलाचे महत्त्व अधोरेखित करण्यासाठी निओलिथिक क्रांती हा शब्द वापरला. हे नवीन निर्वाह शेती आणि स्टॉक-रेजिंग अर्थव्यवस्थेसह ओळखले जाते. हे मानवतेच्या प्रगतीतील एक महत्त्वाचे वळण आहे. तर, निओलिथिक अवस्थेमुळे गतिहीन राहणीमान आणि लहान गाव समुदायांचा उदय झाला. जगभरातील काही प्राचीन निओलिथिक संस्कृती जेरिको, जॉर्डनमधील ऐन गझल, तुर्कीमधील कॅटल ह्यूक आणि थायलंडमधील स्पिरिट केव्ह येथे आयोजित केल्या जातात. हे ८०००-६००० ईसापूर्व आहेत. एकोणिसाव्या शतकात निओलिथिक स्टोन टूल्स किंवा सेल्ट्सची ओळख सुरू झाली. ले मेसुरी यांनी कर्नाटकातील रायचूर जिल्ह्यात १८४२ मध्ये सेल्ट किंवा निओलिथिक दगडाचे उपकरण ओळखले. भारतातील निओलिथिक टप्पा

वेगवेगळ्या प्रदेशात वेगवेगळ्या कालखंडात विकसित झाला. गंगा खोऱ्यात, ते ७ व्या ते ६ व्या सहस्राब्दी ईसापूर्व काळातील आहे. उरलेले बहुतेक बीसीई ३-२ रा सहस्राब्दीच्या श्रेणीत येतात. निओलिथिक संस्कृतीमध्ये वेळ आणि जागेतील फरक देखील विविध पर्यावरणीय क्षेत्रांशी जुळवून घेण्याचा परिणाम होता.

विनिमय अर्थव्यवस्था स्थानिक आणि प्रादेशिक पातळीवर सक्रिय होती. दक्षिण भारतीय निओलिथिकमध्ये गहू, बार्ली आणि साबण-रॉक बीड्सचा परिचय प्रादेशिक एक्सचेंज नेटवर्कवर प्रकाश टाकतो. निओलिथिक जीवनशैलीचा उदय, वाढ आणि प्रसार याने भारतीय ग्रामीण अर्थव्यवस्थेचा पाया घातला. स्थानिक किंवा स्वदेशी विकास या संस्कृतींच्या उत्क्रांतीत पूर्वीच्या मेसोलिथिक अवस्थेतील अनेक स्थळांवर आढळून येतो.

भीमबेटका लेणी, मध्य प्रदेशातील रॉक पेंटिंग, नाईक यांच्याकडून उद्धृत

१. भाषाशास्त्र म्हणजे काय?

२. भारताच्या प्रागैतिहासिक इतिहासातील तीन टप्पे कोणते आहेत

२अ.५ सारांश (Summary)

हा धडा मानववंशशास्त्राच्या विविध उपविषयांवर चर्चा करतो, म्हणजे, जैविक मानववंशशास्त्र, भाषिक मानववंशशास्त्र आणि प्रागैतिहासिक मानववंशशास्त्र. जैविक मानववंशशास्त्राला भौतिक मानववंशशास्त्र असेही म्हणतात. हे मानववंशशास्त्राचे एक उपक्षेत्र आहे जे मानव आणि त्यांच्या पूर्वजांच्या जैविक आणि भौतिक पैलूवर लक्ष केंद्रित करते. मानवी उत्क्रांती आणि अनुकूलन तपासताना जैविक मानववंशशास्त्र तुलनात्मक पद्धती वापरते. हे मानवांमधील जैविक भिन्नता आणि विशिष्टता समजून घेण्यासाठी इतर प्राण्यांशी मानवाची तुलना करते. हे गेल्या ७-८ दशलक्ष वर्षांमध्ये होमिनिन्सची उत्क्रांती समजून घेण्यासाठी मानवी विकास आणि आरोग्यातील बदलांचे परीक्षण करते आणि अनुकूलन आणि उत्क्रांती तसेच त्याच्या अंतर्निहित संज्ञानात्मक आधाराच्या दृष्टीने वैयक्तिक वर्तन पाहते.

भाषिक मानववंशशास्त्र मानवी भाषांचे स्वरूप तपासते. भाषिक पद्धतींमध्ये सामाजिक आणि सांस्कृतिक रूपे कशी रुजलेली आहेत हे तपासण्याव्यतिरिक्त, या विषयातील संशोधक भाषेचे सामाजिक आणि सांस्कृतिक आधार समजून घेण्याचे उद्दिष्ट ठेवतात.

भाषिक मानववंशशास्त्रज्ञ तपासतात की व्यक्ती सामाजिक संरचना आणि सांस्कृतिक स्वरूपांचे पुनरुत्पादन, आव्हान आणि वाटाघाटी करण्यासाठी भाषेचा वापर कसा करतात. संस्कृती आणि मानवी समाजाची उत्पत्ती आणि विकास याविषयीची माहिती भाषा कशी प्रकट करू शकते हे ते पाहतात.

प्रागैतिहासिक मानववंशशास्त्र म्हणजे लिखित नोंदींच्या आगमनापूर्वीच्या मानवी समाजांचा अभ्यास. उत्खननासारख्या पुरातत्व पद्धतींचा उपयोग प्रागैतिहासिक इतिहासाचा अभ्यास करण्यासाठी केला जातो. हे वेगवेगळ्या टप्प्यात देखील विभागले गेले आहे: पॅलेओलिथिक, मेसोलिथिक आणि निओलिथिक इत्यादींचा समवेश होतो.

पॅलेओलिथिक कालावधी पुढे लोअर, मिडल आणि अप्पर पॅलेओलिथिकमध्ये विभागलेला आहे. मेसोलिथिक कालावधी वनस्पती आणि प्राण्यांच्या पाळीवपणाचा आणि तात्पुरत्या वसाहतींच्या स्वरूपात स्थिर जीवनाकडे जाण्याचा पुरावा देतो. या साइट्स संपूर्ण भारतीय उपखंडात आढळतात. पॅलेओलिथिक आणि मेसोलिथिक संस्कृतींचे जीवनाच्या विविध पैलूंचे चित्रण करणारी रॉक कला हा एक महत्त्वाचा विकास आहे.

२अ.६ प्रश्न (Questions)

१. प्रागैतिहासिक चर्चा करा
२. जैविक मानववंशशास्त्र स्पष्ट करा.
३. निओलिथिक वर एक टीप लिहा.
४. भाषाशास्त्रावर एक टीप लिहा.

२अ.७ संदर्भ (Reference)

उपशाखा जीवशास्त्रीय
मानववंशशास्त्र, भाषाशास्त्र,
प्रागैतिहासिक पुरातत्वशास्त्र

<https://www.arch.cam.ac.uk/about-us/biological-anthropology>

<https://anthropology.indiana.edu/about/four-fields-of-study/linguistic-anthrolopology.html>

Östör, Á. , Hannerz, . Ulf, Robotham, Donald Keith, Smith, . Eric A., Hill, . Jane H., Kolata, Alan L., Leslie, . Charles Miller, Feeley-Harnik, Gillian, Lomnitz, . Claudio, Kuper, . Adam J. , Seeger, . Anthony, Nicholas, . Ralph W. , Delaney, . Carol L. , Tuttle, . Russell Howard , Ghannam, . Farha , Hopkins, . Nicholas S. , Hanchett, . Suzanne L. , Keyes, . Charles F. , Spencer, . Jonathan Robert , Aronoff, . Myron J. , Jeganathan, . Pradeep, Paul, Robert Allen , Horowitz, . Michael M , Fernandez, . James W. , Varenne, . Hervé, Esterik, . Penny Van and Schildkrout, . Enid (2024, June 21). anthropology. Encyclopedia Britannica. <https://www.britannica.com/science/anthropology>

<https://utkaluniversity.ac.in/wp-content/uploads/2022/07/KINDS-OF-SITES-IN-PREHISTORIC-ARCHAEOLOGY.pdf> Subrath Kumar Naik

[https://www.academia.edu/43731226/Prehistoric archeology convertted](https://www.academia.edu/43731226/Prehistoric_archeology_convertted)

<https://mu.ac.in/wp-content/uploads/2022/09/Paper-6-Introduction-to-Archaeology-English-Version.pdf>

<https://egyankosh.ac.in/handle/123456789/65790> biological anthropology

दृष्टिकोन आणि पद्धती

घटक रचना:

- ३.० उद्दिष्टे
- ३.१ अध्याय चौकट
- ३.२ सर्वांगीण परिचय
 - ३.२.१ उगम
- ३.३ तुलनात्मक पद्धत
- ३.४ फिल्डवर्कचा अर्थ
 - ३.४.१ उगम
- ३.५ शास्त्रीय मानवंशशास्त्रातील वाद-विवाद
- ३.६ सारांश
- ३.७ प्रश्न
- ३.८ संदर्भ

३.० उद्दिष्टे

- भारतातील समाजशास्त्रातील विविध शाळांच्या विकासाचे अन्वेषण करणे.
- बॉम्बे स्कूलच्या ऐतिहासिक विकासाबद्दल जाणून घेण्यासाठी भारतीय समाजशास्त्रातील विविध पद्धती बद्दल जाणून घेणे.

३.१ स्वाध्याय चौकट

या प्रकरणात आपण पुढील विषयाचा अभ्यास करणार आहोत. सर्वप्रथम इलिझम, जे एखाद्या विषयाचा सर्व दृष्टिकोनाने अभ्यास करून संपूर्ण चित्र समजावून सांगते. द्वितीय विभाग भिन्न समाजातील सामान्य आधार शोधण्यात तुलनात्मक पद्धती कशी मदत करते याबद्दल चर्चा केली आहे. तिसरा विभाग फील वर्क क्षत्रिय काम परंपरेचा अर्थ आणि त्याची उत्पत्ती याबद्दल चर्चा करतो. शेवटचा भाग सिद्धांतामधून उत्पत्ती, संस्कृती, याविषयी मानवंशी शास्त्रातील शास्त्रीय वाद विवादावर चर्चा करतो.

३.२ परिचय

काळाची गरज लक्षात घेऊन प्रत्येक विषय काळा बरोबर वाढतो. मानवंश शास्त्राच्या बाबतीतही अशा गोष्टी घडल्या आहेत. त्यांच्या स्थापनेपासून अनेक संकल्पना उदयास

आल्या आणि या विषयाचा एक भाग बनल्या आहेत. अशीच एक संकल्पना म्हणजे हेलिझम किंवा समग्र दृष्टिकोन होय.

३.२.१ उगम:

होलिझम हा शब्द दक्षिण आफ्रिकेतील स्टेटसमन जॅन क्रिस्टियन स्मटस यांच्याशी संबंधित होता. या शब्दाच्या वापर करण्यापूर्वी पूर्वीच्या मानवंशशास्त्रज्ञाने कॉम्प्लेक्स संपूर्ण घटना एकत्रित शब्द वापरले होते. होलीझम या शब्दाची अशी विशिष्ट व्याख्या नाही. नंदा आणि वार्म्स असे म्हणतात की मानवंश शास्त्रज्ञ दीर्घ काळापासून याचा उपयोग करीत आहेत. दुसऱ्या शब्दात सांगायची झाल्यास मानवंशशास्त्र ही मानवी जीवशास्त्र इतिहास आणि इतर अनेक विषयांचा एकत्रित अभ्यास करते. हे एक अतिशय विलक्षण वैशिष्ट्ये आहे. जे मानवंशशास्त्रात इतर विषयापासून वेगळे करते केवळ एका विषयावर लक्ष केंद्रित करणाऱ्या मानवंशशास्त्राला इतर विषयापासून जे फक्त एका मानवी पैलू कडे लक्ष देते, हे करते, दुसऱ्या शब्दात सांगायचे झाले तर होलीझम हे मानवते बद्दल समग्र दृष्टिकोन प्रदान करते. हे एक दृष्टांत दर्शविते. वांशिक शास्त्र क्षेत्ररचना, सहभागी निरीक्षण, या सर्वांगीण दृष्टिकोनाशी संबंध पद्धती आहे. विशिष्ट समाज समजण्यासाठी कधीकधी आपल्या अभ्यासाच्या संदर्भासाठी महत्त्व द्यावे लागते. जे अभ्यासास, अर्थपूर्ण संस्कृतिक आणि कार्यात्मक करण्यास मदत करते. जे समजण्यास आणि तुलनात करण्यास मदत करेल. हुलिझम हे कॅमेरा सारखा आहे, जो एका अंकात समाविष्ट असणारी समग्र मंडळी, संपूर्ण शरीर, संपूर्ण संवाद यांना कॅप्चर करण्यास परवानगी देतो.

तुमची प्रगती तपासा

१) मानवंशशास्त्रातील होलीझमचा तुमच्या आकरणाशी संबंधित मुद्द्यांची यादी करा?

२) पोलिसांच्या उत्पत्तीची रचना करा?

३.३ तुलनात्मक पद्धत

तुलनात्मक पद्धतीतील मूलभूत क्रिया म्हणजे विद्यमान लोकांमधील सामाजिक किंवा सांस्कृतिक परिस्थितीची एक व्यवस्था आहे जी नंतर उत्क्रांतीच्या प्रक्रियेचे प्रतिनिधित्व करण्यासाठी घेतली जाते.

तुलनात्मक पद्धतीचा जन्म मध्ये एडवर्ड बर्नेट टायगरच्या एका शोधनिबंधामध्ये झाला होता. म्हणजेच ही पद्धत मानवंशशास्त्रीय पद्धती बद्दलच्या चिंतनातून विकसित केली गेली. त्याचे शुद्ध उद्भवत करण्यासाठी गेल्या कित्येक वर्षांपासून ते स्पष्ट झाले आहे की मानववंश शास्त्राच्या पद्धतीनं बळकट आणि पद्धतशीर करण्याची मोठी गरज आहे. तथापि कठोर पद्धतीची ओळख ही अद्याप फक्त मानवंशशास्त्राच्या ठराविक भागाशी झाली आहे. अजूनही गणित, भौतिकशास्त्र, रसायनशास्त्र, जीवशास्त्र या विषयात गुंतलेल्या लोकांनी संकोच्यातून बाहेर पडून मानवंशशास्त्रातील समस्या वैज्ञानिक उपचारासाठी उपयुक्त आहेत मान्य करणे गरजेचे आहे. ३५० समाजाच्या नमुन्यावरून टायगरने असे युक्तिवाद केला की सांस्कृतिक जटीलतेची उत्क्रांती ही मेट्रीलिनीयल संस्थाकडून ते पॅटरिलिनल संस्थेकडे जाते.

मेथडॉलॉजी ऑफ अँथ्रोपॉलिजीकल कॉम्पॅरिझन' या पुस्तकात सारांना १९७५ तीन प्रकारच्या तुलनात्मक पद्धती बद्दल चर्चा केली आहे. जागतिक नमुना तुलना, नियंत्रित तुलना आणि सचित्र तुलना, मानववंशशास्त्रज्ञ जेव्हा तो तुलनात्मक अभ्यास करतो तेव्हा तो तीन स्तरांची तुलना करतो.

१. इतर समाजाशी एकाच समाजाची तुलना.
२. तो समाजातील दोन संस्थांची तुलना इतर समाजाच्या समान संस्थेशी करतो.
३. तो एकाच समाजातील संस्थांची तुलना करतो. कर्वे, एन.के. बॉस, श्रीनिवास इत्यादी सारखे अनेक भारतीय मानववंश शास्त्रज्ञानी ही तुलनात्मक पद्धतीचा वापर केला आहे.

तुलनात्मक पद्धतीमध्ये दोन आयाम आहेत.

१. सिंक्रोनिक- येथे डेटा समाजात दिलेल्या ठराविक वेळेनुसार पाहिला जातो. अर्थात भूतकाळात फारसे महत्त्व दिले जात नाही. हा दृष्टिकोन मोलिनो वस्की रँडक्लिप ब्राऊन यासारख्या कार्याद्वारे वापरला गेला.
- २) डायअॅक्रोनिक:- विशिष्ट भौगोलिक ठिकाणी वेळोवेळी ते बदलत असताना समाजाचे निरीक्षण करतात. या दृष्टिकोनात ऐतिहासिक आयाम वापरला जातो. ज्यायोगे जुन्या परंपरा, लोकसाहित्यांना भूतकाळ निर्माण करण्यासाठी खूप महत्त्व दिले जाते. मानव जातीच्या उत्पत्तीची आणि त्यांच्या संस्कृतीची पुनर्रचना करण्यासाठी डायअॅक्रोनिक दृष्टिकोन महत्त्वाचा आहे.
- ३) क्रॉस कल्चरल तुलनात्मक दृष्टिकोन देखील आहे. हा मानवांश शास्त्रात एक वैज्ञानिक दृष्टिकोन आहे. जो मानवी आणि सामाजिक वर्तनाशी संबंधित नियमितपणा, नमुने, सामान्यीकरण, नियम किंवा कायदे शोधण्याचा प्रयत्न करतो. गोष्टीचे समग्र विश्लेषण आणि सामान्यीकरण करणे हे याचे उद्दिष्ट आहे.

हॅमल यांनी १९८० मध्ये असे नमूद केले की तुलनात्मक पद्धतीचा वापर करून टायगरने एकोणिसाव्या शतकाची तुलना करण्याचा आणि इतिहासाचा मागवा घेण्याचा प्रयत्न केला आहे. तुलना त पद्धत सुरुवातीस आर्मचेअर मानववंश शास्त्रज्ञानी वापरली . त्यांनी

भूतकाळातील आणि सध्याच्या काळात वेगवेगळ्या समाजामधील समानता पाहण्याचा प्रयत्न केला. १९ व्या शतकापर्यंत बहुसंख्य तुलनात्मक अभ्यास दुय्यमस्रोतावर आधारित होते. तुलनात्मक पद्धत मूलभूत नोट्स आणि कागदपत्राच्या उपलब्धतेच्या मूलभूत कल्पना वर कार्य करते. इतिहासकार बऱ्याच काळापासून अभिलेख सामग्री वापरत आहेत. प्रारंभिक तुलनात्मक पद्धतीची अंमलबजावणी मानवी वर्तन आणि ऐतिहासिक विकासाबद्दल कार्य आणि निष्कर्ष काढण्यासाठी स्वीकारली गेली आहे. ते असेही निदर्शनास आणतात की समान सैद्धांतिक हेतू, संग्रहणाचे तंत्र आणि वर्गीकरणाच्या प्रकरणाद्वारे संचालित नसलेल्या डेटा सेट दरम्यान विश्वासनीय तुलना करता येऊ शकत नाही. तर संगणक आणि तंत्रज्ञानाच्या विकासासह देखील या पद्धतीची अनुसरण करणे कठीण आहे.

दुसऱ्या बाजूस बोआस यांनी १८९६ च्या शोधनिबंधात तुलनात्मक पद्धतीबाबतच्या समस्या बद्दल लिहितो. आपल्याकडे या पद्धतीत तुलनात्मक पद्धतीच्या सामान्यकरणाची परवानगी घेण्याच्या तुलनेत अधिक अचुकते सह कल्पनेच्या वाढीच्या इतिहासाची पुनर्चना करण्याचे एक साधन आहे. बोआस असेही दर्शवितो की फक्त सोसायट्यांची तुलना करण्याऐवजी भौगोलिक क्षेत्राच्या वाढीच्या प्रक्रिया ही केली जावी यांच्या म्हणण्यानुसार तुलनात्मक पद्धत यशस्वी होणार नाही जोपर्यंत आपण संस्कृतीच्या उत्क्रांतीचा एक सारखा इतिहास घडविण्याचा प्रयत्न सोडत नाही.

तुलनात्मक पद्धतीद्वारे मानवांचे शास्त्रज्ञ भूतकाळ विकसित करण्याचा प्रयत्न करतात आणि सामाजिक प्रक्रियेच्या कायद्याविषयी जाणून घेतात. हे जाती, वर्ग आणि गट यासारख्या प्रवर्गाची वर्गीकरण करण्यास मदत करते.

आपली प्रगती तपासा

१) तुलनात्मक पद्धती बद्दल थोडक्यात माहिती लिहा?

२) डायआक्रोनिक आणि सिंक्रोनिक संकल्पना वर चर्चा करा.

३.४ फिल्डवर्कचा अर्थ

पावडर मार्कर (१९६९) यांनी नोंदविले आहे की फिल्ड वर्क म्हणजे लोक व त्यांच्या संस्कृतीचा त्यांच्या नैसर्गिक अधिवासातील अभ्यास. मानवंशशास्त्रातील क्षत्रिय काम समाजात सहभागी झालेल्या निरीक्षण करणाऱ्या निरीक्षकाद्वारे तपासले जाते. लोकांचे अंतर्गत मत आणि समग्र दृष्टिकोन मिळवणे हा यामागील उद्देश असतो. मॉलिनोवसककी ने ट्रॉब्रिआंड

आयलॅंडर्सचा अभ्यास केला. तो जवळजवळ तीन वर्ष त्या लोकांसोबत राहिला. थोडक्यात फिल्ड वर्क म्हणजे आदिवासी समाजात विसर्जीत करणे. संस्कृतीचा सदस्य म्हणून शिकणे, बोलणे, विचार करणे, पाहणे, भावना करणे आणि त्याचवेळी प्रशिक्षित मानवंशशास्त्रज्ञ आणि निरीक्षण नोंदविणे मॉलिनोवस्कीच्या मतानुसार फील वरचे तीन प्रकारे वर्गीकरण केले जाऊ शकते. प्रथम विद्यार्थ्यांकडे वास्तविक वैज्ञानिक उद्दिष्ट असणे आवश्यक आहे आणि आधुनिकतेचे मूल्य आणि निकष माहिती असणे आवश्यक आहे. दुसरी म्हणजे त्यांनी स्वतःला कामाच्या चांगल्या परिस्थितीत ठेवले पाहिजेत, म्हणजेच गोरेलोका शिवाय जगणे आणि मूळ लोकांमध्ये राहणे. शेवटी त्याला पुरावे गोळा करणे, हाताळणी आणि त्याचे निराकरण करण्याच्या बऱ्याच खास पद्धती लागू कराव्या लागतील. मॉलिनोवस्की पूर्णपणे विचारात घेऊ शकत नाही कारण येथे नैतिक विषय आहे जसे की तो हा शब्द वापरतो तेव्हा तो संशोधकाला फक्त पुरुष म्हणून पाहतो आणि संशोधक काळा किंवा इतर वंशीक (रंग पांढरा पुरुष) असू शकत नाही, परंतु आपण फक्त घेऊ ते त्याच्या शब्दाच्या शब्दांचा मुख्य हेतू जो अनविषाकांना मार्गदर्शन करणे आहे.

३.४.१. उगम

जेम्स फ्रेझर यासारख्या मानवंशशास्त्राचे प्रणेते हे आर्म_चेअर मानवंश शास्त्रज्ञ होते. म्हणजेच त्यांनी दूर दूरच्या ठिकाणी प्रवास केलेल्या प्रवासी, अन्वेषक, व्यापारी, विद्वानांनी दिलेल्या विद्यमान पुस्तकावर आधारित त्यांचे संदर्भ काढले. चार्ल्स डार्विन सारख्या इतर शाखांमधील विचारवंतांनी ही काही अभ्यासाकांना प्रेरित केले होते. मानवंशशास्त्रातील प्रथम विचारवंत, उत्क्रांती वादी विचारवंत हे आर्मचेअर मानवंश शास्त्रज्ञ होते. काही काळानंतर फ्राँझ बोआस नावाच्या अमेरिकन विद्वानांना संस्कृती सतीच्या स्वतःच्या दृष्टिकोनातून एक संस्कृती समजून घेण्यासाठी आणि त्याचा अभ्यास करण्याचा आग्रह धरला. त्यांनी कल्चरल रिलेटिव्हिज्म म्हणजे सांस्कृतिक सापेक्षता वाद नावाचा सिद्धांत दिला ज्यामध्ये संस्कृतीचे तिचे स्वतःच्या संदर्भात स्थान आहे. म्हणून संदर्भ समजून घेण्यासाठी आणि ते रेकॉर्ड करण्यासाठी आणि त्या पद्धतीचे निरीक्षण करण्यासाठी कठोर शास्त्रीय पद्धतीने क्षत्रिय कार्य करावे लागेल. मार्गरेट मीड, रूथबेनेडिक्ट यासारखे क्षेत्र कार्य करण्यासाठी फ्राँझने आपल्या विद्यार्थ्यांना प्रेरित केले. या फीडवर्कमुळे एथनोग्राफीची पद्धत विकसित झाली. एथनोग्राफी ही एक पद्धत आहे जिथे संशोधक वर्षानुवर्षे त्या ठिकाणी राहतो आणि अभ्यास केलेल्या संस्कृतीच्या दैनंदिन क्रियाची नोंद ठेवतो. फ्राँझ बोआस नंतर कार्यशीलतेच्या शाळेतील मॉलिनोवस्की नावाच्या आणखी एका नामवंत विद्वानाने त्या ठिकाणी क्षेत्ररचना करण्याचा आग्रह धरला. त्यांनी स्वतः वेगवेगळ्या ठिकाणी फिल्ड वर्क केले आणि अनेक पुस्तके प्रकाशित केली.

आपली प्रगती तपासा

१) फिल्डवर्क परंपरेचे मूळ सांगा.

३.५ शास्त्रीय मानवंशशास्त्रातील वादविवाद

मानवंशशास्त्र हे समकालीन काळात विकसित झाले आहे. मानवी वंशाच्या वर्गीकरणाचा अभ्यास, मानवी शरीर शास्त्राची तुलनात्मक वैशिष्ट्ये, मानवी वसाहतीचा इतिहास, भाषांचे वर्गीकरण आणि व्याकरणाची तुलना, आदिम आणि प्राचीन समाजामधील तुलना, माणसाच्या अर्थव्यवस्थेच्या आणि उद्योगाच्या ऐतिहासिक विकासाचा शेवट, १८४० च्या सुमारास मानवी तथ्यांच्या अभ्यासासाठी एक तत्त्व प्रस्थापित केले गेले उत्क्रांतीची संकल्पना हे चार्लस डार्विनने त्याचे प्रसिद्ध ओरिजिन्स ऑफ स्पिसिज(१८५९) काशीद करण्यापूर्वीचे होते, वाद विवादामध्ये उद्भवणारी संकल्पना मानवंशशास्त्राचा प्रारंभ बिंदू प्रदान करते. मानवंशशास्त्रज्ञ देखील डेटा पेक्षा कितीतरी जास्त सैद्धांतिक वादविवादाच्या आखाड्यात प्रवेश करतात. ते अंतर्ज्ञान संवेदनशीलता आणि अभिमुक्तेच्या संचासह येतात जे क्षेत्रीय अनुभवा द्वारे निर्णायकपणे आकारले जातात. मानवंशशास्त्रातील चर्चा संस्कृतीचे मूळ आणि मानवी प्रकारांचे मूळ समजून घेऊन सुरू होते. यासाठी अनेक सिद्धांत प्रस्तावित आहेत. सर्वप्रथम प्रस्तावा खाली आणले जाणारे उत्क्रांतीवाद्याचे होते ज्यांनी एक रेखीय उत्क्रांती सिद्धांत बनविला. या सिद्धांतानुसार मनुष्य रानटी, बर्बरपणा, सभ्यता यासारख्या वेगवेगळ्या टप्प्यामधून जात आहे. हा सिद्धांत जर्मन आणि ब्रिटिशांच्या डिफ्युजनिस्ट विद्वानांनी नाकारला. प्रसारक आणि असा दावा केला की अशी नऊ केंद्रे आहेत ज्यातून समास स्थलांतरित झाला आणि काहींनी इजिप्तमधील मूळ पाहिले. अमेरिकन मानवंशशास्त्रज्ञ फ्रांझ बोस यांनीही हा सिद्धांत नाकारला होता. म्हणून संस्कृतीचे मूळ समजून घेण्या भोवती वादविवाद होतात.

तुमची प्रगती तपासा

१) शास्त्रीय मानवंश शास्त्रातील सिद्धांतिक वादाची स्पष्टीकरण द्या?

३.६ सारांश

या अध्यायाची सुरुवात आपण समग्र दृष्टिकोन समजून घेऊन केली जी एकंदर चित्र मिळविण्या साठी एखादी कोणातून विषयाचा अभ्यास करते पुढील तुलनात्मक पद्धतीचा आहे ज्यामध्ये चर्चा केली जाते की तुलना, नमुने समजून घेण्यासाठी तुलना केली पाहिजे. तिसरा

विषय फिल्डवर्क अर्थात क्षत्रिय कार्य आहे जो मानवंश शास्त्रज्ञाच्या परंपरेविषयी बोलतो जे खेड्यात राहतात आणि दीर्घ कालावधीसाठी विषयाचा अभ्यास करतात. शेवटचा विषय मानवंशशास्त्रातील सिद्धांतिक वादविवाद मूळ अर्थात उगम, विकास आणि भिन्न सिद्धांतासह शोधण्यात आला.

३.७ प्रश्न

- १) होलिझम म्हणजे काय ?त्याचे मूळ स्पष्ट करा?
- २) तुलनात्मक पद्धत स्पष्ट करा.
- ३) फिल्डवर्क आणि त्याचे मूळ स्पष्ट करा.
- ४) मानवंशशास्त्र म्हणजे काय? मानवंशशास्त्रातील वादविवाद स्पष्ट करा?

३.८ संदर्भ

Robben, A. C., & Sluka, J. A. (Eds.). (2012). *Ethnographic fieldwork: An anthropological reader* (Vol. 23). John Wiley & Sons.

Bubandt, N., & Otto, T. (2010). Anthropology and the predicaments of holism. *Experiments in holism: theory and practice in contemporary anthropology*. 1-17.

Bock, K. (1966). The Comparative Method of Anthropology. *Comparative Studies in Society and History*, 8(3), 269-280. doi: 10.1017/S0010417500004072

Jorgensen, J. (1979). Cross-Cultural Comparisons. *Annual Review of Anthropology*, 8, 309-331. Retrieved December 11, 2020, from

<http://www.jstor.org/stable/2155622>

Sarana G. (1975) *The Methodology of Anthropological Comparisons: An Analysis of Comparative Methods in Social and Cultural Anthropology*, Viking Fund Publications.

Hammel, E. (1980). The Comparative Method in Anthropological Perspective. *Comparative Studies in Society and History*, 22(2), 145- 155.

Boas, F. (1896). The Limitations of the Comparative Method of Anthropology.

Science, 4(103),

Malinowski, B. (2007). Method and scope of anthropological fieldwork. Ethnographic fieldwork: An anthropological reader, 4-25.

<https://www.britannica.com/science/cultural-anthropology/Historical-development-of-cultural-anthropology> Comparative Method in Anthropology Edmund R. Leach

Ingold, T. (Ed.). (1996). Key Debates in Anthropology. London: Routledge, <https://doi.org/10.4324/9780203450956>

Barnard, A., & Spencer, J. (2010). Encyclopaedia of social and cultural anthropology. pg. 146, Routledge.

<https://www.encyclopedia.com/social-sciences-and-aw/anthropology-and-archaeology/anthropology-terms-and-concepts/anthropology#KVI>. The Comparative Anthropology Edmund R. Leach.

उत्क्रांतीवाद आणि प्रसारणवाद ऐतिहासिक विशिष्टता

घटक रचना:

- ४.० उद्दिष्टे
- ४.१ उत्क्रांती वादी दृष्टिकोन
 - ४.१.१ परिचय
 - ४.१.२ व्याख्या
 - ४.१.३ सांस्कृतिक उत्क्रांतीचा इतिहास
 - ४.१.४ उत्क्रांतीचे प्रकार
 - ४.१.५ टायलर आणि मॉर्गन चा उत्क्रांतीवाद
 - ४.१.६ निष्कर्ष
 - ४.१.७ मूल्यांकन
 - ४.१.८ सारांश
- ४.२ प्रसारणवाद
 - द कल्चरक्रेझिस् स्कूल,
 - ब्रिटिश प्रसारणवाद
 - ४.२.१ परिचय
 - ४.२.२ व्याख्या
 - ४.२.३. जर्मन स्कूल ऑफ थॉट
 - ४.२.४. ब्रिटिश स्कूल ऑफ थॉट
 - ४.२.५ सांस्कृतिक प्रसार
 - ४.२.६ तंत्रज्ञानातील सांस्कृतिक प्रसार
 - ४.२.७ अर्थशास्त्र आणि सांस्कृतिक प्रसार
 - ४.२.८ विचारांची देवाण-घेवाण ज्ञान वाढवणे
- ४.३. ऐतिहासिक वैशिष्ट्ये
 - ४.३.१ फ्रांझ बोआसचे योगदान.
 - ४.३.२ निष्कर्ष
- ४.४ सारांश
- ४.५ प्रश्न
- ४.६ संदर्भ आणि भविष्यातील वाचन

४.० उद्दिष्टे

- मानववंशशास्त्राचे पूर्वीचे सिद्धांत समजून घेणे.
- सामाजिक आणि सांस्कृतिक उत्क्रांती समजून घेणे
- प्रसारणवादाची संकल्पना स्पष्ट करणे..
- डिफ्युजन वादाची विविध सिद्धांत जाणून घेणे.

४.१ उत्क्रांती वादी दृष्टिकोन

४.१.१ प्रस्तावना

मानववंशशास्त्रात कोणत्याही विषयाप्रमाणे कल्पनांचा सतत समावेश आणि प्रवाह असतो. मानववंशशास्त्राच्या सुरुवातीच्या काळात उत्क्रांतीवाद डार्विनवादाच्या सिद्धांतावर जोरदार प्रभाव पडला. प्रचलित दृष्टिकोन असा होता की संस्कृती सामान्यतः एक समान आणि प्रगतशील पद्धतीने विकसित होते. जसे डार्विनने युक्तिवाद केला होता असे मानले जात होते की बहुतेक समाज एकाच टप्प्याच्या मालिकेतून जातात आणि शेवटी सामायिक अंतापर्यंत पोहोचतात. संस्कृती बदलाचे स्रोत सामान्यता सुरुवातीपासूनच संस्कृतीत अंतर्भूत आहे असे गृहीत धरले जात होते. आणि म्हणूनच विकासाचा अंतिम मार्ग विचार केला जात होता. जरी डार्विनच्या नैसर्गिक निवडी द्वारे क्रांतीच्या कल्पनेला प्रथम प्रकाशित झाल्यावर जोरदार आव्हान दिले गेले याने कठोर चाचणीचा सामना केला आहे आणि अनेक

मानववंशशास्त्ररीय सिद्धांताचा पाया घातलेला आहे. डार्विनच्या उत्क्रांती वारीत दृष्टिकोनातून तत्वज्ञाने समाजाच्या अभ्यासाला सुरुवात केली. जैविक उत्क्रांतीवादाच्या सिद्धांताप्रमाणे सामाजिक उत्क्रांतीवादाचा सिद्धांत त्यांनी प्रतिपादन केला आहे. या सिद्धांतानुसार समाजाची प्रगती सातत्याने चालू असून ती विशिष्ट दिशेने व टप्प्याटप्प्याने होत आहे अशी मांडणी मानववंशशास्त्रज्ञांनी केली आहे. त्याची यथार्थता समाजाच्या व सामाजिक संस्थांच्या अध्ययनावरून पटवून देण्याचा प्रयत्न मानववंशशास्त्रज्ञाने केला आहे.

उत्क्रांतीवादी विचाराचे तीन मुख्य सूत्र:

- १) मानव समाजाच्या इतिहासाचे अवलोकन केल्यास मानव समाजातील सामाजिक संस्थांचा व विश्वास प्रणालींचा क्रमबद्ध विकास व एक रेषात्मक राहिला आहे असे आढळते. संस्थांच्या एक रेषात्मक व क्रमबद्ध विकासावरून मानवाच्या अतिरिक्त एकत्वाचा परिचय होऊ शकतो हे उत्क्रांतीवादाची पहिली सूत्र आहे.
- २) संस्था व विश्वास प्रणालींच्या विकासाचा उत्क्रांतीक्रम प्रस्थापित करण्यासाठी विद्यमान समाजातील संस्था व विश्वास प्रणालींचे तुलनात्मक अध्ययन करणे ही उत्क्रांतीवादी सिद्धांताची दुसरी सूत्रे
- ३) सापेक्षतः प्रगत असणाऱ्या समाजामध्ये चालीरीती व प्रथा समाजाच्या पूर्वीच्या अवस्थांच्या निदर्शक आहेत हे उत्क्रांती वादी विचारसरणीची तिसरी सूत्र आहे.

४.१.२ व्याख्या

प्रसिद्ध समाजशास्त्रज्ञ हर्बर्ट स्पेन्सर यांनी उत्क्रांतीची व्याख्या अनिश्चित अससंबंध अभिन्नत्वेकडून निश्चित संबंध भिन्न तेकडे होणारा बदल अशी केली आहे. नंतर त्यांनी आपल्या व्याख्येत सुधारणा करताना उत्क्रांतीची सुरुवात होताना संपूर्ण सजातीयता किंवा विजातीयता असणे आवश्यक नाही असे म्हटले आहे.

४.१.३ सांस्कृतिक उत्क्रांतीचा इतिहास

१९ व्या शतकातील सर्वात प्रभावी उत्क्रांती वादी विचार प्रवाहास सार्वत्रिक उत्क्रांती असे संबोधले गेले. या विचारप्रवाहासी टायलर,मॉर्गन, स्पेन्स हे विचारवंत संबोधित होते. या दृष्टिकोनानुसार संपूर्ण मानवी समाज हा अवस्थांच्या क्रमाच्या चौकटीत समजून घेता येऊ शकतो त्या अवस्था पुढील प्रमाणे.

- १) शिकार आणि अन्न संकलन
- २) शेतीचा विकास
- ३) काही शासन पद्धतीचा विकास
- ४) औद्योगिक संस्कृतीचा उदय

ऑगस्ट काँन्ट यांनी मानवाची प्रगती धर्मशास्त्रीय अवस्थेकडून आध्यात्मिक अवस्थेकडे आणि त्यानंतर प्रत्यक्षवादी अवस्थेकडे कशी झाली हे दाखवून दिले आहे.

मॉन्टेस्क्यु सारख्या विचारवंतांनी उत्क्रांतीच्या तीन अवस्था प्रस्तावित केल्या आहेत त्या खालील प्रमाणे

- १) शिकार किंवा वन्य अवस्था
- २) रानटी अवस्था
- ३) सभ्यअवस्था

४.१.४ उत्क्रांतीचे प्रकार

- १) एक रेशीय उत्क्रांती
- २) सार्वत्रिक उत्क्रांती ३)बहुरेषीय उत्क्रांती
- ३) विभिन्न उत्क्रांती

४.१.५ टायलर आणि मॉर्गन चा उत्क्रांतीवाद

एकोणिसाव्या शतकातील प्रमुख मानवंशशास्त्रज्ञांमध्ये एडवर्ड टायलर आणि मॉर्गन यांचे योगदान महत्त्वपूर्ण असून या विचारवंतांनी सामान्यपणे संस्कृतीची उत्क्रांती एकरेषीय आणि प्रगतीच्या दिशेने होते असा सिद्धांत मांडला.

टायलर यांचे योगदान

एडवर्ड टायलर हे इंग्रजी विद्वान होते. जे डार्विन डाल्टन आणि इतर प्रमुख विचारवंतांचे सहकार्य होते १९ व्या शतकाच्या क्रांतिकारी तत्त्वज्ञानामध्ये विकास आणि ती प्रभावित होते.

त्यांना मनुष्य जाती विज्ञानाचे जनक म्हटले जाते. (Father of Ethnology)

जर आपण त्या काळातील जगाच्या इतिहासावर लक्ष केंद्रित केले तर आपणास असे लक्षात येईल की विशिष्ट कालखंडामध्ये इंग्लिश लोकांनी व्यापक वसाहत वादाच्याद्वारे त्यांचा राजकीय प्रदेश विस्तारण्यावर प्रामुख्याने लक्ष केंद्रित केले होते. याचा परिणाम प्रवासी व्यापारी मिशनरी आणि शासनाचे काही अधिकारी जगाच्या वेगवेगळ्या भागांना भेटी देत होते. एडवर्ड टायलर यांनी आपल्या विचार आणि लेखणी मध्ये या लोकांची मदत घेतली आहे. टायलर यांनी आपण Primitive culture - १८७१ मध्ये ग्रंथात उत्क्रांती वादी सिद्धांत मांडला. त्यांची उत्कृष्ट कार्ये आदिम संस्कृती उत्क्रांती वादी दृष्टिकोनाचे पहिले संपूर्ण स्पष्टीकरण देऊ शकते टायलर यांनी उत्क्रांती वादी दृष्टिकोनाचे कौतुक केले आणि त्यांचे स्थान उत्क्रांती वादी सिद्धांतामध्ये अतिशय महत्त्वपूर्ण आहे असे लक्षात येते.

संस्कृतीची एक व्यापक व्याख्या:

एडवर्ड टायलर यांच्या मते, संस्कृती ही एक अशी संकीर्ण समग्रता आहे-ज्यामध्ये ज्ञान, श्रद्धा, कलानीती, कायदा, रुढी व अशाच इतर पात्रांचा व सवयीचा समावेश होतो आणि या गोष्टी व्यक्तीने समाजाचा सभासद या नात्याने संपादित केलेल्या असतात.

संस्कृतीचा उत्क्रांती वादी सिद्धांत:

टायलर यांनी उत्क्रांती ची संकल्पना मांडली असून त्यांनी एकरेषीय संकल्पना मांडली आहे त्यांच्या मते समाजाची उत्क्रांती एका नंतर एक अशा तीन विभिन्न अवस्था मधून होते. या तीन अवस्था पुढील प्रमाणे आहेत.

- १) वन्य अवस्था
- २) रानटी अवस्था
- ३) सभ्य अवस्था

टायलर असे गृहीत धरतात की युरोपातील सभ्य समाजापेक्षा शिकार अन्न संकलन करणारी आणि अपश्चात्य समाज अस्तित्वाच्या कनिष्ठ पातळीवर जीवन जगत होते.

धर्माचा उत्क्रांती वादी सिद्धांत:

धर्माची व्याख्या

“दैवी विभूतीच्या अस्तित्वावरील श्रद्धा म्हणजे धर्म होय”

टायलर यांनी धर्माच्या उदयाचा उत्क्रांतीवादी सिद्धांत मांडला आहे. धर्म संस्थेत आजपर्यंत झालेल्या विचारधारांच्या स्वरूपातील बदल त्यांनी सविस्तरपणे विशद केले आहे. धार्मिक विचारधारांचा विकास किंवा उत्क्रांती पुढील तीन अवस्था मधून होते असे त्यांनी प्रतिपादन केले.

- १) सर्वात्मवाद (Animism)
- २) बहुदेवतावाद (polytheism)
- ३) एकदेवतावाद (Monotheism)

सर्वात्मवाद धर्माचा प्रारंभबिंदू: टायगर यांनी ऐतिहासिक दृष्टिकोन विचारात घेऊन धर्माच्या उत्क्रांतीचा सिद्धांत मांडला आहे. त्यांच्या मते आत्म्याची कल्पना ही प्राथमिक समाजापासून ते आजच्या प्रगत समाजापर्यंत धार्मिक जीवनाचा आधार आहे..

- १) मृत्यूनंतर आत्म्याच्या अस्तित्वावरील विश्वास
- २) आत्म्याची श्रेणी रचना

या दोन प्रमुख तत्वावर हा सिद्धांत आधारलेला आहे. त्याच्या एकत्रिकरणातूनच सर्वात्मवादी सिद्धांत बनला आहे. आत्म्याची कल्पना आत्म्याच्या ठिकाणी मानवी जीवनाचे व निसर्गाचे संचालन व नियंत्रण करण्याची शक्ती असते ही श्रद्धा व त्यातून आत्म्याचे ऋण प्राप्त करून घेण्यासाठी करण्यात आलेल्या प्रयत्न म्हणजेच पितृपूजा व प्रार्थना हे आत्म्याचे परिणत रूप आहे.

टायलर यांच्या मते आत्म्याच्या अस्तित्वावरील विश्वास हाच सर्व मानवी समाजातील धर्माचा प्रारंभबिंदू असून स्वप्न, मृत्यु, निद्रा या जीवनात अनुभवाला येणाऱ्या घटनांचा अर्थ लावण्याचा आधी मानवाने केलेला प्रयत्न हाच आत्म्याच्या कल्पनेचा आधार आहे. आदिमानवाला सजीव व निर्जीव गोष्टीतील फरक कळला नाही. त्यांनी निर्जीव वस्तूला ही आत्मे आहेत असे मानले त्याचप्रमाणे आत्म्याचे जीवन माणसावर नियंत्रण असते. उदाहरणार्थ. नदी, पर्वत, आत्म्याचे माणसावर नियंत्रण असते. म्हणूनच पूजा केली पाहिजे अशी श्रद्धा दिसते. थोडक्यात आत्मा सर्व ठिकाणी असतो असे आदिमानवाने गृहीत धरले होते. त्यालाच टायलर यांनी सर्वात असे म्हटले आहे.

मॉर्गनचे योगदान:

एकसमान आणि प्रगतशील सांस्कृतिक उत्क्रांतीची आणखी एक १९ व्या शतकातील महत्त्वपूर्ण विचारवंत म्हणून मॉर्गन यांचा उल्लेख केला जातो .

उत्क्रांती वादी सिद्धांताची पायाभरणी करणाऱ्या विचारवंतांमध्ये अमेरिकन मानववंश शास्त्रज्ञांमध्ये यांचे नाव अग्रस्थानी आहे. त्यांनी आपल्या(Ancient Society) या ग्रंथात विवाह व कुटुंब संस्था यांच्या प्रकारात विविध अवस्था मधून क्रमाक्रमाने कसे बदल होत गेले हे प्रभावीपणे मांडले आहे.

सिद्धांताचा आशय

मॉर्गन यांनी अनियंत्रित कामाचाराच्या सुरुवातीच्या अवस्थेपासून समूह विवाह, बहुविवाह यासारख्या अवस्था मधून हल्लीची एक विवाहाची अवस्था व त्यावर आधारलेले कुटुंबाची प्रगत अवस्था कशी कशी उत्पन्न होत गेली ते विशद केलेले आहे.

उत्क्रांतीच्या अवस्था:- मॉर्गन यांनी मानवी जीवन पद्धतीच्या व संस्कृतीच्या उत्क्रांतीच्या तीन अवस्था मांडल्या त्या पुढील प्रमाणे.

- १) पाशवी अवस्था:- मानवी समाजाच्या सुरुवातीची ही अवस्था आहे. त्याकाळी मानव व अन्य प्राण्यांमध्ये फारच थोडा भेद होता. या अवस्थेत मानव मासेमारीवर उपजीविका करू लागला असून याच काळात अग्नीचा शोध लागला आहे आणि या अवस्थेत मानव धनुष्यबाण सारख्या हत्यारांचा वापर शिकारीसाठी करू लागला.

- २) रानटी अवस्था:- या अवस्थेतील मानव मातीची भाजी कुंडी बनवू लागला. मानवाने प्राण्याची गृहीकरण केले. मक्याची लागवड करण्यास सुरुवात केली. या अवस्थेत लोहयुग म्हणून संबोधने योग्य ठरले. लोखंडाचे हत्यारे, आयुधे यांचा उपयोग करण्यास मानव शिकला.
- ३) आधुनिक अवस्था:- वर्णमाला, लेखन कलेचा शोध हे या अवस्थेतील सुरुवातीचे शोध आहेत. तिथपासून अनुयुगापर्यंतचा काल तर मानवी समाजाची सुरुवातीपासूनच उत्क्रांती कशी होत गेली व या उत्क्रांतीतील विविध टप्पे कोणते हे वरील लक्षणावरून लक्षात येते. मार्गानी दिलेली रूपरेषा ही मनोविदक आहे. वरवर विचार केल्यास असे वाटण्याचा संभव आहे की खरोखर सर्व समाज याच अवस्थेतून संक्रमित होत असले पाहिजेत.

विवाह उत्क्रांती

मार्गानी विवाह संस्थाच अस्तित्वात नव्हती. स्त्री व पुरुषांना पूर्ण लैंगिक स्वातंत्र्य होते. ही लैंगिक स्वैराचारी अवस्था होय. त्यानंतर विवाह विषयक निर्बंध आले. बहुपत्नित्व आणि बहुपत्नीत्व व शेवटी एक विवाह प्रथा अस्तित्वात आली. एक विवाह हेच विवाहाचे सर्वात आधुनिक रूप आहे असा विवाहाचा उत्क्रांतीक्रम मॉर्गन यांनी सांगितला आहे.

कुटुंब विषयक उत्क्रांती:

मॉर्गन यांनी कुटुंबाच्या उत्क्रांतीच्या सहा अवस्था सांगितल्या आहेत त्या पुढील प्रमाणे.

- १) प्रारंभी लैंगिक संबंधावर कोणतीच नियंत्रणे नव्हती भावा-बहिणीमध्ये समागम होत असे या अवस्थेत कुटुंबास मार्गाने रक्तसंबंधाधिष्ठीत कुटुंब असे म्हटले आहे.
- २) कुटुंबाच्या उत्क्रांतीच्या दुसऱ्या अवस्थेत एका कुटुंबातील सर्व भावांचा दुसऱ्या कुटुंबातील सर्व बहिणीची विवाह होत असे. प्रत्येक भाऊ सर्व बहिणीची पती व प्रत्येक बहिण सर्व भावाची पत्नी समजली जात असे. अस या विवाह संघ विवाह असे म्हणतात. व त्यावर आधारित कुटुंबास संघ कुटुंब असे म्हणता येईल.
- ३) कुटुंब उत्क्रांतीच्या तिसऱ्या अवस्थेत समूह विवाह प्रचलित होता पण बाप बहिणीच्या समागमास सहमती नव्हती.
- ४) चौथ्या अवस्थेत या अवस्थेत एक पुरुष एकाच दिवशी विवाह करत असे पण त्या कुटुंबातील अन्यविवाहित स्त्रियांशी समागम करण्याचे स्वातंत्र्य त्यास असे.
- ५) पितृसत्ता कुटुंब हा कुटुंब संघटनेतील विकासाचा पाचवा टप्पा आहे. हे कुटुंब पुरुष प्रधान असून पुरुषास एकापेक्षा जास्त बायका करण्याचा अधिकार होता.
- ६) एक विवाहित कुटुंब ही कुटुंब संस्थेच्या विकासातील सर्वात आधुनिक अवस्था आहे. एक पुरुष एका स्त्रीशी विवाह करतो व तिच्याशी एकनिष्ठ राहण्याची त्याच्याकडून अपेक्षा केली जाते.

४.१.६ निष्कर्ष

सामाजिक उत्क्रांतीवादामध्ये दोन मुख्य गृहीतक अंतर्भूत आहेत एक मानसिक एकता आणि पाश्चात्य संस्कृतीची श्रेष्ठता. मानसिक एकके ही संकल्पना आहे जी सुचित करते की मानवी मन जगभरात समान वैशिष्ट्ये सामायिक करते याचा अर्थ सर्व लोक आणि त्यांचे समाज विकासाच्या समान प्रक्रियेतून जातील. पाश्चात ते श्रेष्ठत्वाची धारणा त्या काळासाठी असामान्य नव्हती. ही धारणा युरोपियन वसाहत वादामध्ये खोलवर रुजलेली असून पाश्चात्य समाजामध्ये अधिक तांत्रिकदृष्ट्या अत्याधुनिक तंत्रज्ञान होती आणि ख्रिश्चन धर्म हाच खरा धर्म होता जो यावर विश्वास ठेवत होता.

४.१.७ मूल्यांकन

१९ व्या शतकातील टायलर मॉर्गन आणि इतरांचा उत्क्रांती वाद मोठ्या प्रमाणात नाकारला गेला आहे. एक तर त्यांचे सिद्धांत सांस्कृतिक भिन्नतेसाठी समाधानाकारकपणे योग्य वाटत नाहीत मानव जातीचे मानसिक एकके किंवा विचारांचे जंतू ज्याला समांतर उत्क्रांतीसाठी जबाबदार धरण्यात आले होते ते देखील सांस्कृतिक फरकांना कारणीभूत ठरू शकत नाहीत. सुरुवातीच्या उत्क्रांती वादी सिद्धांतामधील आणखी एक कमकुवतपणा म्हणजे काही समाज का मागे पडले आणि का नामशेष झाले हे स्पष्ट करू शकत नाहीत. शेवटी जरी इतर समाजाने सभ्यतापर्यंत प्रगती केली असली तरी त्यांच्यापैकी काही सर्व टप्पे पार केलेले नाहीत. अशाप्रकारे सुरुवातीच्या उत्क्रांती वादी सिद्धांतात सांस्कृतिक उत्क्रांती आणि भिन्नतेचे तपशील स्पष्ट करू शकत नाहीत कारण मानववंशशास्त्र आता त्यांना माहिती आहे. सर्व उत्क्रांती सिद्धांत मानवी इतिहास, वाढ आणि प्रगतीचा अर्थ दर्शवितात. सांस्कृतिक उत्क्रांती सिद्धांतावर त्यांच्या वंशिक केंद्रीकरण आणि सांस्कृतिक विविधतेबद्दल उदासीनता त्यांच्या आधारावर टीका केली गेली आहे. बहुतेक उत्क्रांती वादी सिद्धांतात हे उत्क्रांती विरोधी, इतिहास विरोधी, अनुकूलन विरोधी, आहेत आणि ती मूलतः टेलीलॉजिकल आहेत आणि पाश्चात्य २००० वर्षांचे निरंतरचे प्रतिनिधित्व करतात.

उत्क्रांती वादी विद्वानांनी संपूर्ण इतिहासात एकल किंवा एकरेषीय धागा म्हणून पाहिले. ज्याचे मूळ त्या मानसिक इतक्यामध्ये होते ज्याद्वारे सर्व मानवी गटांमध्ये उत्क्रांती वादी विकासाची समान क्षमता असायला हवी होती जरी काही हवामान माती आणि इतर घटकामुळे इतरांपेक्षा पुढे होती किंवा वेगळे होते.

४.१.८. सारांश

थोडक्यात सामाजिक उत्क्रांतीमध्ये दोन प्रमुख गृहीतके दिसतात ती म्हणजे मानसिक इतके आणि पाश्चात्य संस्कृतीची श्रेष्ठता मानसिक एकी ही संकल्पना असे सुचित ६ करते की मानवी मने ही समान वैशिष्ट्याने युक्त आहे. याचा अर्थ असा की सर्व लोक व समाज हे विकासाच्या समान प्रक्रियेद्वारे पुढे जातील. पाश्चात्य श्रेष्ठतेचे गृहीतके हे युरोपियन वसाहतवादामध्ये खोलवर रुजलेले आहे आपण पाश्चात्य समाज तंत्रज्ञानात्मक दृष्ट्या प्राकृतिक तंत्रज्ञानावर आधारलेले आहेत. या तथ्यावर हे गृहितके आधारलेले आहे आणि ख्रिश्चन धर्माचा या गृहीतकावर अधिक विश्वास आहे असे लक्षात येते.

४.२ प्रसरणवाद

४.२.१ प्रस्तावना

प्रसरण वाद म्हणजे सामान्य समाजाकडून इतर सर्व समाजामध्ये सांस्कृतिक वैशिष्ट्ये किंवा वैशिष्ट्याचा प्रसार किंवा प्रसार होय.

उत्क्रांतीवादी विचाराची प्रतिक्रिया म्हणून प्रसरणवादी विचार विसाव्या शतकाच्या सुरुवातीला मुख्यता अमेरिका, इंग्लंड, ऑस्ट्रेलिया या देशात उदयास आले. त्यापूर्वी उत्क्रांतीवादी विचारसरणी मानवशास्त्रात प्रभावी होती. उत्क्रांती वादी विचारसरणीतील दोषांची छाननी होऊन त्या विचारसरणीचा एकांगी सिद्ध झाला. तेव्हाच सांस्कृतिक घटकाच्या प्रसारणाचे सांस्कृतिक विकासदृष्ट्या असलेले महत्त्व सर्वमान्य होण्यास सुरुवात झाली. थोडक्यात प्रसारणवादी विचारसरणी सर्व मान्य झाली.

प्रसारणवादी सिद्धांताची चर्चा करताना उत्क्रांती वाद्यांचा आशय त्याला प्रतिक्रिया म्हणून पुढे आलेला प्रसारण वाद्यांचा आशय आणि याविषयी वेगळ्या देशांमध्ये झालेले चिंतन व त्यांचे मूल्यमापन यांचा आढावा घ्यावा लागेल. प्रसारणवादी सिद्धांताची मांडणी करणारी तीन विचार संप्रदाय दिसून येतात. या तिन्ही संप्रदायांमध्ये विचारसरणी संबंधित एकमत आढळत नसून त्यांच्या दृष्टिकोनात भिन्नता आहे. या तिन्ही संप्रदायाची स्वतंत्रपणे विवेचन खालील प्रमाणे करता येईल.

उत्क्रांतीवादाचा आशय:

समाजाच्या संस्कृतीची वाढ अंतर्गत कारणामुळे आपोआप होत असते. ही वाढ एका विशिष्ट दिशेने साध्या वस्ती करून गुंतागुंतीच्या अवस्थेपर्यंत टप्प्याटप्प्याने होत असते. संस्कृतीच्या वाढीची ही दिशा आणि दशा जगातील सर्व समाजात समान किंवा एकसारखे अजून येतात. कारण मानवाचे स्वरूप त्यांच्या सामाजिक क्षमता मूल्यता हा सर्वत्र समान असतात. तेव्हा जगातील प्रत्येक समाजात तंत्रविद्या कला रीतीरीवाद इत्यादी संस्कृतीच्या वेगवेगळ्या भागात एकाच दिशेने व इतर समाजातल्या लोकांच्या मदतीशिवाय विकास होत असतो अशी विचारसरणी उत्क्रांती वाद्यांनी मांडली आहे.

प्रसारवाद्यांचा आशय:

उत्क्रांतीवाद्याची वरील विचारसरणीप्रसार वाद्यांना मान्य झाली नाही. बाह्य कारणांनी व विभिन्न समाजाच्या संस्कृतीच्या विविध अंगाच्या सतत चालणाऱ्या देवानगिणीच्या क्रियेमुळे देखील कोणत्याही समाजाच्या संस्कृतीची वाढ होऊ शकते. दोन समाज जेव्हा एकमेकांच्या सानिध्यात वास्तव करतात तेव्हा त्यांच्यातील अंतर व्यवहार नेहमी वाढत असतो. भाषा, वस्तू, वृत्ती रीतीरिवाज, कल्पना, धर्म, श्रद्धा इत्यादी गोष्टींचे आदान-प्रदान चालू असते.

तसेच भिन्न संस्कृतीचे समाज जेव्हा एकमेकांपासून फार दूर अंतरावर राहत नाही तेव्हा त्यांच्यामध्ये सुद्धा, भाषा, पोशाख, दाग दागिने, भांडीकुंडी, मनोरंजनाचे प्रकार इत्यादी बाबतीत मोठ्या प्रमाणावर देवाण-घेवाण चालू राहते. संस्कृतीच्या वस्तूंचा प्रसार स्थलांतर करणाऱ्या लोकांकडूनही होत असतो. तेव्हा व्यापार वाढ, राजकीय वर्चस्व, धर्माचा प्रसार,

इत्यादी कारणाने एका संस्कृतीचे लोक परक्या संस्कृतीच्या लोकात जाऊन राहतात. तेव्हा त्यांच्यामध्ये सांस्कृतिक गोष्टीचे आदान-प्रदान चालू असते. अशा रीतीने संस्कृतीचा प्रसार नेहमी होत असतो. प्रत्येक समाज संबंध आलेल्या इतर समाजाच्या संस्कृतीतून विविध गोष्टी घेऊन त्या आत्मसात करीत असतो.

४.२.२ व्याख्य

१) प्रसरण म्हणजे सांस्कृतिक घटकांचा त्याच्या उदयाच्या ठिकाणापासून इतर ठिकाणी होणारा प्रसार होय.

१) प्रसरण ही प्रक्रिया आहे ज्याद्वारे सांस्कृतिक घटक एका समाजाकडून दुसऱ्या समाजाकडे स्थलांतर, व्यापार, युद्ध आणि इतर संपर्काने हस्तांतरित होतात.

प्रसारणवादी संशोधनाचा उदय १९ व्या शतकाच्या मध्यात जगभर मानवी सांस्कृतिक घटकांच्या वितरणाची स्वरूप आकलन करण्याची साधन म्हणून झाला. त्यावेळी अभ्यासाकांनी केवळ प्रगती संस्कृतीच्या अभ्यासाने त्यांची सुरुवात केली नाही तर त्यांनी अशिक्षित लोकांच्या संस्कृतीचाही अभ्यास केला. विविध संस्कृतीचे अध्ययन करताना त्यांचा उत्साह मानव प्राथमिक परिस्थिती कडून प्रधान व श्रेष्ठतम राज्याकडे कसा प्रगत पावला याचा अभ्यास करण्यावर होता. मानवी संस्कृती जैविक संस्कृती प्रमाणे उत्क्रांत झाली की प्रसरण प्रक्रियेच्या द्वारे नवप्रवर्तन केंद्रापासून प्रसारित झाली हा त्यांच्या समोरील महत्त्वाचा प्रश्न होता.

४.२.३ जर्मन स्कूल ऑफ थॉट (जर्मन विचार संप्रदाय)

जर्मन मानववंशशास्त्रज्ञ अत्यंत प्रसारवादी मानले जात होते. या विचारसरणीवर कॅथोलिक वर्चस्व होते. ज्यांनी मानववंशशास्त्रीय प्रागैतिहासिक आणि सांस्कृतिक उत्क्रांती पुस्तकाच्या उत्पत्तीशी समिट करण्याचा प्रयत्न केला. या प्रयत्नातील सर्वोत्कृष्ट नेते म्हणजे विल्यम श्मिट, ज्यांनी जगातील धर्माधर्मातील संबंधावर विस्तृत अभ्यास केला आणि लिहिले. खरे तर प्रसारणाचे संस्कृती विकसित असलेले महत्त्व मान्य करणारा हा विचार संप्रदाय सांस्कृतिक ऐतिहासिक विचार संप्रदाय म्हणून ओळखला जातो. समाजामधील सांस्कृतिक प्रसारणाचा निर्णय करण्यासाठी ठरविण्यात आलेल्या कसोट्या, माहितीची काळजीपूर्वक तपासणी वगैरे कारणामुळे हा विचार संप्रदाय ब्रिटिश प्रसारणवादी विचार संप्रदायापेक्षा बराच वेगळा झाला आहे.

ग्रेबनर हा या विचार संप्रदायाचा मुख्य नेता होता. समाजा समाजामध्ये सांस्कृतिक प्रसरण घडवून आले आहे हे सिद्ध करण्यासाठी ग्रेबनरने ज्या दोन कसोट्या उपयोगात आणल्या आहेत त्यांना शक्य तितका वस्तुनिष्ठ अर्थ देण्याचा प्रयत्न केला आहे.

ग्रेबनरच्या मताप्रमाणे सांस्कृतिक प्रसरण घडून आले. हे दाखवण्यासाठी आपणास सांस्कृतिक घटकाचे स्वरूप व घटकांचे प्रमाण या दोन कसोट्या उपयोगात आणाव्या लागतात. जेव्हा दोन समाजातील सांस्कृतिक घटकांच्या स्वरूपात साम्य आढळून येते तेव्हा त्या दोन्ही समाजातील सांस्कृतिक घटकांचे उगमस्थान एकच असावे असा निष्कर्ष काढता

येतो. पण हा निष्कर्ष या दोन्ही समाजातील समरूप असणाऱ्या घटकांच्या प्रमाणावर अवलंबून राहिल.

४.२.४ ब्रिटिश स्कूल ऑफ थॉट (ब्रिटिश विचार संप्रदाय)

ब्रिटिश विचारसरणीच्या कल्पनांमध्ये प्रसारवाद त्यांच्या अत्यंत टोकाच्या स्वरूपात दिसतो. डब्ल्यू एच आर रिव्हर्स या कल्पनाचे संस्थापक होते. त्यांनी आपला अभ्यास ओशनियापुरता मर्यादित ठेवला. रिव्हर्स म्हणतो की उत्तम तंत्रज्ञान असलेले काही स्थलांतर लोक मोठ्या ऑटोकॉथॉनस लोकसंख्येवर त्यांची रिती रिवाज लादू शकतात. या संदर्भात काही विशेषता एलियट स्मिथ आणि डब्ल्यू जे पेरी यांचे विचार महत्त्वपूर्ण ठरतात.

एलियट स्मिथ:- हे इंग्लंड मधील प्रसारवादी संप्रदायाचे प्रणेते होते. त्यांनी आपल्या पुरातन इजिप्तचे लोक या ग्रंथात प्रसारणाचा सिद्धांत मांडला. त्यांच्या मते जगात फक्त एकाच केंद्रात संस्कृतीची प्रथम वाढ झाली आणि तिथून जगाच्या इतर भागात पसरली असे एकमेव केंद्र इजिप्त मधून आशिया खंडात पसरल्या आणि तिथून पॅसिफिक महासागराच्या बेटांच्या मागे मध्ये अमेरिकेत आल्या. या विचारसरणीला मॅनचीस्टर आणि सूर्यकेंद्रीत परंपरा म्हणतात.

डब्ल्यू .जे .पेरी:- सूर्याची द चिल्ड्रन ऑफ द सन १९२३ या ग्रंथात स्मित यांच्या विचारांना सिद्धांत स्वरूप देण्याचा फेरी यांनी प्रयत्न केला. त्यांनी सांस्कृतिक इतिहासाच्या सिद्धांतासाठी सूर्य उपासना हा सांस्कृतिक घटक केंद्र मानला. त्यांच्या मते सूर्य उपासना उगम इजिप्त मध्ये झाला व तिथून सूर्य उपासना आढळते. या सर्व समाजामध्ये हा सांस्कृतिक घटक इजिप्शियन संस्कृतीतून आला असला पाहिजे. सूर्य उपासने प्रमाणेच पिरॅमिडच्या आकाराची थडी सोने मोती यांनी मूल्यवान मारणे शासनाचे बनलेले प्रचंड कीर्ती स्तंभ वगैरे सांस्कृतिक घटकाची उगमस्थान इजिप्त असून तेथूनच हे घटक अन्य देशात प्रसार पावले.

थोडक्यात स्मित व पिरी यांच्या मते सांस्कृतिक परिवर्तने हे सांस्कृतिक घटकाच्या प्रसारणामुळे होते. सर्व देशातील मानवी समाजाच्या संस्कृतीचे उगमस्थान इजिप्शियन संस्कृतीत आहे.

४.२.५ सांस्कृतिक प्रसारण

सांस्कृतिक प्रसारण म्हणजे सांस्कृतिक विश्वास आणि सामाजिक उपक्रमाचे लोकांच्या एका समूहाकडून दुसऱ्या समूहाकडे होणारा प्रसार होय. सांस्कृतिक प्रसन्नाद्वारे क्षितिजे विस्तारतात आणि लोक सांस्कृतिक दृष्ट्या समृद्ध होतात.

आजच्या समाजातील सांस्कृतिक विचारसरणीची काही उदाहरणे:

- १) जगभर संगीताचा प्रसार हे सांस्कृतिक प्रसारणास अधोरेखित करते. उदा. जज ची सुरुवात आफ्रिकन आणि युरोपियन संगीत परंपरेचे मिश्रण म्हणून अमेरिकेत झाली. आता मात्र त्यांच्या जगभर प्रसार झाला आहे.
- २) युरोपियन शहरातील अनेक लोक आणि पूर्वीच्या कॉलनीमधील लोक हे दोघेही त्यांची मूळची भाषा आणि इंग्रजी या दोन्ही भाषा बोलतात. थोडक्यात जगातील ८० टक्के

इंग्रजी भाषा बोलणाऱ्या परंतु ते मूळची इंग्रजी भाषेत नाही. साम्राज्यवाद, व्यापार याद्वारे येथे भाषेचा प्रसार झाला आहे.

- ३) जपानी संस्कृती बऱ्याचदा परदेशी लोकांना आकर्षित करते. पारंपारिक जपानी पदार्थ म्हणून सुशी ती लोकप्रियता जगभर झाली आहे.

४.२.६ सांस्कृतिक प्रसार

ज्ञान ही शक्ती आहे जेव्हा लोकांचा एक समूह तंत्रज्ञानाच्या महत्त्वाच्या घाँकाला विकसित करतो तेव्हा त्या जगभरातील लोकांना फायदा होऊ शकतो. थोडक्यात माहितीची देवाणघेवाण तिथे होते. कदाचित आजच्या जगात ती वेगाने घडू शकते. त्याची उदाहरणे खालील प्रमाणे.

- १) पेपर प्रथम चीनमध्ये बनला गेला पण त्याचा प्रसार मध्यपूर्व आणि युरोपमध्ये झाला.
- २) गण पावडर सुद्धा चीनमध्ये निर्माण झाली पण जगभरातील राष्ट्रीय सुद्धा गण पावडर तयार करतात.
- ३) फॅक्स मशीन चा शोध स्कॉटिश संशोधक अलेक्झांडर वाईन यांनी लावला. पण ती मशीन एकट्या युतीमध्ये राहिले नाही.
- ४) अँटी लॉक ब्रेक सिस्टीम मर्सिडीज अमेरिकेत विकसित करण्यात आली नंतर जर्मन लोकांनी ते तंत्रज्ञान पूर्णपणे विकसित केले.

४.२.७. अर्थशास्त्र आणि सांस्कृतिक प्रसार

मध्ययुगाच्या पूर्वीसुद्धा जेव्हा व्यापारी एका प्रदेशाकडून दुसऱ्या प्रदेशाकडे प्रवास करत त्यांच्या वस्तूंच्या व्यापार करीत तेव्हा ही संस्कृती प्रसारणाची फायदे स्पष्ट दिसून येत होती. जर एखाद्या प्रदेशात एखाद्या पिकाच्या उत्पादनासाठी वातावरण नसेल आणि ते दुसऱ्या ठिकाणी असेल तर त्या वस्तू देशभर आणि राष्ट्रभर प्रसार केला जात असत. एका वस्तूचा दुसऱ्यांसाठी व्यापार केला जात असे आणि समुदाय विविध उत्पादनाचे फायदे उपभोगत असतो. हे फायदे आजही सातत्याने दिसून येतात.

सांस्कृतिक प्रसारणातील अर्थशास्त्र पुढील उदाहरणातून अधोरेखित करता येईल.

- १) व्यापार शतकानुशतके सांस्कृतिक प्रसारण करण्याची साधन आहे. जेवल्सलुक रोड आणि त्या पलीकडे जाण्याचे आश्वासन मिळे तेव्हा काव्हन्स युरोप आणि अशिया दरम्यान प्रवास व वस्तूंची देवाणघेवाण करतील.
- २) लोक इतर देशांमध्ये नवीन उत्पादने शिकतात. उदाहरणार्थ वैयक्तिक संगणक किंवा सेल फोन्स यांची मागणी वाढते उत्पादन अधिक परवडते आणि ते उत्पादन जगभर पसरते.

४.२.८ विचाराची देवाण-घेवाण ज्ञान वाढविणे

सांस्कृतिक प्रसारामुळे जीवनामध्ये बदल घडू शकतो जेव्हा विस्कॉन्सिनमधील एक अमेरिकन स्त्री अर्जेटिनियन पुरुषाने शिकवलेल्या सालसा वर्गात प्रवेश घेतील तेव्हा त्यांच्यात एक आजीवन मैत्री निर्माण होऊ शकतील जी सांस्कृतिक प्रसार आपल्या वास्तविकेचा भाग नसता तर कधीच घडली नसती. Youtube व्हिडिओ पाहत असताना जगातील वेगवेगळ्या संस्कृतीने दिलेल्या निरोगी जीवन शैलीचे फायदे देखील मिळतात एक नवीन मैत्री तयार होते आणि ज्ञानाची देवाण-घेवाण देखील प्रसारणाद्वारे होती असे सर्वसाधारणपणे म्हणता येईल. प्रवास सुद्धा आपल्या मनाचा विस्तार करत असतो आणि आपल्याला न सापडलेल्या जगाची ओळख करून देतो. सांस्कृतिक प्रसार तथापि थोडा, अधिक, स्थायी आणि स्थिर असतो. शिकण्याची संधी त्यामुळे उपलब्ध होते कारण लोकांचे संपूर्ण समुदाय कल्पना वस्तू आणि ज्ञानाची देवाणघेवाण करतात जर अमेरिका एका मेल्टिंग पॉट असेल तर आम्ही निश्चितपणे सांस्कृतिक प्रसाराच्या विजयी बाजूवर आहोत . अनेक मानवंश शास्त्रज्ञांनी आपल्या विचाराचे योगदान देऊन ज्ञानाच्या विचाराची समृद्धता वाढण्यास मदत केली ज्याचा संस्कृतीचा अभ्यास आणि दिलेल्या एकात्मिक आणि विशिष्ट जीवन पद्धतीवर जोर दिला. थोडक्यात प्रसारण वादळी विचारसरणीमुळे विचारांची देवाण-घेवाण वाढून ज्ञानवृद्धी वाढण्यास मदत होते.

४.३ ऐतिहासिक विशिष्टतावाद

ऐतिहासिक विशिष्टता या शब्दाचा अर्थ असा आहे की प्रत्येक संस्कृतीचा स्वतःचा विशिष्ट इतिहास आहे जो सार्वभौम कायद्याद्वारे शासित केला जात नाही. ही कल्पना बोआसिन मानवंश शास्त्रातील एक मोठा घटक आहे कारण संस्कृतीचा अभ्यास करताना बोआसियानी यावरती आपले लक्ष केंद्रित केले आहे. लुईस हेनरी मॉर्गनच्या उत्क्रांती मार्गाच्या संकल्पनेच्या आणि तुलनात्मक पद्धतीचा वापर करण्याच्या विरुद्ध ऐतिहासिक विशिष्टता विकसित केली गेली. उत्क्रांती वादी मार्गाने सांस्कृतिक समानता स्पष्ट करण्यासाठी उत्क्रांतीवाद्यांनी सामान्य आणि सार्वत्रिक विषय वापरले परंतु बोस असा दावा करतात की सामान्य उत्क्रांतीच्या दृष्टिकोनाचा व्यापक संदर्भ न घेता सर्वात आधी सांस्कृतिक वैशिष्ट्यांची स्पष्टीकरण विशिष्ट सांस्कृतिक संदर्भात केले पाहिजे. बो वास आणि त्यांचे अनुयायी असे मानतात की संस्कृतीची तुलना करता येत नाही किंवा संस्कृतीची तुलना सामान्यतेच्या आधीन होऊन केली जाऊ शकत नाही कारण प्रत्येक संस्कृतीचा वेगळा आणि विशिष्ट इतिहास आहे. जरी यामुळे समान सांस्कृतिक पैलू निर्माण झाले असले तरी ऐतिहासिक विशिष्टता आणि प्रसारण वाद या दोन्ही संकल्पना प्रत्यक्ष हातात हात घालून समोर आल्या आहेत. संस्कृतीमधील समान वैशिष्ट्ये विविध संस्कृतीमधील परस्पर देवानघेवांनीमुळे प्रसरण पावतात. तथापि वैशिष्ट्ये असली तरी समाजामध्ये वेगवेगळ्या हालचाली होत असतात. त्यांच्या त्या हालचालीमुळे संस्कृती भिन्न आणि अनन्य इतिहास विकसित करतात.

हा दृष्टिकोन असा दावा करतो की प्रत्येक समाजाचा स्वतःचा एक विशिष्ट ऐतिहासिक विकास आहे आणि तो आपल्या स्वतःच्या विशिष्ट सांस्कृतिक आणि पर्यावरणीय संदर्भ विशेषतः ऐतिहासिक प्रक्रियेच्या आधारे समजून घेतला पाहिजे. त्यांचा मुख्य आधार असा होता की संस्कृती हा स्वतःला सामाजिक समूह होता एकोणिसाव्या शतकातील सामाजिक

उत्क्रांतीच्या सिद्धांतावर ऐतिहासिक तज्ञांनी टीका केली आणि ती गैरवैज्ञानिक म्हणून घोषित केली आणि स्वतःला पूर्वग्रहापासून दूर ठेवले. बस यांचा असा विश्वास होता की येथे सार्वभौम कायदे आहेत जे संस्कृतीच्या तुलनात्मक अभ्यासाद्वारे मिळू शकतात. तथापि ते असा विचार करत होते की उपलब्ध माहितीनुसार त्यांचे अध्ययन करणे शक्य नाही त्यासाठी बोवास आणि त्यांच्या अनुयायांनी एथ्नोग्राफिक क्षेत्र कार्य करून संस्कृती विषयक माहिती जमा केली. या कच्च्या आकडेवारीच्या आधारे त्यांनी सर्व समाधाना लागू होणारे सामान्य सिद्धांत स्थापित करण्याचा प्रयत्न करणे ऐवजी विशिष्ट संस्कृतीचे वर्णन केलेले आहे.

४.३.१ फ्रांझ बोआसचे योगदान

विसाव्या शतकाच्या सुरुवातीला फ्रांझ बोआस आणि त्याच्या विद्यार्थिनी ऐतिहासिक विशिष्टता ही संकल्पना विकसित केली. इतिहास तज्ञांनी छत्र कार्यपद्धतीला सांस्कृतिक विश्लेषणाची महत्त्वाची पद्धत म्हणून महत्त्व दिले. त्याचवेळी मानवंशशास्त्रज्ञांचे समाजामध्ये व्यक्तीचे महत्त्व यावर भिन्न मत होती. उदाहरणार्थ

फ्रांझ बोआस

यांनी प्रत्येक व्यक्तीला समाजाचा मूलभूत घटक म्हणून पाहिले त्यांनी शस्त्र कार्यपद्धतीचा वापर करून माहिती गोळा केली आणि सांस्कृतिक विश्लेषणासाठी ही माहिती मौल्यवान समजली. दुसरीकडे अल्फ्रेड लेवीस क्रोबर व्यक्तींना समाजाचे मूलभूत घटक म्हणून पहात नाहीत. त्यांचा असा विश्वास आहे की समाज त्यांच्या स्वतःच्या अंतर्गत कायदानुसार विकसित होतो जो थेट त्यांच्या व्यक्तीकडून सांस्कृतिक पैलूला सुपर ऑर्गॅनिक नाव दिले आणि असा दावा केला की अव्यक्त शक्तीचा विचार केल्याशिवाय समाजाचे वर्णन करता येणार नाही. फ्रांझ बोआस

यांनी स्वतंत्र संस्कृतीचा अभ्यास करण्यावर जोड दिला. त्यांनी असे मानले की मानवंश शास्त्रज्ञांची प्राथमिक जबाबदारी अशी आहे कीत्या सध्याच्या रचनेला कारणीभूत ठरलेल्या ऐतिहासिक घटनाची पूर्ण करण्याच्या दृष्टिकोनातून दिलेल्या सांस्कृतिक वैशिष्ट्याची वर्णन करणे, हे या परीप्रेक्ष्यातील उत्क्रांतीवादाच्या विकास संदर्भातील प्रीती काचे निराकरण करणे आणि एका संस्कृतीचा प्रभाव दुसऱ्या संस्कृतीचा प्रभाव विशिष्ट समाजाच्या काळजीपूर्वक व पूर्ण अभ्यासासाठी गुण असावा ही धारणा होती. विशिष्ट संस्कृतीची वैशिष्ट्ये आणि घटकांचे वर्णन यावर आधारित ऐतिहासिक पद्धतीने उत्क्रांतीवादाच्या तुलनात्मक पद्धतीस पूरक ठरू शकेल ज्यांनी आपल्या माहितीचा उपयोग केला सर्व संस्कृतीची तुलना करता येईल अशी धारणा नाकारली त्या ऐवजी सांस्कृतिक सापेक्षतेचा पुरस्कार करणे ऐवजी सर्व संस्कृती त्यांच्या सदस्यांच्या गरजा भागविण्यास तितक्याच समर्थ आहेत.

फ्रांझ बोआस मानवंश शास्त्रातील विशिष्ट विचारसरणीस उत्तर देतात, ज्यांना सामाजिक उत्क्रांतीवादी दृष्टिकोन म्हणून ओळखले जाते. हा दृष्टिकोनाशी सांगतो की सांस्कृतिक चा विकास हा एक रेषीय मार्गाने झाला आहे दुसऱ्या शब्दात याचा अर्थ असा की अनेक पारंपारिक संस्कृती अखेरीस अधिक विकसित असलेल्या पाश्चिमात्य युरोपियन संस्कृती कडून अनेक पैलू स्वीकारतात. फ्रांझ बोआस

यांच्या मते सामाजिक उत्क्रांती वादी दृष्टिकोनाची ही समस्या होती की त्यांचा असा विश्वास होता की पाश्चात्य युरोपियन देश हे संस्कृती कशा असल्या पाहिजे याची एक उदाहरण आहे. त्यामुळे वेगवेगळ्या संस्कृतीच्या वैशिष्ट्याकडे दुर्लक्ष केले गेले. यातूनच ऐतिहासिक विशिष्टता येते. फ्रांझ बोआस

यांच्या मते संस्कृती खरोखरच समजून घेण्याचा एकमेव मार्ग म्हणजे त्यांच्या वैयक्तिक इतिहासाबद्दल सखुद संशोधन करणे. आपण संस्कृती विषयी कोणतीही वैश्विक कायदे गृहीत धरू शकत नाही संस्कृती एकापेक्षा वेगळ्या आहेत या महत्त्वाच्या मार्गाने हे आपल्याला अंध बनवते. म्हणून ऐतिहासिक विशिष्टता एक प्रकारची संशोधन पद्धती आहे. फ्रांझ बोआस यांनी मानववंशास्त्रज्ञांना दूरवरून तपासणी करण्याचा प्रयत्न करण्याऐवजी त्यांना ज्या संस्कृतीचा अभ्यास करण्याची इच्छा आहे त्या क्षेत्रात थेट जाण्याचे आव्हान केले. संस्कृतीत व्यस्त राहण्याऐवजी फक्त लिहिण्याची वृत्ती असलेल्यांसाठी हा प्रतिसाद होता. त्यामुळे अनेकांना आर्मचेअर मानवांश शास्त्रज्ञ म्हणतात इतर संस्कृती समजून घेण्यासाठी तुलना करणे हा एक चांगला मार्ग आहे. हे बोआसना मान्य नव्हते. दोन संस्कृतीमध्ये समानता आणि फरक शोधण्याचा प्रयत्न करण्याऐवजी आपण कित्येकाच्या बहिणीचे सखोलपणे अध्ययन करणे गरजेचे आहे.

४.४ सारांश

फ्रांझ बोआस यांच्या वैचारिक प्रभुत्वाद्वारे विसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धात अमेरिकन मानववंशशास्त्रज्ञांवर प्रभुत्व मिळून विशिष्ट विचारसरणीचा उपयोग झाला. १९७० च्या दशकापासून दुसऱ्या महायुद्धानंतर नव उत्क्रांती वाद आणि इतर अनेक सिद्धांताने ही विचारसरणी ग्रहण केली तथापि विशिष्ट हा दृष्टिकोन १९८० च्या दशकात पुन्हा विखुरला कारण मानववंशशास्त्रज्ञांनीही ओळखण्यास सुरुवात केली की विशिष्ट ऐतिहासिक प्रक्रिया जागतिकीकरणाच्या काळातही भिन्न आहे.

४.५ प्रश्न

- १) मानववंश शास्त्राचा प्रारंभिक सैद्धांतिक दृष्टिकोन म्हणून उत्क्रांतीवादी दृष्टिकोन तपशीलवार स्पष्ट करा?
- २) उत्क्रांतीच्या दृष्टिकोनात टायलर आणि मॉर्गन यांच्या योगदानाबद्दल थोडक्यात तपशीलवार माहिती लिहा.
- ३) प्रसारवादाची संकल्पना स्पष्ट करून त्याच्या विविध सिद्धांतांचे परीक्षण करा.
- ४) ब्रिटिश आणि जर्मन स्कूल ऑफ थॉट ऑन डिफ्युनिझमवर तपशीलवार टिपा लिहा.
- ५) ऐतिहासिक विशिष्टता स्पष्ट करा.
- ६) उत्क्रांतीवादी दृष्टिकोन स्पष्ट करा.
- ७) फ्रांझ बोआसचे मानववंशशास्त्रातील योगदान स्पष्ट करा.

४.६ संदर्भ

वैद्य नी. स. मानवशास्त्रा शारिरीक, सामाजिक व सांस्कृतिक, श्रीराम बुक डेपो, १९६७,
संगवे विलास, सामाजिक मानवशास्त्र एक सैद्धांतिक अभ्यास, पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई
१९६९

गर्गे स.मा. भारतीय समाज विज्ञान कोश, खंड १ ते ५, मेहता पब्लिशिंग हाऊस पुणे.

मेहेंदळे व श्री. मानवशास्त्र सामाजिक व सांस्कृतिक, मेहेंदळे प्रकाशन पुणे १९६८.

Darnell. Repa "Historical Partidarism In Theory in Social and Cultural Anthropology: An Encyclopedia, Vol 1, edited by R. Jon MeOce and Richard L. Warms. 197-41 TO CA SAGE Reference. 2011.

Francisconi, Michel 3. "Thesistical Anthropology la 2 Century Anthropology A Reference Hamllissok, Vol. 1. edited by James Dics, 442-452. Thousand Oak CA SAGE Reference 2010

Frey, Rodney Historical Particularism as exemplified by Fran Boss (1858-1942) University of Idaho. Accused February 27. 2015
<http://www.webpages.udahn.edu/frey/22tffintparn.lem>

Graber, Robert Social Evolution in 21st Century Anthropology. A Reference Handbook, Vol. I, edited by James Bix 576-555 Thinand Cakx CA SAGE Reference, 2010.

Goldschmidt, Walhes 1966 Comparative Functionalism in Anthropological Theory. Berkeley University of California Press.

Jarvie, C. 1973. Functionalism. Minneapolis :Burgess Publishing Company.

Langness, LL. 1987. The Saly of Culture-Revised Edition. Nat California: Chandler & Slurp Publishers, Inc

Leser, Alexander 1985. Functionalism in Social Anthropology in Hatory. Evolution, and the Concept of Culture, Selected Papers by Alexander Lenser (ed) Sidney W. Mintz Cambodge Cambridge University Press

Malinowski, Bronnlaw 1922. Argomads of the Western Pacific: An Account of Natire Enterprise and Adventure in the Archipelagoes of Melanesian New Gunca. New York EP. Ditton & Co

Maliowski, Bronislaw 1926. Myth in Primitive Psychology New York. W.W. Norton & Company, Inc.

Malinowski, Bronislaw 1926. Crime and Custom in Savage Society. New York. Harcourt, Brace & Company, Inc.

Malinowski, Bronislaw 1929 The Sexual Life of Savages in North Western Melanesia, An Ethnographic Account of Courtship, Marriage and Family Life Among the Natives of Trobriand Islands, British New Guinea. New York: Harcourt House.

Malinowski, Bronislaw. 1944. A Scientific Theory of Culture and Other Essays. Chapel Hill university of North Carolina.

Malinowski, Bronislaw 1944 Freedom and civilization. New York. Roy publisher

Malmowski Bronislaw 1954 Magic Science and Religion, and Other Essays Garden City, NY Doubleday

Malinowski 2001 Sex and Repression in Savage Society New York Routledge

Radcliffe-Brown AR 1933 The Andaman Islanders, Cambridge Cambridge University Press

Radcliffe Brown, AR and Daryl Forde, eds 1950 African Systems of kinship and Marriage, London: Oxford University Press.

Radcliffe-Brown, AR 1952 Structure and Function in Primitive Society Essays and Addresses London Cohen and West.

Radcliffe-Brown, AR 1958 Method in Social Anthropology Chicago: University of Chicago Press

Turner, Edmund Spencer, Herbert" In International Encyclopedia of the Social sciences, Vol 8. edited by William A. Darity, 57-59 Detroit Macmillan Reference USA, 2005

Young Michael W 1991 Bronislaw Malinowski in International Dictionary at Anthropologists

Historical Particularism and Cultural Relativism

<https://www.britannica.com/science/particularism-anthropology>

<https://study.com/academy/lesson/cultural-particularism-definition-examples.html> <https://anthropology.ua.edu/theory/functionalism>.

नातेसंबंधातील शास्त्रीय अभ्यास आणि संरचनात्मक प्रकार्यवाद

घटक रचना:

- ५.० उद्दिष्टे
- ५.१ परिचय
- ५.२ नात्यातील शास्त्रीय अभ्यास
- ५.३ संरचनात्मक प्रकार्यवाद
 - ५.३.१ परिचय
 - ५.३.२ ब्रॉनिस्लाँ मालिनाँव्यस्की
 - ५.३.२.१ गरजांचा सिद्धांत
 - ५.३.२.२ जादुंचे कार्य
 - ५.३.२.३ म्हणून वैज्ञानिक कार्यप्रणाली
 - ५.३.२.४ टीका
 - ५.३.३ AR रँडक्लीप ब्राउन
 - ५.३.३.१ रचना आणि कार्य
 - ५.३.३.२ सेंद्रिय सादृश्यता आणि कार्यात्मकता
 - ५.३.३.३ विनोदी संबंध आणि कार्यप्रणाली
 - ५.३.३.४ Exogamous moieties
 - ५.३.३.५ अंदमान बेट वासियांचा विधी
 - ५.३.३.६ निष्कर्ष
- ५.४ मालिनाँव्यस्की आणि रँडक्लीप जब्राउन यांच्यातील तुलना
- ५.५ सारांश
- ५.६ प्रश्न
- ५.७ संदर्भ

५.० उद्दिष्टे

- मानववंश शास्त्रातील नातेसंबंध अभ्यासाचा इतिहास समजून घेणे.
- नातेसंबंध अभ्यासाचे महत्व शोधने
- संरचनावादाची उत्पत्ती समजून घेणे

- संरचनात्मक प्रकार्यवादाची संकल्पना समजून घेणे
- मानववंशशास्त्रातील मेलोनोवस्की आणि रेडक्लीफ ब्राउन यांच्या प्रकार्यवादासंबंधातील योगदानाचे मुल्यांकन करणे.

५.१ परिचय

नातेसंबंध ही कौटोबिक नात्यांवर आधारित सामाजिक संघटनेची प्रणाली आहे. १८५० च्या दशकात, नातेसंबंधाचा आधुनिक अभ्यास प्रचलीत होता, जो एकोणिसाव्या शतकाच्या अखेरिस मानववंशशास्त्रात एक पूर्ण विकसित क्षेत्र बनला. तथापी नात्याचे क्षेत्र सुरुवातीपासूनच अत्यंत गोडळात टाकणारे होते. नात्यात रक्ताचे संबंध, एकसारखे नातेसंबंध आणि विवाहाद्वारे प्रस्थापित संबंधाचा संदर्भ असू शकतो. सर्व संस्कृतीमध्ये आपणास हा प्रकार दिसतो की ज्यात नाती आणि नातलग आणि त्यांच्याशी संबंधित काही विशिष्ट हक्क आणि जबाबदाऱ्या मानवंशी शास्त्रज्ञ ज्याला नात्याची व्यवस्था म्हणतात.

म्हणून आतलं हे सर्व मानवी नातेसंबंधांमधील सार्वत्रिक आणि मूलभूत अधोरेखित राहिले, जे विविध नावांनी परिचित आहेत. विश्वकोश ब्रिटानिकांच्या मते, मानवंश शास्त्रज्ञांनी जर नात्याच्या अभ्यासाची व्याख्या केली आहे तर ते तितकेच खरे आहे की शैक्षणिक शिस्त म्हणून मानवंशशास्त्र स्वतःच नात्यातून परिभाषित केले गेले होते. विसाव्या शतकाच्या शेवटच्या दुष्कापर्यंत, नातेसंबंध म्हणून ओळखले जात असे, उदाहरणार्थ नातलग व्यवस्था ही ब्रिटिश सामाजिक मानववंशशास्त्राचा कणा होती. त्यांनी इतर समाजाचा अभ्यास करताना यावर लक्ष दिले अमेरिकन मानववंशशास्त्रज्ञ लुईस हेनरी मॉर्गन यांना नातेसंबंध करणाऱ्यांसाठी संस्थापकासह प्रमुख अन्वेषक म्हणून मानले जाते. त्यांच्या दृष्टिकोन आणि अभ्यासाने मानवंशशास्त्रातील नातेसंबंध अभ्यासाच्या व्यवस्थेचा पाया घातला त्यांनी आपल्या सिस्टीम ऑफ कॉन्सॅच्युइनिटी ऑफ अँफिनिटी ऑफ द ह्यूमन फॅमिली या पुस्तकात विविध प्रकारचे नातेसंबंध प्रणाली नमूद केली आहेत. इतर प्रसिद्धी सिद्धांत काळामध्ये इंग्रजी विद्वान ब्राऊन, प्रीचर्ड, फोर्टिस आणि लेडीज श्वास यांचा समावेश होतो.

विश्वकोश ब्रिटानिकांच्या मते फ्रेंच मानवंशशास्त्रज्ञ लेव्हिस्ट्रॉस यांनी विचारांची एक शाळा म्हणून प्रकारे वादाचा विकास केला. ज्यामध्ये संस्कृतीस प्रणाली म्हणून पाहिले जाते ज्यात तिचे विश्लेषण तिच्या घटकांमधील रचनात्मक संबंधाच्या दृष्टीने केले जाते. लेव्हिस्ट्रॉस च्या सिद्धांतानुसार सांस्कृतिक प्रणालीतील सार्वत्रिक नमुने, मानवी मनाच्या संरचनेची उत्पादन आहेत. लेव्हिस्ट्रॉस या अशा जवळच्या नातेसंबंधाची विश्लेषण, कुराण, कथा मधील नमुने, कला, धर्म, धार्मिक, विधी आणि पाकपरंपरेमध्ये अशा रचनांची पुरावे सापडले असले तरी त्यांच्यासाठी संरचना ही मानसिक संरचनेशी संबंधित असते.

५.२ नातेसंबंधातील शास्त्रीय अभ्यास

एकोणिसाव्या शतकातील अमेरिकन मानववंशशास्त्रज्ञ मॉर्गन (१८१८ ते १८८१) ही सामान्य मानवी घटना म्हणून संस्कृतीच्या उत्क्रांतीमध्ये रस होता आणि असा विश्वास होता की संस्कृती विकासाचे सर्वत्र टप्पे आहेत त्यांचे वैशिष्ट्ये हे आदिम समाजाची ती जटील समाजातील परिवर्तन हे आहे यानुसार मार्गन यांना युनिलीनियल एवोल्यूशनिस्ट म्हणून

ओळखले जाते. मॉर्गनच्या सैनिक आंतरदृष्टीचे बारनार्ड २००२ वैशिष्ट्ये हे उत्तर अमेरिकन आदिम समाजाच्या तुलनात्मक अभ्यासावर अवलंबून आहे आणि मुख्यतः ईशान्य अमेरिकेतील युरोक्वावाईस, या आदिवासी संघटनेच्या कार्यक्षेत्रावर जात त्यांनी क्षेत्र आणि अभिलेखासंबंधी संशोधन केले. मुख्यतः १८५१ ते १८७७ या काळात प्रकाशित झालेले मॉर्गन चा अभ्यास सर्वसाधारणपणे नातेसंबंध आणि लग्नाच्या प्रणालीस आणि विशेषता मॅट्रिनलवंशजाच्च्या संरचनेत आकार प्रदान करतात. अशाप्रकारे इरोक्वाँयसमॅट्रिनल सिस्टीम, जरी मातृत्ववादी नसली तरी मॉर्गनने महिलांना अपवादात्मक पातळीवर राजकीय प्रभाव उपयोग करण्यास असणारी परवानगी म्हणून प्रकट केली आहे. इरोकोइस नातलग प्रणालीने मॉर्गनला आश्चर्यचकित केली उदाहरणार्थ २००४ मध्ये मूळ यांच्यानुसार संपार्श्विक नात्यांचे रेखांकन म्हणून वर्गीकरण केले गेले समान संज्ञा वडील आणि वडिलांचा भाऊ, आई आणि आईची बहीण आणि भावंड व समांतर चुलत भावासाठी सुद्धा वापरतात. सैनिकांमधील वंशज हा आईच्या वंशाच्या माध्यमातून गणला गेला आणि अशा प्रकारे मूळ त्याच्या आईच्या वंशाचा सदस्य असतो, त्याच्या आई-वडिलांचा नाही. मॉर्गनच्या पुढे असेही निदर्शनास आले की इरोक्वाँयस राजकीय संस्था ही नात्याचा विस्तार होता. १८५९ मध्ये मॉर्गनला आढळली की समान नातेसंबंध प्रणाली अप्पर मिशिगनच्या ओजीबवा आणि शक्यतो कोटा आणि क्रीक मध्ये वापरली जात होती यामुळे मार्गाने इतनोग्रफिक माहितीसाठी नवीन दृष्टिकोन आणला इरोक्वाँयसच्या लोक साहित्याचे पूर्णपणे दस्ताऐवजी करण्याऐवजी मार्गांनी वेगवेगळ्या समाजामध्ये संबंध शोधण्यास सुरुवात केली जशी नात्यातल्या सामायिक प्रणालीमध्ये प्रतिबिंबित होते. मानवंशशास्त्रज्ञ लेसली व्हाइटने म्हटल्याप्रमाणे नातेवाईकांच्या नियुक्त करण्याच्या रुढीला वैज्ञानिक महत्त्व आहे. हे मार्गांचे सर्वात मोठे संशोधन आहे. महाराजांच्या या शोधाची दस्तऐवजी करण सिस्टिम्स ऑफ कॉन्सॅच्युनिटी अँड ऑफिनिटी ऑफ द ह्युमन फॅमिली या ग्रंथात केले आहे.

मॉर्गन यांचा नातेसंबंधाचा अभ्यास विस्तृत प्रश्नावली वर आधारित होता. मार्गाने एक छापील प्रश्नावली जगभरातील वाणिज्य अधिकारी, मिशनरी आणि वैज्ञानिकांना पाठविली होती. ज्यात त्याने नातेसंबंध साधने विषयी माहिती मागितली होती. मॉर्गनच्या स्वतःच्या क्षेत्रीय संशोधनासह, या क्रॉस कल्चर सर्वेक्षणाचा परिणाम उत्तर अमेरिका, आशिया, ओषणिया आणि प्राचीन आणि आधुनिक युरोपमधील १३९ वेगवेगळ्या गटातील नातेसंबंधाची माहिती मिळाली.

फ्रेड एगन १९३७ यांनी संपादित केलेल्या सामाजिक संस्थेच्या विसाव्या शतकातील अभ्यास, सामाजिक मानवंशशास्त्रज्ञ, फ्रेड एगन १९३७ मधील ऐतिहासिक प्रकाशनाने उत्तर अमेरिकन भारतीयांच्या अभ्यासाकडे मॉर्गनचा दृष्टिकोन विकसित केला. तरीही त्याचे उत्क्रांतीवादी परिणाम दूर झाले.

मॉर्गनचे ध्येय म्हणजे, नातेसंबंधातील प्रणाली मधील संबंध शोधणे आणि मनुष्याने बर्बरपणाच्या पाषाण युगापासून माणसाने प्रगती कशी केली यातील पुरोगामी बदल अन्वीषित करणे (१८७१) या टप्प्यावर मार्गाने त्यांच्या प्राचीन समाजातील स्पष्टीकरणात्मक रचना तयार करणाऱ्या उत्क्रांती योजनेची रूपरेषा सांगितली नव्हती. त्याऐवजी मार्गाने नातलग पद्धतीकडे अशा पद्धतीने बघितले की जणू त्या भाषा आहेत आणि तुलनात्मक पद्धतीवर त्याचे विश्लेषण केले.

ब्रिटिश सामाजिक मानववंशशास्त्रज्ञ रॅडक्लिफ ब्राऊन, जे संरचनावादी कार्यवादाशी संबंधित असून त्याने सांस्कृतिक सामाजिक संस्थांनी समाजातील समतोल आणि समरसता कशी राखली हे जाणून घेण्याचा प्रयत्न केला. जरी त्यांनी अंदमान बेटे आणि ऑस्ट्रेलियामध्ये फिल्डवर केले असले तरीही ब्राऊनला एका संस्कृती वरील सखोल क्षत्रिय कार्यावर आधारित सांस्कृतिक वर्णनापेक्षा भिन्न संस्कृतीच्या तुलनात्मक अभ्यासावरून सामाजिक कायदे व्यक्तीचे वर्तन कसे शाशित करते हे जाणून घेण्याचा त्यांना अधिक रस होता. (मॅकेगी आणि वार्मस, २०१७)

विश्वकोश ब्रिटानिकाच्या म्हणण्यानुसार ब्राऊन च्या सिद्धांताचे अभिजात आकलन आणि अनुप्रयोग “द सोशल ऑर्गनायझेशन ऑफ ऑस्ट्रेलियन ट्राईब” यात होतो. त्यावेळी ओळखल्या जाणाऱ्या सर्व आदिवासी ऑस्ट्रेलियात काम करत असताना कामाचे वर्णन नातेसंबंध भाषा, प्रथा, व्यवसाय आणि आहे आणि जमीन, लैंगिक नमुने आणि विश्वविद्यान यावर मोठ्या प्रमाणात माहिती संकलित केली, . त्याच्या पुढच्या कार्यात स्ट्रक्चर अँड फंक्शन ऑफ प्रिमिटिव्ह सोसायटी १९५२ मेथड इन सोशल एंथ्रोपोलॉजी १९५८, आफ्रिकन सिस्टम ऑफ किंगशिप अँड मॅरेज (१९५०) हा निबंध संग्रहाचा समावेश आहे ज्यात आफ्रिकन स्टडीज मध्ये विशेष महत्त्व आहे.

ब्राऊन यांनी १९१० ते १९१२ दरम्यान करीएरा आणि अन्य पश्चिमेकडील ऑस्ट्रेलियन इतर मूलनिवासी समूहात एथ्नोग्राफिक संशोधन केले. ब्राऊन चा प्रभाव त्याच्या विद्यार्थ्यांच्या लेखनात दिसून येतो. जेव्हा त्यांनी शिकागो विद्यापीठ सोडले तेव्हा त्यांच्या विद्यार्थ्यांनी ब्राऊन यांना सोशल अमेरिकन एंथ्रोपोलॉजी ऑफ नॉर्थ अमेरिकन ट्राईब (१९६२) नावाचे खंड सादर केले. त्यात गटात फ्रेड एगन, मॉरिस ऑपलर आणि सोल टॅक्ससह समावेश होतो. जे पुढे जाऊन अमेरिकन मानववंशशास्त्रात मोठे नाव कमावले. ब्राऊन यांच्या मते ज्या नात्यातून नातेसंबंध जोडले जातात त्या संरचनेचा एक एक म्हणजे एक” प्राथमिक कुटुंब” म्हणून ओळखले जावे ज्यामध्ये एक पती व त्याची पत्नी व त्यांचे मुलं मुले यांचा समावेश असला पाहिजे, जरी ते एकत्र रहात असोवा नसो दत्त घेऊन किंवा जन्माद्वारे मुलांना प्राथमिककुटुंबातील सदस्य बनवले जाऊ शकते. पुढे बहुपत्नीय आणि एकपत्नी सारख्यामिश्रित कुटुंबे देखील आहेत.

प्राथमिक कुटुंबाचे अस्तित्व तीन विशेष प्रकारचे सामाजिक संबंध निर्माण करते ते म्हणजे पालक आणि मुल यांच्यात समान पालकांच्या मुलांमध्ये आणि पत्नी पत्नी मधील समान मुलाचे पालक म्हणून प्राथमिक कुटुंबात अस्तित्वात असलेले ही तीन नाती प्रथम अनुक्रमे रूपात अस्तित्वात असतात तर दुसऱ्या क्रमांकातील नातेसंबंध दोन वडील कुटुंबाच्या सामान्य संबंधावर जसे की वडिलांचे वडील आईचा भाऊ किंवा पत्नीची बहीण इत्यादी द्वारे अवलंबून असतात तर तिसऱ्या अनुक्रमामध्ये नातं हे वडिलांच्या भावाच्या मुलाचा आणि आईच्या भावाच्या पत्नी सारख्या असतात. अशाच प्रकारे वंशावळीच्या माहितीनुसार चौथ्या, पाचव्या किंवा असंख्यक्रमातील संबंध शोधता येतात. नात्यातील साहित्यातील व्यक्ती म्हणजे क्लाऊड लेव्हिस्ट्रॉल हे एक फ्रेंच मानववंश शास्त्रज्ञ ज्याचे संरचनात्मक वादाच्या सिद्धांतामध्ये महत्त्वपूर्ण योगदान आहे. रेड क्लिफ ब्राऊन च्या ऑस्ट्रेलिया वरील कामाचा प्रभाव लेव्हिस्ट्रॉस यांच्या कामावर ठळकपणे दिसून येतो. ते रेडक्लिफ ब्राऊनच्याक्रॉस तीन प्रकारच्या चुलत भावाच्या लग्नास नातेवाईकांच्या तीन प्राथमिक मूलभूत संरचना म्हणून

स्वीकारतात. द एलिमेंट्री स्ट्रक्चर्स ऑफ किंग्स च्या पहिल्या वंशिक विभागात ऑस्ट्रेलिया साहित्याचे पुनर्विलोकन करतात. रेड क्लिप ब्राऊन यांनी नातलंगाना सामाजिक एकात्मतेचे उच्च पातळी गाठण्यासाठी आदिवासी समुदायांमध्ये कौटुंबिक संबंधाचा विस्तार अशा प्रकारे मानले, तर लेव्हिस्ट्रॉस नात्याला वैयक्तिक चळवळीच्या विचारसरणीचे उत्पादन मानले यात त्यांनी लोकांना “ वडिलांचे वडील आणि आईचे वडील” अशा विरोधी संबंध प्रवर्गात ठेवले(बार्नार्ड आणि स्पेसर, २००२)

लेव्हिस्ट्रॉस असा युक्तिवाद करतात की सामाजिक मानवंश शास्त्र विशेषतः प्रतिनिधित्व प्रणाली मानल्या जाणाऱ्या संस्थांच्या अभ्यासासाठी समर्पित आहे.(१९६३ अ:३) विश्वास, भावना, निकष, मूल्य दृष्टिकोन व अर्थ यांचा संदर्भ घेण्यासाठी लेव्हिस्ट्रॉस डरखाईम “प्रतिनिधित्व” संकल्पनेचा वापर करतात. त्या संस्था सांस्कृतिक अभिव्यक्ती असतात जे सहसा त्यांच्या वापरकर्त्याद्वारे अस्पष्ट असतात. त्या संकुचित परंतु मूलभूत अर्थाने मानववंशशास्त्र सामाजिक जीवनाचे बेशुद्ध पाया तपासते. सामाजिक जीवनातील मूलभूत संरचनेच्या शोधामुळे लेव्हिस्ट्रॉस तीन मुख्य क्षेत्राचा शोध घेण्यास प्रवृत्त झाले. वर्गीकरण प्रणाली, नातेसंबंध, सिद्धांत आणि पुराण कथांचे तर्क(मुर २००४)

लेव्हिस्ट्रॉस यांनी नातेसंबंधाचे विश्लेषण करण्यासाठी मानवी विचारांच्या द्विपक्षीय संरचनेची धारणा वापरून मार्सेलमाँस यांच्या कार्याचा उपयोग केला ज्याने द गिफ्ट मध्ये दाखवून देण्याचा प्रयत्न केला की आदिवासी समाजातील देवाण-घेवाण आर्थिक हेतूने चालत नाही. परंतु प्रतिस्पर्ध्यांच्या नियमानुसार यावर समाजाची एकता अवलंबून असते. एलिमेंट्री स्ट्रक्चर ऑफ किनशिपमध्ये लेव्हि स्ट्रॉस यांनी माँसची परस्पर संबंधाची संकल्पना घेतली आणि आदिवासी समाजातील विवाह साठी ही संकल्पना लागू केली की या समाजात स्त्रियांची वस्तू प्रमाणे देवाण-घेवाण करता येते. लेव्हिस्ट्रॉस असा दावा करतात की मानवामध्ये केलेला हा पहिला आणि सर्वात महत्त्वाचा फरक म्हणजे स्वतः आणि इतरांमधील फरक नंतर हा नैसर्गिक दुहेरी भेदभाव अनैतिक निषेधाच्या निर्मितीस कारणीभूत ठरतो. ज्यामुळे एखाद्या स्वतःच्या कुटुंबा बाहेर पती-पत्नी निवडण्याची आवश्यकता असते.(मॅकगी आणि वॉर्म्स, २०१७)

आपली प्रगती तपासा:

१) लुईस हेनरी माँगन यांचे योगदान लिहा?

५.३ संरचनात्मक प्रकार्यवाद

५.३.१ परिचय

संरचनात्मक प्रकार्यवाद ही मुळतः उत्क्रांतीवाद आणि प्रससरणा पासून दूर जाण्यासाठी तयार केलेली ग्रेटर ब्रिटनमधील एक सैद्धांतिक विचारसरणी होती. शतकाच्या शेवटी

अमेरिकन आणि ब्रिटिश मानवंशशास्त्रावर प्रभुत्व असलेल्या उत्क्रांती वाद आणि प्रसरण वादापासून दूर जाण्याचा हा प्रयत्न होता (लेसर १९३५ लॅंगनेस १९८७)

नातेसंबंधातील शास्त्रीय
अभ्यास आणि संरचनात्मक
प्रकार्यवाद

संरचनात्मक प्रकार्यवादाच्या मूलभूत संकल्पना, हार्नेस, संरचना आणि व्यवस्थेमध्ये आहेत. संरचनात्मक प्रकारे वादाने भागांची औपचारिक क्रमवारी लावण्यावर आणि त्यांच्या कार्यक्षम आंतरक्रियावर भर दिला. कारण संरचित सामाजिक व्यवस्थेच्या संरक्षणाची आवश्यकता असते. कोणत्याही संस्थेचे कार्य मोठ्या संरचनेची संपूर्ण देखभाल करणे हे असे ही सामजुत सामाजिक व्यवस्थेमध्ये आंतरिक एक्य निर्माण करते. आधुनिक समाजशास्त्रीय आणि मानवंश शास्त्रीय सिद्धांतात प्रकार्यात्मक विश्लेषणाद्वारे मोठ्या प्रमाणावर प्रभावित झाले आहेत. त्याचा इतिहास कोमटेच्या सार्वत्रिक एकमत असलेल्या स्पेन्सरची सेंद्रिय सादृश्यता, परेटोची समाज एक संतुलित अवस्था आहे ही संकल्पना आणि दुर्खीमच्या प्रकार्यात्मक विश्लेषणाची प्रणाली यामध्ये सापडते. प्रकार्यवाद म्हणजे १९ व्या शतकातील उत्क्रांती वादी आणि प्रसारवादी सिद्धांताच्या आणि विसाव्या शतकाच्या ऐतिहासिक वादाच्या ऐतिहासिक दृष्ट्या जाणवलेल्या अतिरेक आणि उन्निवाबद्धलची प्रतिक्रिया होय (गोलडस्मिट १९९६:५१०)

प्रकार्यवादी विचारवंत समाजाचे वेगवेगळ्या भाग आणि त्यांचे संबंध यांचे वर्णन सेंद्रिय समानतेनुसार करण्याचा प्रयत्न करतात. सेंद्रिय सादृश्यता समाजातील वेगवेगळ्या भागांची तुलना एका सजीवांच्या अवयवांशी करतात. सजीव शरीरातील अनेक भाग आणि अवयवांच्या संघटित प्रणालीद्वारे पुनरुत्पादन आणि कार्य करून जगण्यास सक्षम होतात. एखाद्या जीवशास्त्रीय जिवाणू प्रमाणेच समाज देखील वेगवेगळ्या भागांमध्ये परस्पर आंतरक्रिया साधतात. धर्म नातेदारी आणि अर्थव्यवस्था यासारख्या संस्था हे समाजाचे अवयव आहेत आणि व्यक्ती या सामाजिक जीवनातील पेशी आहेत.प्रकार्यवादी विश्लेषणाद्वारे सामाजिक घटनांचे महत्त्व परीक्षण केले. म्हणजेच विविध संस्थाद्वारे केली जाणारी कार्य ही संपूर्ण समाजाचे अस्तित्व अबाधित ठेवतात.(जार्वी १९७३)

प्रकार्यवाद ही संकल्पना सहजपणे स्पष्ट करता येत नाही कारण कार्य आणि कार्यशीलता या संकल्पना वेगवेगळ्या विचारवंताकडून वेगवेगळ्या अर्थाने वापरल्या गेल्या आहेत. समाजशास्त्रापेक्षा जीवशास्त्र मानसशास्त्र आणि सांस्कृतिक मानवंशशास्त्रात प्रकार्यवाद दृष्टीकोन खूपच जुना आहे. पूर्वी फंक्शन हा शब्द सामान्यतः संपूर्ण भागासाठी दिलेल्या योगदानाच्या सकारात्मक अर्थाने वापरला जात होता. आज याचा अर्थ परिणाम म्हणून घेतला जातो. ज्याचा हेतू ओळखला किंवा ओळखला जाऊ शकत नाही.

प्रकार्यवाद मानवंशशास्त्रातील वैचारिक संप्रदाय म्हणून विसाव्या शतकाच्या सुरुवातीस उदयास आला. मानवंशशास्त्रातील प्रकार्यवाद सामान्यतः दोन विचारांच्या विभागांमध्ये विभागला जातो. प्रत्येक एक महत्त्वाच्या व्यक्तिमत्त्वाशी संबंधित आहे.ब्रानिस्लो मेलिनोवस्की आणि ए आर रेडक्लिप ब्राऊन यांच्या प्रकार्यवादाच्या विकासावर ग्रेट ब्रिटन आणि इतरत्र मोठा प्रभाव होतो.१९१० आणि १९२० या कालावधीमध्ये प्रकार्यवादाचे दोन प्रकार विकसित झाले.मेलिनोवस्कीचा जैव सांस्कृतिक प्रकार्यवाद आणि संरचनात्मक प्रकार्यवाद ही दृष्टिकोन ब्राऊन यांनी पुढे विकसित केले.

मानसशास्त्रीय प्रकार्यवादाचा संबंध ब्रानिसालॉ मेलिनोवस्की (१८८४-१९४२)शी ती जोडलेला आहे. मेलिनोवस्कीची पद्धत विस्तृत सखोल क्षेत्रावर आधारित होती ज्या दरम्यान त्यांनी त्यांच्या सिद्धांतिक स्थितीत समर्थन देण्यासाठी पुरावे गोळा केले.

संरचनात्मक प्रकार्यवाद हा दुसरा संप्रदाय ब्राऊन शी संबंधित आहे. १८८१ ते १९५५ सांस्कृतिक संस्था समाजातील समतोल आणि सहकार्य कसे अबाधित ठेवतात हे समजून घेण्याचा त्यांनी प्रयत्न केला होता.

५.३.२ ब्रॉनिसालॉ आणि मालिनॉस्की(१८८४-१९४२)

मालिनॉस्की हे ब्रिटिश सामाजिक मानववंश शास्त्राचे संस्थापक जनक मानले जातात. त्यांना भौतिक विज्ञानाचे प्रशिक्षण देण्यात आले आणि १९०८ मध्ये त्यांनी भौतिकशास्त्र आणि गणितामध्ये पीएचडी प्राप्त केली. लीपझिग येथील डार्कहेम आणि विल्हेम वुंड यांच्यावर त्यांचा प्रभाव होता. १९१० मध्ये त्यांनी लंडन स्कूल ऑफ इकॉनॉमिक्स मध्ये मानववंशशास्त्राचा अभ्यास केला. नंतर एलएसडमध्ये त्यांनी अनेक उत्कृष्ट इंग्रजी मानवंशी शास्त्रज्ञांना प्रशिक्षण दिले ज्यात इव्हान्स-प्रीचार्ड, आयझॅक शापेरा, रेमंड फर्थ, फोर्टेस आणि नडेल इ.त्यांनी एल एस इ आणि केंब्रिज येथे मानवंश शास्त्रीय कार्यक्रम तयार केला.

मालिनॉस्की यांना धर्म आणि लोककथा मध्ये विशेष रस होता. त्यांनी त्यांच्या फिल्डवर्कक्रांती द्वारे फिल्ड वर्क आणि सिद्धांत यांच्यातील सीमारेषा ओलांडली. त्यांची खालील पुस्तके प्रसिद्ध आहेत.

१) वेस्टर्न पॅसिफिकचे आर्गोनोंट्स (१९२२)

२) सेवेज सोसायटी मधील लिंग आणि दडपशाही (१९२७)

मालिनॉस्कीची संस्कृतीची संकल्पना त्यांच्या काळातील मानववंश शास्त्रातील विचारसरणीत सर्वात उत्तेजक कार्य होते. परंतु त्यांच्या या कार्याला कमी लेखले गेले. त्यांचे एथ्नोग्राफीक कार्य हे संस्कृती व्यक्तीच्या गरजा कशा पूर्ण करते याच्याशी संबंधित होते. हे संस्कृतीने समाजाच्या गरजा कशा पूर्ण केल्या यावर भर देणाऱ्या ब्राऊन यांच्या दृष्टिकोनाला विरोधाभासी आहे. हा फरक समजून घेण्यासाठी मालिनॉस्कीयांच्या योगदानाचे मूल्यांकन करण्यासाठी त्यांच्या गरजांच्या सिद्धांतापासून सुरुवात केली पाहिजे.

५.३.२.१ गरजांचा सिद्धांत

मालिनॉस्की यांचा गरज सिद्धांत हा त्यांच्या संस्कृती विषयक प्रकार्यवादी दृष्टिकोनाचा मुख्य भाग आहे. आपल्या सिद्धांताद्वारे त्यांनी व्यक्ती आणि समाजाला जोडण्याचा प्रयत्न केला. त्यांच्या मते संस्कृती व्यक्तीच्या मूलभूत जैविक, मानसिक सामाजिक गरजा पूर्ण करण्यासाठी अस्तित्वात आली आहे. मालिनॉस्की यांनी कार्याकडे शारीरिक दृष्टिकोनातून पाहिले. त्यांनी कार्याचे स्पष्टीकरण हे योग्य क्रिया करून प्राप्त होणारे सेंद्रिय प्रेरणेचे समाधान म्हणून केले आहे. त्यांनी त्यांची शारीरिक सादृश्यता अधिक विकसित केली. उदा. त्यांनी असा युक्तिवाद केला की जर सामान्य फुफुसाचे कार्य कसे करायचे हे वर्णन करायचे असेल तर आपण प्रक्रियेचे स्वरूप वर्णन करीत आहोत परंतु जर आपण फुफुसाचे कार्य का करीत आहे हे समजावून सांगण्याचा प्रयत्न केला तर आपण त्याच्या कार्याची संबंधित आहोत. मालिनॉस्की

यांनी लिहिले की सांस्कृतिक संस्था विविध गरजा पूर्ण करण्यासाठी एकत्रित कार्य व प्रतिसाद देतात आणि त्या गरजांची रूपरेषा स्पष्ट करण्यासाठी त्यांनी आपल्या सारांशिक तक्त्याचा वापर केला आहे.

मालिनाँस्की यांनी या प्रत्येक गरजांचे तपशिल व वर्णन सांस्कृतिक प्रतीसाद म्हणून केले.परंतु काही उदाहरणे खालील प्रमाणे आहेत.

पहीली मानवी गरज “चयापचन”(मेटाबोलिझम)

- सेवन करण्याची प्रक्रिया
- वचन
- अनुषंगिक स्त्राव
- पौष्टिक पदार्थांचे शोषण
- कचरा प्रकरणाचा नकार

सांस्कृतिक प्रतिसाद कमीसरियल

(सैन्याला अन्नपुरवणारे लष्करी युनिट) मध्य या गोष्टीचा समावेश आहे.

- १) अण्णा कसे घेतले, कशा प्रकारे तयार केले आणि कसे खाल्ले
- २) अन्न कुठे सेवन केले गेले आणि कोणत्या सामाजिक एककामध्ये
- ३) अन्न वितरित करण्याची आर्थिक आणि सामाजिक संस्था
- ४) अन्न वितरणासाठी कायदेशीर आणि प्रथागत नियम
- ५) त्या नियमांची अंमलबजावणी करणे अधिकार

मूलभूत गरज, सुरक्षा, केवळ यांत्रिक अपघातामुळे शारीरिक जखम रोखणे, प्राणी किंवा इतर मानवाकडून होणाऱ्या हल्ल्याचा प्रतिबंध याचा अर्थ सांस्कृतिक प्रतिसाद असा आहे. परंतु संरक्षण यामध्ये संभाव्य लाटा पासून दूर जाण्यासाठी घरी ठेवण्यासारखे भिन्न वर्तन असू शकते. आणि वाढ ज्याची रचना नवजात बालकाच्या दीर्घ अवलंबित्वाने केली जाते. प्रशिक्षणास सांस्कृतिक प्रतिसाद मिळते. ज्याद्वारे मानवांचा भाषा, इतर चिन्हे आणि सामाजिक शारीरिक दृष्ट्या नैसर्गिक वर्तन नसल्यास वेगवेगळ्या टप्प्यासाठी योग्य वागणूक शिकविली जाते.

मालिनाँस्की यांनी त्यांच्या गरजेच्या सिद्धांतात दोन तत्त्वांनी सारांशित केला आहे.

- १) प्रत्येक संस्कृतीत जैविक प्रणालीचे समाधान केले पाहिजे.
- २) प्रत्येक संस्कृतीची उपलब्धता जी कृत्रिमता आणि प्रतीकांचा वापर दर्शविते, मानवी शरीर रचना वाढवते आणि अशा प्रकारे शारीरिकरित्या गरजा पूर्ण करते.

थोडक्यात संस्कृती उपयुक्ततावादी, अनुकूलित आणि कार्यशील पणे एकत्रित केलेला आहे. आणि संस्कृतीचे स्पष्टीकरण हे कार्याचे वर्णन करण्यासाठी समाविष्ट आहे. मालिनाँस्की यांची जादू करण्याचा दृष्टिकोन हा एक उत्कृष्ट उदाहरण आहे.

५.३.२.३ जादूचे कार्य

जादू ही मालिनाँस्की यांच्या सिद्धांताचा अविभाज्य घटक आहे कारण ट्रोबियांड जीवनामध्ये जादू हे मुख्य केंद्र होते. जादूचा उपयोग शत्रूचा नाश करण्यासाठी आणि बाळाचा जन्म सुलभ करण्यासाठी एखाद्या नृत्यांगनाची सुंदरता वाढविण्यासाठी केला जात असे. मानवी कृतीच्या अशा टप्प्यात जादू नेहमी प्रकट होते जेथे ज्ञान माणसाला विफल करते.

मालिनाँस्की यांनी असा युक्तिवाद केला की जादूमध्ये एक ग्रहण बाब आहे ज्यामुळे ते कार्य मानवी नियंत्रणात केले जाते. अन्यथा ते आपल्या नियंत्रणाबाहेर असते आदिवासी लोक हवामानात फेरफार करू शकत नाही. अनुभवातून तो शिकतो की पाऊस आणि सूर्यप्रकाश, वारा, उष्णता आणि थंडीही स्वतःच्या हाताने तयार केली जाऊ शकत नाही. तरीही तो अशा घटनांबद्दल विकार किंवा निरीक्षण करू शकतो म्हणून तो जादूचा सौदा करतो. त्यांनी असा अंदाज केला की आजारपण आणि रोगाविषयी मर्यादित वैज्ञानिक ज्ञानामुळे आदिवासी माणसाने असा निष्कर्ष केला की आजार किंवा रोगराई जादू केल्यामुळे दूर होते आणि जादू करून अशी समस्या सोडविली जाते. मासेमारी करण्याचा सराव केला नसल्यास अशा स्थितीत जादू करणे शक्य आहे या उलट जादू सागरी मासेमारी नौकाविहार आणि डोंगररांगाशी संबंधित आहे कारण येथे जोखीम जास्त असते. तसेच बागकामाच्या सभोवतालची जादू व्यापक आहे. आणि लागवडीचा एक अविभाज्य भाग मानली जाते. बागेची जादू सार्वजनिक थेट आणि व्यापक आहे. गावामध्ये बागेचा जादूगार हा एकतर प्रमुख किंवा त्याने नेमलेला त्याचा कामगार किंवा जवळचा एखादा नातेवाईक असतो आणि म्हणूनच तो समुदायातील सर्वात महत्त्वाचा किंवा व्यवस्थित व्यक्ती असतो आणि समुदायातील बहुतेक लोक बागेच्या यशस्वीतेसाठी जादू हा एक अपरिहार्य सक्षम आणि प्रभावी उपाय आहे व तो पुन्हा मातीमध्ये प्रवेश करते. बागांच्या वाढीमध्ये जादू त्यांच्यासाठी जवळजवळ एक नैसर्गिक घटक आहे. मालिनाँस्की यांचा असा विश्वास होता की धर्माचे आवश्यक कार्य म्हणजे निसर्गाच्या अनियंत्रित घटकावर नियंत्रण वाढविण्याचा प्रयत्न करणे हा आहे. या अर्थाने, मालिनाँस्की यांचे जादूचे विश्लेषण त्यांच्या संस्कृती विषयक प्रकार्यवादी दृष्टिकोन प्रतिबिंबित करते.

५.३.२.३ मनोवैज्ञानिक कार्यात्मकता

मालिनाँस्की यांचा मनोविज्ञानिक प्रकार्यवाद हा कुलाची अनिवार्यता याद्वारे त्यांनी त्यांच्या वेस्टर्न पॅसिफिक चे आर्गोनट्स १९२२ या छत्र अभ्यासाच्या तिसऱ्या पाठांमध्ये मांडला आहे. यामध्ये मेलिनोवस्की कुलातील व्यापाराचे वर्णन करतात. या पाठामधून मेलिनोवस्की यांचे एक मानववंश शास्त्रज्ञ म्हणून उल्लेख असलेल्या कौशल्य प्रदर्शित झाले आहे आणि त्यांच्या कित्येक संकल्पनांचे वर्णन केले आहे. ऊदा:-ट्राब्ररी यांड बेटावरील रहिवासी यांचा कूल एक्सचेंज मेलिनोवस्की यांचा कुलाचा दृष्टिकोनहान्यू गिनीच्या पूर्वेकडील टोकावरील व इतर जवळ बेटांच्या समूहांमधील वंशाच्या वेगवेगळ्या समुदायांच्या मालकीण च्या दरम्यान औपचारिक वस्तूंच्या देवाण-घेवानीशी संबंधित आहे हे भौगोलिक दृष्ट्या एक उग्र वर्तुळ तयार करतात. प्रत्येक बेटावर आणि प्रत्येक खेड्यात कुलामध्ये कमीत कमी मर्यादित लोक भाग घेतात म्हणजेच वस्तू मिळवा थोड्या काळासाठी त्या स्वतःकडे ठेवा आणि नंतर त्यांना पुढे द्या. म्हणूनच कुलामध्ये राहणारा प्रत्येक माणूस नियमितपणे नसला तरी एक किंवा अनेक(

आर्म शैल) किंवा एक सोलवा(लाल कवचातील गळ्यांचा हार) घेतो. ज्याला त्याच्या एका साथीदाराकडे देण्याची गरज असते. त्या बदल्यात त्याला दुसरी वस्तू मिळते. अशाप्रकारे कोणीही व्यक्ती कोणत्याही वस्तू दीर्घ कालावधीसाठी आपल्या ताब्यात ठेवत नाही. दोन व्यक्ती मधील भागीदारी कायमस्वरूपी आणि आजीवन असे आणि दिलेली नियमावली किंवा सौलाह नेहमीच प्रवास करताना आणि हात एकदा कुळामध्य नेहमी तत्वमौल्यवान लागू होते नाही. कुळाला एकसचेंज दक्षिण पूर्व योगिनी मधील आहे. वस्तूंची औपचारिकपणे देवाण-घेवाण केली जाते त्यामध्ये मुख्यत्वे चक्राकार ट्रोनकस शेल (डाविकडे) आणि हार, गुलाबी स्पोडिलिस शेल जिंसाकचे बनलेले आर्म लेट्स यांचा समावेश होतो. मेलिनोवस्की च्या मते अशा पारंपारिक चारित्र्याच्या विस्तृत सामाजिक आणि जादूच्या क्रिया कलापानी वेढल्यानंतर च्या व्यवहारांना कुला असे म्हणतात. शस्त्रे आणि हार यासारख्या एककांची औपचारिक देवाणघेवाण कुलाची मूलभूत बाजू असते. परंतु तेथील मूळ रहिवासी याच ठिकाणी सामान्य व्यापार करतात आणि एका बेटावरून दुसऱ्या बेटावर जात नाहीत. अशाप्रकारे कुलारिंग या सर्वांना परस्पर संबंधाच्या व्यवस्थेमध्ये शेजारी असलेल्या बेटांना अशा औपचारिक मालवस्तूद्वारे जोडते. कुल्प उपक्रम त्यांच्या जीवनातील सर्व बाबींमध्ये कलांचे आकलन घडवतात भेट, मेजवानी, समारंभ कला प्रदर्शन धार्मिक क्रियाकलाप, नातेवाईक समूह आणि व्यक्तींची स्थिती, व्यापाराच्या संधी इत्यादी ते काय करते यासंबंधीची तपासणी, संबंधित संस्कृतीतील बौद्धिक संबंधाशी संबंधित असलेल्या त्यांच्या संपूर्ण अर्थ आणि साधनसामग्रीची तपासणी करणे ही कार्य कुलामध्ये होत असते.

५.३.२.४ टीकात्मक परीक्षण

मेलिनोवस्की यांच्या दृष्टिकोनावर असंख्य कारणावरून टीका झाली आहे त्यांच्या सिद्धांताला असभ्य सिद्धांत असे मानले जाते. ज्यात सर्व प्रकारच्या वागणुकीला उपयुक्ततेच्या सोप्या कल्पनांमध्ये कमी केले जाते. तरीही त्यांनी संस्कृतीचे अनुकूलित महत्त्व सांगितल्यामुळे मेलिनोवस्की यांचा दृष्टिकोन खूप प्रभावी ठरला आहे. मेलिनोवस्की यांचे सर्वात चिरस्ताई योगदान म्हणजे त्यांनी मानवशास्त्रातील संशोधनाच्या व्यस्त रणनीती द्वारे इतर संस्कृती विषयीचे व्यक्तिनिष्ठ अनुभव समजून घेण्याचा त्यांनी प्रयत्न केला आहे.

५.३.३ ए.आर.रेडक्लीप ब्राउन (१८८१-१९५५)

रेडक्लीप ब्राउन हे ब्रिटिश सामाजिक मानववंशास्त्रज्ञ होते त्यांनी हॅडन आणि रिव्हर्स यांच्या अंतर्गत केंब्रिज येथे मानववंश शास्त्राचा अभ्यास केला. डरखीमच्या कार्याचा त्यांच्यावर खूप प्रभाव होता. अंदमान बेट आणि ऑस्ट्रेलियामध्ये त्यांनी क्षेत्र कार्य केले असे असले तरी क्षेत्र कार्य पद्धतीद्वारे अभ्यास करण्यापेक्षा वेगवेगळ्या संस्कृतीचा तुलनात्मक अभ्यास करण्यामध्ये त्यांना अधिक रुची होती. डरखीमच्या कार्यामधून आपली संकल्पना साधून त्यांनी समाजाचा समतोल राखण्यासाठी सांस्कृतिक व्यवस्था कशाप्रकारे कार्यकर्ता हे दर्शविण्याचा प्रयत्न केला. अंदमान आयर्लंड (१९२२) हे त्यांचे पुस्तक आहे. याद्वारे फ्रेंच तुलनात्मक समाजशास्त्र ब्रिटिश मानववंशशास्त्राचा मार्ग ठरला. ब्राऊन ने बऱ्याच शैक्षणिक पदावर आपला ताबा मिळवला आणि त्यामध्ये युनिव्हर्सिटी ऑफ केप टाऊन, सिडनी, शिकागो ऑक्सफर्ड, केरो आणि दक्षिण आफ्रिका यांचा समावेश आहे.

५.३.३.१ रचना आणि कार्य:-

१९१४ पासून ब्राऊन यांनी सामाजिक संस्थेची संकल्पना वापरली. संरचनेच्या कल्पनेमुळे त्यांना त्यांच्या तुलनात्मक दृष्टिकोन तयार करणे शक्य झाले. हे त्यांचे तुलनात्मक घटक होते. त्यांच्या मते संरचना ही व्यक्तीमध्ये परस्पर संबंधानी तयार होते. स्वतंत्रपणे अस्तित्वात असलेल्या व्यक्ती स्वतंत्रपणे त्यांच्या भूमिका बजावत असतात. त्याचप्रमाणे नायक, नायीका आणि खलनायक हे भूमिका न घेणाऱ्या कलाकारांची परवा न करता नाटकामधील संबंधाचे संच निश्चित करतात. सुरुवातीच्या काळात त्यांनी संस्कृती हा शब्द वापरला असला तरी त्यांच्या नंतरच्या कारकिर्दीत त्यांनी ही संकल्पना नाकारली. त्यांचा असा विश्वास होता की संस्कृती ही एक अमूर्त संकल्पना आहे एखाद्या समाजातील मूल्य आणि निकष निरीक्षली जाऊ शकत नाहीत . म्हणून संस्कृतीचे शास्त्र अशक्य होते. समाजातील व्यक्तींना संघटित करणारी सामाजिक रचना आणि तत्वे यांचा अभ्यास करण्यास त्यांनी प्राधान्य दिले आणि सामाजिक भूमिका व संरचनेत सर्वच आंतरिक संबंधाचा समावेश होतो. रेडक्लीप ब्राऊन यांनी सामाजिक संरचना अनुभवानुसार ज्ञात आणि प्रत्यक्ष मानवी त्यांनी वैचारिक चर्चा चिकित्सक बनवण्यासाठी सामाजिक रचना हा शब्द वेगळ्या प्रकारे वापरला. बऱ्याच लोकांसाठी सामाजिक रचनेचा वास्तवाशी काही संबंध नाही परंतु ब्राऊन सामाजिक रचनेला वास्तविकता मानत असत. उदाहरणार्थ विशिष्ट संरचनेची ओळख पटविण्यासाठी त्यांनी समुद्रकाठच्या एक विशिष्ट समुद्री कवच उचलले त्याला समान प्रजातीचे इतर कवच सापडतील ज्यास आपण रचना असेल जेणेकरून असे म्हटले जाऊ शकते की प्रजातीची संरचना हे वैशिष्ट्य आहे. अशाप्रकारे या सामाजिक संरचनेची तत्वे समजून घेण्यासाठी वेगवेगळ्या समाजाच्या संरचनेची तुलना करण्यासाठी काही सामाजिक संरचना म्हणून विलेक्शन प्रेम, विनोदी नाते, चुलत भाऊ अथवा बहीण यांना पाहू शकतो.

५.३.३.२ सेंद्रिय सादृश्यता आणि कार्यात्मकता

अपरिहार्यपणे ब्राऊन यांच्या सामाजिक संरचनेचे स्पष्टीकरण हे कार्य विचारात घेते त्यांचा असा विश्वास होता की संस्कृतीचे कार्य हे समाजामध्ये समतोल राखणे व शिवाय वैयक्तिक गरजा पूर्ण करून समाधान प्राप्त करणे हे आहे. त्यांचा सिद्धांत सेंद्रिय सादृश्यावर आधारित होता. संरचनेच्या गरजा पूर्ण करणाऱ्या क्रियांचा ते संदर्भ देतात. आणि संरचनेचे सातत्य सामाजिक जीवनाच्या प्रक्रियेवर आधारित आहे. समुदायाच्या सामाजिक जीवनाची व्याख्या सामाजिकततेयोगदान संरचनेचे कार्य म्हणून केली जाते गुन्हेगारी किंवा दफन विधीचे कार्य हे संपूर्णपणे सामाजिक जीवनातील एकभूमिका बजावली जाणारे एक कार्य असते आणि म्हणूनच संरचनेचे सातत्य टिकून ठेवण्यात योगदान देते. या दृष्टिकोनाचा अर्थ असा आहे की सामाजिक व्यवस्थेत एक प्रकारचे ऐक्य आहे ज्याला प्रकार्यात्मक एकदा म्हणून संबोधले जाऊ शकते. आपण यास अशा स्थितीत परिभाषित करून शकतो त्यात व्यवस्थेमधील सर्व घटकांमध्ये कार्यकर्त्यांना एकत्रितपणे पुरेसे सामंजस्य किंवा अंतर्गत सुसंगतता असते योद्धा कोणताही संघर्ष असत नाही. पश्चिम ऑस्ट्रेलियातील आदिवासींची उदाहरणे देऊन ब्राऊन ने सामाजिक संरचनेची संकल्पना मांडली. त्यांनी हे सांगितले की आदिवासी समुदाय हे अनेक प्रांतामध्ये विभागले गेले आहेत. पुरुष हे एका विशिष्ट प्रदेशाशी जोडले गेले आहेत एक असे म्हणू शकतो की हे सामाजिक संरचनेत महत्त्वाचे मूलभूत एकक होते. ऑस्ट्रेलियन आदिवासी मध्ये वर्गाला लॉर्ड म्हणून ओळखली जाते. लॉर्ड ची अंतर्गत रचना ही अशी आहे

की प्रत्येक जण आपल्या पत्नीसह आणि त्यांच्या लहान मुलासह बनलेल्या परिवारामध्ये विभागलेला होता. लॉर्ड चे अस्तित्व सतत टिकून असते कारण जुन्या लोकांच्या मृत्यूनंतर नवीन जन्म झालेल्या बालकांचा लॉर्ड मध्ये प्रवेश होतो. अशाप्रकारे सामाजिक संरचनेच्या अस्तित्वासाठी सामाजिक गटाचे सातत्य टिकून राहणे हा एक महत्त्वपूर्ण घटक आहे आणि संरचनेचे हे सातत्य सामाजिक जीवनाच्या प्रक्रियेद्वारे रोखले जाते.

५.३.३.३ विनोदी संबंध आणि कार्यात्मकता:-

रेडक्लीप ब्राउन यांचे ध्येय म्हणजे विनोदी संबंधाचे शास्त्रीय आकलन करणे. डरखाईम आणि स्पेन्सर च्या पाठोपाठ ब्राऊन चे मुख्य उद्दिष्ट हे सामाजिक सुव्यवस्था राखणे हे होते. त्यांनी अनेक संस्थांनी मिळून बंदीला समाज समजून घेतला. जो त्यांच्या कार्याच्या दृष्टीने समजू शकतो त्यांचे कार्यही सामाजिक सुव्यवस्था टिकून ठेवण्यासाठी केलेली भूमिका होती. ब्राऊन यांना लग्नाच्या संबंधाच्या मुळाशी एक गंभीर विरोधाभास दिसून येतो. नवरा आपल्या पत्नीच्या कुटुंबाचा भाग नसला तरी तो त्यांच्यापासून पूर्णपणे वेगळा नसतो. एखादी पत्नी तिच्या पतीच्या कुटुंबातील एक भाग बनू शकत नाही आणि तिचा एक तिच्या कुटुंबातील लोकांचा तिचा आणि मुलांमध्ये रस आहे. हा विरोधाभास दोन कुटुंबांमधील संघर्षासाठी पूर्वस्थितीत तयार करतो. समाजाला सहजतेने कार्यकर्ता यावी यासाठी हा संघर्ष सोडविण्यासाठी एक संस्था असणे आवश्यक आहे. समूहात जे सत्य आहे ते गटामध्ये सत्य आहे ज्याप्रमाणे पती आणि पत्नीच्या कुटुंबातील संभाव्य संघर्ष सोडविला जाऊ शकतो, सेच जमाती आणि कुळातील संघर्ष देखील सोडविला जाणे शक्य आहे आणि तो विनोद पद्धतीने सोडविला जाऊ शकतो.

याचे सामाजिक कार्य स्पष्ट आहे. सामाजिक परंपरा एका पिढीकडून दुसऱ्या पिढीकडे पोचविली जाते याचा परिणाम सामाजिक वर्तनाचे एक निश्चित आणि स्थिर व्यवस्था निर्माण करण्यास मदत होते. म्हणून ब्राऊन असा तर्क करतो की नातेसंबंधात विशिष्ट स्थितीत असलेल्या लोकांमधील संरचनेच्या संबंधामुळे हितसंबंधाविषयी संघर्ष होतो. अशा संघर्षामुळे समाजाच्या स्थिरतेस धोका निर्माण होऊ शकतो. तथापि अशा प्रकारच्या लोकांमध्ये विविध पूर्ण विनोदाद्वारे ही समस्या सोडविली जाते जेव्हा संघर्ष स्थिरतेस धोका दर्शवितो. तेव्हा विरोधकांमध्ये मध्यस्थी करण्यासाठी आणि सामाजिक एकके टिकविण्यासाठी सामाजिक संस्था विकसित केली जाते.

५.३.३.४ विलक्षण माता (एक्झोगॅमस माँयेतीज)

ही एक नातेदारी आहे ज्यामध्ये लोकसंख्या दोन सामाजिक विभागांमध्ये ६ विभागली गेली. ब्राऊन ने असा युक्तिवाद केला की हनुमानात्मक इतिहास किंवा प्रसरण हे समाधानकारक स्पर्धीकरण देत नाही आणि म्हणून ब्राऊन संरचनेच्या तुलने कडे वळले. त्यांनी ऑस्ट्रेलियातल्या एककांची तपासणी केली आणि बऱ्याच विलायती विलाप, काही पॅट्रीनेनल, इतर पक्षांचे नाव असलेल्या मेट्रेलियनची प्रकरणी आढळली पुढे असे आढळून आले की अनेक संघटना देखील पक्षांच्या नावावर आहेत.

रेडक्लिप ब्राऊन ने मूळ विचारांची आंतरदृष्टी मिळविण्यासाठी गरुड, कावळा इतर असभ्य गोष्टींच्या कथांची विश्लेषण केले. प्राण्यांच्या प्रजाती मधील समानता आणि फरकांचे भाषांतर

मैत्री आणि संघर्ष, एकता आणि विरोधाच्या दृष्टीने केली जाते. दुसऱ्या शब्दात मानवी जीवनासारख्या सामाजिक संबंधांच्या बाबतीत प्राणी जीवनाचे जग दर्शविले जाते. गरुडबाज आणि कावळ्यांची चोरी विरोधांची इतर उदाहरणे म्हणजे ब्लॅक कोकाटू, विरुद्ध बनाम तर कोकाटू विरुद्ध जंगली कोकाटू अपस्ट्रीम विरुद्ध डाऊन स्ट्रीम आणि इतर ते सर्व एकसोगमौस मोयेजित ०० याच्याशी संबंधित आहेत म्हणून ब्राऊन यांनी असा निष्कर्ष काढला की ऑस्ट्रेलिया, मेलेनेशिया किंवा अमेरिकेत जे काही आहे तेथे अशा विरोधाभासी विवाह स्पंद समाजाची सामाजिक रचना आहे.

५.३.३.५ अंदमान बेटावरील कर्मकांड

रेडक्लीफ ब्राऊनने टोटेमिझम आणि पूर्वजांच्या उपासनेची व्याख्या मृत पूर्वज किंवा पूर्वजांची किंवा कुळांची उपासना केली. भोजन आणि पेय पूर्वजांना अर्पण केले जाते जे सहसा एखाद्या पूर्वजासोबत जेवण सामायिक केल्याची कल्पना असते. पूर्वजांच्या उपासनेचे अनुष्ठान उपासक आणि पूर्वज यांच्यात अवलंब राहण्याची भावना देखील प्रतिबिंबित करते. जो त्याला मुले देईल त्याचे कल्याण करेल आशीर्वाद आणि आजारपण देईल व्यक्तीसाठी त्याची प्राथमिक कर्तव्य ही त्याच्या वंशा संबंधित असतात. यामध्ये आता केवळ जिवंत सदस्यांची कर्तव्य आहेत. परंतु ज्यांचा मृत्यू झाला आहे आणि जे अद्याप जनम दिले नाहीत त्यांच्या कर्तव्याचा देखील समावेश आहे. या कर्तव्याची अंमलबजावणी करता तो वंशज भूतकाळ, वर्तमानकाळ आणि भविष्यकाळ यांच्या जटिल व्यवस्थित द्वारे नियंत्रित आणि प्रेरित असतो संस्काराचे सामाजिक कार्य स्पष्ट होते की सामाजिक एकके अवलंबून असलेल्या भावनांना पुष्टीकरण,

नूतनीकरण आणि बळकटी दिली जाते त्यांनी धर्माच्या सामाजिक कार्याबद्दल एक व्यापक सैद्धांतिक विधान देखील केले म्हणजेच ब्राऊन यांनी सामाजिक व्यवस्था निर्माण करण्यासाठी आणि त्यांचे संरक्षण करण्यासाठी त्यांचे योगदान दिले. ब्राऊन च्या सामाजिक संरचनेचे आणि कार्याचे विश्लेषण मानवी जीवनातील संस्था आणि अशा प्रकारच्या इतर संस्था समाजाचे संरक्षण आणि पुनरुत्पादनामध्ये ज्या भूमिका निभवतात त्या भूमिकेसाठी मानववंशशास्त्राय परीक्षणाला पननिर्देशित करते.

५.३.३.६ निष्कर्ष:- थोडक्यात ब्राऊन चे सामाजिक व्यवस्थेसंबंधी प्रकाशवादांमध्ये अतिशय महत्त्वाचे योगदान असून सामाजिक रचना आणि कार्याच्या विश्लेषणाने मानवांचे शास्त्रीय मानवी जीवनाच्या संस्थेकडे आणि समाजाच्या देखभाल आणि पुनर्वस्थानात अशा संस्थेची भूमिका अतिशय महत्त्वाची आहे असे निर्दर्शित केले जाते.

५.४. मालिनोव्स्की आणि रेडक्लीफ-ब्राऊन यांच्यातील तुलना

मेलिनोव्स्की यांनी वैयक्तिक गरजेवर भर दिला तर ब्राऊन यांनी सामाजिक एकत्रीकरण आणि एकीकरणासाठी विशेषतः त्यांची गरज या सामाजिक रचनेच्या संदर्भात घटना स्पष्ट केली. मेलिनोव्स्की यांच्यासाठी संस्कृती ही एक साधन होते ज्याद्वारे मानवी गरज भागविली जात असे ब्राऊन हे वैयक्तिक कार्य करण्याऐवजी सामाजिक कार्यावर अधिक भर देतात. मेलिनोव्स्की यांची अध्ययन पद्धती विस्तृत क्षेत्रावर आधारित होती तर ब्राऊन यांच्या विविध सांस्कृतिक आणि समाजाच्या तुलनात्मक अभ्यासावर अधिक विश्वास होता.

मेलिनोवस्की आणि ब्राऊन या दोघांच्या सुरुवातीच्या लेखनामध्ये बरेच साम्य होते कारण दोघेही डरखीमच्या प्रभावाखाली होते परंतु नंतर

नातेसंबंधातील शास्त्रीय अभ्यास आणि संरचनात्मक प्रकार्यवाद

मेलिनोवस्की डरखीमच्या प्रभावापासून दूर झाले तर ब्राऊन दुर्खीमियन परंपरेला एकनिष्ठ राहिले.

५.५ सारांश

युरोपमध्ये उत्क्रांती विरोधी प्रतिक्रिया अमेरिकेप्रमाणे नाट्यमय नव्हती. परंतु १९३० च्या दशकात प्रसरणवादी आणि प्रकार्यवादी म्हणून ओळखले जाणारे विचारवंत यांच्यात स्पष्ट विभागणी उद्भवली सामाजिक विज्ञानातील प्रकार्यात्मकसांस्कृतिक व्यवस्था टिकून ठेवण्यासाठी संस्कृतीचा किंवा सामाजिक जीवनाचा काही भागांचा (कार्य)पैलू शोधतो. दोन ब्रिटिश मानववंशशास्त्रज्ञ ब्रोनिस्लो मेलिनोवस्की १८८४ ते १९४२ आर्मी आर्थर रेजिनाल्ड रॅडक्लीफ ब्राउन (१८९-१९५५) यांच्या संयुक्त विद्यमाने कार्यक्षमतेच्या दोन भिन्न वैचारिक पंथ निर्माण झाले. मेलिनोवस्की यांच्या कार्यक्षमतेची आवृत्ती अशी गृहीत धरती की सर्व सांस्कृतिक वैशिष्ट्ये समाजातील व्यक्तीच्या गरजा भागवितात. म्हणजेच ते गटाच्या सदस्यांची काही मूलभूत किंवा व्युत्पन्न गरज पूर्ण करतात. मूलभूत गरजांमध्ये पोषण, पुनरुत्पादन, शारीरिक आराम, सुरक्षा, विश्रांती, हालचाली आणि वाढ यांचा समावेश आहे. संस्कृतीचे काही पैलू या मूलभूत गरजा भागवतात आणि व्युत्पन्न केलेल्या गरजा पूर्ण करतात ज्याचे समाधान देखील केले पाहिजे.

उदाहरणार्थ अन्नाची मूलभूत गरज भागविणारी संस्कृतीची वैशिष्ट्ये खाद्यसंग्रह किंवा उत्पादनामध्ये सहकार्याची आवश्यकता वाढवतात. समाज यामधून राजकीय संघटना आणि सामाजिक नियंत्रणाचे प्रकार विकसित करतील व ज्या अवश्य सहकार्याची हमी देतील.

मेलिनोवस्की यांनी धर्म आणि जादू यासारख्या गोष्टी कशा स्पष्ट केल्या त्यांनी असे सुचविले की मानवाने नेहमीच निश्चित प्रमाणात आणि अनिश्चिततेने जीवन जगले असल्याने त्यांना स्थिरता आणि सातत्या आवश्यक असते. धर्म आणि जादू कार्य करीत आहेत. ज्या ज्या गरजा पूर्ण करतात. मेलिनोवस्की च्या विपरीत ब्राऊन यांच्या दृष्टिकोनाचे वर्णन करण्यासाठी वापरला जातो. विवाहाद्वारे संबंधित लोकांमध्ये वाढणाऱ्या तणावाचा सामना करण्यासाठी वेगवेगळ्या संस्था कसे कार्य करतात हे स्पष्ट करण्यासाठी ब्राऊन यांनी असे सुचविले की सामाजिक संस्थांनी दोन गोष्टी पैकी एक गोष्ट केली आहे ते कदाचित अशा लोकांशी समोरासमोर संवाद साधण्यास मनाई करतात असे कठोर नियम विकसित करू शकतात. उदाहरणार्थ एखाद्या माणसाला त्याच्या सासू पासून दूर ठेवणे आवश्यक असते ते सासरच्या लोकांमध्ये परस्पर अनादर छेडछाड करण्यास देखील परवानगी देऊ शकतात. ब्राऊन ने असे सुचवले की वेगवेगळ्या पिढ्यांच्या सासरच्या लोकांमधील दुर्लक्ष होण्याची शक्यता आहे तर त्याच पिढीतील सासरच्या लोकांमध्ये अनादर व छेडछाड होण्याची शक्यता आहे. टाळणे आणि छेडछाडी करणे या दोन्ही गोष्टी म्हणजे वास्तविक संघर्ष टाळण्यासाठी आणि सामाजिक संरचना टिकवून ठेवण्यात मदत करणारे आहेत. (अमेरिकन सासू विनोदामुळे तणावमुक्ती देखील होऊ शकते) मेलिनोवस्की च्या कार्यक्षमतेवर मोठा आक्षेप असा आहे की तो सहजपणे संस्कृती भिन्नतेसाठी जबाबदार नाही अन्नाची गरज

यासारख्या त्याने ओळखलेल्या बहुतेक गरजा सार्वत्रिक आहेत. जगण्यासाठी सर्व समाजाने त्यांच्याशी सामना केला पाहिजे तथापि जरी सर्व संस्था अन्नधान्यांमध्ये व्यस्त राहतात ते कार्यकारणी दृष्टिकोन आपल्याला सांगू शकत नाही. दुसऱ्या शब्दात कार्यपद्धती स्पष्टीकरण देत नाही की काही विशिष्ट सांस्कृतिक नमुन्याची आवश्यकता पूर्ण करण्यासाठी का उद्भवतात जी अनेक वैकल्पिक शक्यता द्वारे अगदी सहजपणे पूर्ण केली जाऊ शकते.

टीकात्मक मूल्यमापन:-

संरचनात्मक प्रकार्यवाद दृष्टिकोनाची एक मोठी समस्या अशी आहे की विशिष्ट प्रथा प्रत्यक्षात सामाजिक व्यवस्थेच्या देखभालीसाठी हातभार लावण्याच्या अर्थाने कार्यशील आहेत की नाही हे निश्चित करणे कठीण आहे जीवशास्त्रात एखाद्या प्राण्यांचे आरोग्य किंवा जीवनासाठी अवयव दान केलेल्या योगदानाचे मूल्यांकन काढून टाकले जाऊ शकते. परंतु या समुदायाच्या देखभालीसाठी हे गुणधर्म खरोखरच योगदान देत आहेत की नाही हे पाहण्यासाठी आपण एखाद्या समाजातून सांस्कृतिक वैशिष्ट्ये कमी करू शकत नाही हे समजण्यासारखे आहे की समाजातील काही प्रथा तटस्थ किंवा त्या देखरेखीसाठी हानिकारक असू शकतात. शिवाय आपण असे मानू शकत नाही की समाजातील सर्व रितीरिवाज केवळ त्या कारणास्तव कार्यरत आहेत कारण सध्या समाज कार्यरत आहे. जरी एखादी विशिष्ट प्रथा कार्यान्वित आहे की नाही हे आपण आकलन करण्यास सक्षम या प्रश्नावर ही सैद्धांतिक अभिमुक्ता अयशस्वी ठरली दिलेल्या समस्येचे फक्त एकच समाधान असणे आवश्यक नाही अनेक संभाव्य उपायापैकी एक का निवडले गेले हे आपण अद्याप स्पष्ट केले पाहिजेत.

५.६ प्रश्न

- १) नाट्यातील शास्त्रीय अभ्यासावर एक टीप लिहा.
- २) मेलिनोवस्की आणि रेजिनार्ल्ड रँडक्लीफ ब्राऊनच्या विशेष संदर्भसह संरचनात्मक प्रकार्यवाद स्पष्ट करा.

५.७ संदर्भ

Malinowski, B. (2007). Method and scope of anthropological fieldwork. Ethnographic fieldwork: An anthropological reader, 4-25.

<https://www.britannica.com/science/cultural-anthropology/Historical-development-of-cultural-anthropology> Comparative Method in Anthropology Edmund R. Leach

Ingold, T. (Ed.). (1996). Key Debates in Anthropology. London: Routledge, <https://doi.org/10.4324/9780203450956>

Barnard, A., & Spencer, J. (2010). Encyclopaedia of social and cultural anthropology. pg. 146, Routledge.

<https://www.encyclopedia.com/social-sciences-and-aw/anthropology-and-archaeology/anthropology-terms-and-concepts/anthropology#KVI.TheComparative Anthropology> Edmund R. Leach.

Frey, Rodney "Historical-Particularism exemplified by Franz Boas (1858-1942) University of Idaho. Accessed February 27, 2015. <http://www.webpages.uidaho.edu/rfhey/220histpart.htm>

Graber, Robert Bates, "Social Evolution In 21st Century Anthropology: A Reference Handbook, Vol. 1. edited by H. James Hirs, 576-585. Thousand Oaks, CA, SAGE Reference. 2010

Goldschmidt, Walter. 1966, Comparative Functionalism in Anthropological Theory. Berkeley University of California Press

Jarvie, I. C. 1973. Functionalism. Minneapolis. Burgess Publishing Company

Langness, LL. 1987. The Study of Culture-Revised Edition Novato, California, Chandler & Sharp Publishers, Inc.

Lesser, Alexander 1985: Functionalism in Social Anthropology In History, Evolution, and the Concept of Culture, Selected Papers by Alexander Lesser (ed) Sidney W. Mintz Cambridge. Cambridge University Press.

Malinowski, Bronislaw. 1922. Argonauts of the Western Pacific An Account of Native Enterprise and Adventure in the Archipelagoes of Melanesian New Guinea. New York. EP. Dutton & Co.

Malinowski, Bronislaw 1926. Myth in Primitive Psychology. New York. WW Norton & Company, Inc.

Malinowski, Bronislaw 1926. Crime and Custom in Savage Society New York: Harcourt, Brace & Company, Inc

Malinowski, Bronislaw. 1929 The Sexual Life of Savages in North-Western Melanesia, An Ethnographic Account of Courtship, Marriage and Family Life Among the Natives of Trobriand Islands, British New Guinea. New York: Harcourt House

संस्कृती आणि व्यक्तिमत्व

घटक रचना:

- ६.० उद्दिष्टे
- ६.१ संस्कृती आणि व्यक्तिमत्त्वाचा परिचय
 - ६.१.१ पद्धती
 - ६.१.२ विद्वान/ विद्याव्यासंगी
 - ६.१.३ रूथ बेनेडिक्ट
 - ६.१.४ मागरिट मीड
- ६.२ सारांश
- ६.३ प्रश्न
- ६.४ संदर्भ

६.० उद्दिष्टे

- संस्कृती आणि व्यक्तिमत्व याबद्दल पायाभूत बाबी समजण्यास विद्यार्थ्यांना मदत करणे.
- संस्कृती आणि व्यक्तिमत्व संदर्भातील मुख्य विचारवंताबद्दल जाणून घेणे.
- संस्कृतीचा इतिहास, संकल्पना आणि समाजासाठी त्यांचे महत्त्व जाणून घेणे.

६.१ संस्कृती आणि व्यक्तिमत्त्वाचा परिचय

सदर अध्ययन घटक दोन विषयविषयी चर्चा करतो. पहिला संस्कृती आणि व्यक्तिमत्व, मानववंश शास्त्रही एक महत्त्वाची शाळा परंपरा आहे. दुसरा विषय संस्कृती इतिहास नावाची संकल्पना आहे आता आपण प्रथम घटक लक्षात घेऊ. मानसशास्त्रीय मानववंशशास्त्र हे मानसशास्त्रातील महत्त्वाचे क्षेत्र असल्याने संस्कृती आणि व्यक्तिमत्त्वाची अभ्यास प्रणाली देखील महत्त्वाचे ठरते. त्यासाठी वेगवेगळ्या पद्धतीचा अवलंब केलेला आहे व्यक्तिमत्व आणि संस्कृती यांच्यातील परस्पर संबंध अभ्यासणे देखील महत्त्वाची ठरते. 1930 च्या दशकात या अभ्यास क्षेत्राचा अमेरिकेत उदय झाला. अध्ययनाची ही आंतरविद्या शाखीय क्षेत्र आहे.

६.१.१ पद्धती

संस्कृती आणि व्यक्तिमत्व अभ्यास पद्धती मानववंशशास्त्राच्या क्षेत्रात मानसशास्त्राच्या पद्धती लागू करतात. सखोल मुलाखती, भूमिका पालन, विस्तृतचरित्र, . वनजाती अध्ययन, सहभागी निरीक्षण दीर्घ कालावधीचा क्षेत्रभेट अशा अनेक पद्धती द्वारा संस्कृती आणि व्यक्तिमत्त्वाचा

अभ्यास आणि विद्वानाद्वारे केला गेला .कौटुंबिक भूमिकेचा अभ्यास आणि स्वप्न स्पष्टीकरणत या अभ्यास पद्धतीचा वापर होतो.

संस्कृती आणि व्यक्तिमत्व

६.१.२ विद्वान/ विद्यावासंगी

संस्कृती व्यक्तिमत्व अभ्यासामध्ये प्रामुख्याने फ्रांझ बोआस आणि क्रोबर या दोन विद्वानांच्या विद्याथर्यांचे वर्चस्व होते. या विचारधारेचे प्रणेते रुथ बेनेडिक्ट, मार्गारिट मीड,कोराड्बोईस,एडवर्ड सपीर, सिग्मण्ड फ्राईडसारखे इतर विद्वान आहे ज्यांनी मानववंशशास्त्रीय संकल्पना आणि मानसशास्त्राचे विलीनीकरण कार्य देखील केली आहे. उदाहरणार्थ टोटेम आणि टॅबू तथापि अनेक मानववंशशास्त्रज्ञांना त्यांच्या स्वतःच्या अध्ययन क्षेत्रात देखील फ्रायड यांच्या विचारांची चाचणी करण्याचा प्रयत्न केला आणि त्यांनी ते विचार नाकारले. या अध्ययन घटकात मार्गारिट मीड तथापि मानवंशशास्त्रज्ञांना त्यांना स्वतःच्या अध्ययन क्षेत्रात देखील फ्रायड यांच्या विचारांची चाचणी करण्याचा प्रयत्न केला आणि ते विचार नाकारले. या अध्ययन घटकात मार्गारिट मीड आणि रुथ बेनेडिक्ट या दोन महत्त्वपूर्ण विद्वानावर आपले लक्ष केंद्रित करणार आहोत.

६.१.३.रुथ बेनेडिक्ट

संस्कृतीचे नमुने/ प्रतिमाने (संस्कृतीचे वर्तन बंध): रुथ बेनेडिक्ट यांची एक महत्त्वाचे कार्य म्हणजे पॅटर्न ऑफ कल्चर(संस्कृतीचे वर्तन बंध) या पुस्तकात त्या असा इतिहास करतात की प्रत्येक संस्कृती एका वैश्वीक कालावधीच्या तुकड्यांमधून निवडते. ज्या काच वेळी एकत्र बसतात आणि एका विशिष्ट पात्र तयार करतात.अँपोलोनियनपुएब्लो इंडियन पॅरोनाईक डोबू आयलँडर आणि मेगालोमॅनियाक क्वाकिउटल तिच्या स्वतःच्या सोसायटीने चौथा चरित्र तयार केला. याचा तीव्र लोभ आणि अहंकार याच्यावर कठोर टीका करण्याचा विषय आहे. आणि ज्या व्यक्तीमध्ये हे अभाव आहेत. अशा व्यक्तीची असहिष्णुता आहे. पुस्तकाच्या शेवटच्या भागात त्यांनी विकृतीच्या सापेक्षतेचे अनुरूप विश्लेषण आणि अनुरूपतेवर कठोर मागणी लादण्याच्या माध्यमातून वीचलनाच्या निर्मितीचे विश्लेषण दिले आहे.

क्रायसँथेम आणि तलवार (The chrysanthemum and the Sword): हे पुस्तक उत्तम लेखन आणि मन वळविणारे असून राष्ट्रीय चरित्र अभ्यासाचे एक प्रतिमान आहे. बेनेडिक्टसाठी जपानने उच्च तालमेल समाजाचे उदाहरण ठेवले आहे. ज्या समाजात संस्था सुसंगतपणे एकत्रित होतात आणि व्यक्तिमत्व संस्कृतीशी जुळते.बेनेडिक्ट त्या पद्धतीचे संकेत देतात ज्याद्वारे अखंडता येते. वागणुकीचे तपशील वर्तन बंधाचा दबाव, आपत्य संगोपन पद्धती यातून सामाजिक संस्थांमध्ये व्यक्तीचे सामाजिक समाकलन होते.बेनेडिक्ट यांनी त्यांचे मानव जाती पद्धती शास्त्रीय महत्त्वचे तत्व राखले आहे या प्रकरणात जपान आणि अमेरिकेच्या विवादास्पद संस्कृतीचा प्रकाशमय समानतात आणता येईल ही तफावत स्पष्टीकरणात्मक होते. एक संस्कृती लाजणे चालते आणि दुसरी अपराधीपणे, अमेरिकेला शत्रू समजून घेण्यासाठी लिहिले गेलेले पुस्तक संस्कृतीच्या भावनात्मक विभागांना ओलांडून विद्याशाखीय अनुमान पलीकडे तुलनात्मक दृष्टिकोन स्थापित करते. बेनेडिक्ट आणि संस्कृती आणि व्यक्तिमत्व अभ्यासाचे इतर समर्थकांनी मानववंश शास्त्रज्ञाचे लक्ष सांकेतिक अर्थ आणि सांस्कृतिक वैशिष्ट्यांची भावनिक महत्त्व यावर निर्देशित करतात. जे आतापर्यंत प्रामुख्याने कार्यात्मक विश्लेषणाद्वारे मानले गेले होते त्याचवेळी त्यांनी मानसशास्त्रज्ञांना समज प्रेरणा

आणि शिकवण्याच्या सर्व प्रक्रियांमध्ये अपरिहार्य सांस्कृतिक घटकांचे अस्तित्व ओळखण्यास प्रवृत्त केले.

६.१.४ मागरिट मीड

मिड हे बालपण, पौगंडावस्था आणि लिंग यासारख्या विषयावरील क्षेत्र अभ्यासाच्या अग्रणी आहेत. सोबतच संस्कृती आणि व्यक्तिमत्व अभ्यासाच्या स्थापक आहेत. मीड ह्या ओशिनीयाच्या निरक्षर लोकांवर, मानसशास्त्र, संस्कृती, लैंगिक वर्तनाची सांस्कृतिक अट, नैसर्गिक चारित्र्य, सांस्कृतिक बदल यावर तिच्या अभ्यासासाठी प्रसिद्ध आहेत. त्यांनी केवळ महिलांचे हक्क, बाल संगोपन, लैंगिकता, नैतिकता, आण्विक प्रसार, वंशसंबंध, मादक पदार्थांचे गैरवर्तन, लोकसंख्या नियंत्रण, पर्यावरण प्रदूषण, आणि जागतिक भूक यासारख्या गंभीर विषयावर अनेकदा व्याख्याने दिली. सामोआ मधील वयात येणे, न्यू गिनियात वाढणे आणि आदिवासी समाजातील लिंग स्वभाव हा मागरिट मीड यांची काही महत्त्वपूर्ण कार्ये आहेत.

सामोआ मध्ये वयात येत आहे (Coming of Age in Samoa): हे पुस्तक मागरिट मीड महत्त्वपूर्ण कामना पैकी एक आहे. सामोनियाच्या तारु बेटावर असलेल्या 600 लोकांच्या गावात मिडनी तिचा अभ्यास सामोआच्या एका छोट्या गटांमध्ये केला. ९ आणि २० वर्षे वयोगटातील 68 तरुणींचा तिने अभ्यास केला. त्याचबरोबर वास्तव्य केले. निरीक्षण केले आणि मुलाखत घेतली आणि असा निष्कर्ष काढला की सामोआ मधील बालपणापासून प्रौढपणापर्यंत पर्यंत (वय) जाणे हे एक सहज संक्रमण होते. अमेरिकेतील तरुणांमधील चिंता किंवा पाहिले गोंधळ, भावनिक किंवा खोल भावनांचा अभाव आणि संघर्ष न्यूरोसिस आणि कठीण परिस्थितीचा मानसिक त्रासाने त्यांना ग्रासलेले नाही. किशोरानी लग्नाआधी अनेक साथीदारासोबत लैंगिक कृतीत व्यस्त राहिल्यास मानसिक दृष्ट्या निरोगी असतात. या प्रबंधाला समर्थन देणारे स्पष्ट उदाहरण या पुस्तकात दिले आहे. हे पुस्तक संशोधन केलेल्या अहवालापेक्षा बरीच काही होते. यामध्ये अंतदृष्टीपूर्वक मांडलेली प्रस्तावना "सामोआ मधील एक दिवस" वर एक लोकप्रिय अध्याय, सामोन संस्कृतीतून धडा घेणाऱ्या दोन लोकप्रिय समारोपाचा समावेश या पुस्तकात आहे. अमेरिकेतील पौगंडावस्थेतील अनुभव सुधारण्यासाठी मीड यांचे विचार उपयुक्त ठरू शकतात.

मीडच्या मृत्युनंतर सामोआच्या वर्णनाला डेरेक फ्रीमॅन यानी मागरिट मीड आणि सामोआ :द मेकिंग अँड अनमॉकिंग ऑफ अँथ्रोपोलॉजिक मिख (१९८३) या पुस्तकाद्वारे आव्हान दिली होती की मीडचे सामोआ संदर्भातील वर्णन सामोआची केवळ एक आवृत्ती आहे. अशाप्रकारे संस्कृती आणि व्यक्तिमत्व विचारक परंपरेने मानववंशशास्त्र क्षेत्रात महत्त्वपूर्ण योगदान दिले आहे.

तुमची प्रगती तपासा

१) मागरिट मीडचे कार्य थोडक्यात सांगा ?

संस्कृतीचा इतिहास

- **संस्कृती समजून घेणे:** संस्कृतीचा इतिहास जवळपास संबंधित संस्कृतीच्या माध्यमातून पुन्हा तयार केला अशा फ्रांझ बोआस यांच्या विद्यार्थ्यांमध्ये आणि प्रसार वाद्यांमध्ये ही कल्पना प्रमुख होती. जेकब व्बर्कहार्ट आणि जॉन हुइझिंगा, दोन संस्थापक व्यक्तिमत्व ही संस्कृती इतिहासाच्या स्थापनेची संबंधित असून दोन व्यक्ती आहेत. जरी संस्कृती आणि इतिहासावरील अभ्यास बराच काळ अस्तित्वात आहे तथापि या दोन वैयक्तिक वेगवेगळ्या विषयांमध्ये विलीन केल्यामुळे नवीन कल्पना आणि अभ्यासाची क्षेत्रे समोर आली आहेत. आता या दोन्ही घटकावर वैयक्तिकरित्या प्रथम नजर टाकूयात.

सामान्य व्यक्ती मधील संस्कृती दोन सोप्या श्रेणीशी असू शकते. प्रथम शेती एक प्रकारे अर्थ वाढ, सुपीकता, दुसरे म्हणजे प्रयोगशाळेत संवर्धन करणे ती पुन्हा वाढ दर्शविते तर, दुसऱ्या शब्दात सांगायचे तर संस्कृतीचे वैशिष्ट्य दीर्घकाळ आहे. संस्कृती ही जटिल संपूर्ण आहे. ज्यामध्ये ज्ञान, श्रद्धा, कला, कायदा, नैतिकता, प्रथा आणि समाजातील सदस्य म्हणून मनुष्याने मिळविलेल्या इतर कोणत्याही क्षमता आणि सवयी असतात.

- **इतिहास समजून घेणे:** कोणाचा इतिहास सारखे काही महत्त्वाचे प्रश्न उपस्थित केले जाऊ शकतात. तळापासून चा इतिहास की उच्च श्रेणी पासूनचा इतिहास? इतिहास दोन क्षेत्रांमधून पाहिला जाऊ शकतो. ज्यापैकी एक लिखित बाबतीत जतन अथवा नोंद केला जातो आणि दुसरा जो तोंडी स्वरूपात अस्तित्वात आहे. आजही अनेक कारणामुळे लेखी परंपरा तोंडीपरंपरेपेक्षा विश्वासहान्य म्हणून पाहिले जाते. इतिहासामध्ये बऱ्याच अडचणी आहेत ज्यात सामान्यतः शक्तिशाली लोकांनी बनविलेला आणि इतिहासाचे लेखन प्रायोजित म्हणजेच पैसे देऊन केलेले आहे. तर दिलेल्या लोकसंख्येविषयी ऐतिहासिक माहितीची सत्यता बऱ्याच बाबतीत पक्षपाती दिसून येते. इतिहासाची नोंद आणि संस्कृतीचे अस्तित्त्व हातात मिळते. उदाहरणार्थ चिन्हे, कलाकृती, भाषा आपल्याला सांस्कृतिक कालावधीच्या इतिहासाची चित्र देतात. त्यामुळे आपल्याला समाजाचे चित्र समजण्यास मदत होते तथापि बऱ्याच पिढ्यांमध्ये यात इतर घटकाचा समावेश आहे जो वसाहतवादी आहे किंवा प्रथम जगातील देश दुसऱ्या (भारत, आफ्रिका यासारख्या तृतीय जगातील देशांचा) मोठ्या प्रमाणात अभ्यास करत आहेत. ही पद्धत आजही आहे तिसऱ्या जगातील देशातील संशोधकही त्यांच्या स्वतःच्या भूमिबद्दल लिहित आहेत.

युरोपियन पाश्चिमात्य विद्वानांच्या योगदानास अनेक महत्त्वाच्या प्रथांचे दस्तऐवजीकरण करण्यास नकार देता येणार नाही, काही महत्त्वाच्या योगदानासारख्या परंपरे मध्ये जसे स्वॉन्थियर लोक संस्कृती, लोक धर्म आणि महाराष्ट्रीयन संस्कृतीतील घटक म्हणून तोंडी परंपरा देखील महत्त्वपूर्ण ठरते

भौतिक आणि अभौतिक संस्कृती आणि इतिहास: भौतिक आणि अभौतिक दोन्ही गोष्टी कडून संस्कृतीचा अभ्यास केला जाऊ शकतो. उदाहरणार्थ मौखिक कथा, नीतिसूत्री एक महत्त्वपूर्ण समृद्ध वारसा म्हणून कार्य करतात. वनस्पती, जीव, एखाद्या विशिष्ट वेळेची चिन्हे अशा अनेक गोष्टी बदल माहिती देतात. भौतिक संस्कृतीचे उदाहरण म्हणजे भांडी, दगडात नोंदलेली नोंदी, मंदिरे इत्यादी. उदाहरणार्थ आपण लेह लडाखला भेट दिली तर तेथे एक संग्रहालय आहे जिथे एकोणिसाव्या शतकातील मोमोसिमिंग) वाफवण्याची) भांडी आहे. हे भांडे आम्हाला हे समजण्यास मदत करते की मोमोज बऱ्याच काळापासून अस्तित्वात आहेत. वेगवेगळ्या भटक्या, रेशीम मार्गावरून फिरणाऱ्या व्यापाऱ्यांची छायाचित्रेही आहेत. पाणी वाहून घेण्यासाठी वापरलेल्या चामड्याच्या पिशव्या. प्राण्यांच्या चामड्यावर बनवलेली पर्स इत्यादी आज या सर्व परंपरा नष्ट झाल्या आहेत परंतु संस्कृतीच्या उत्क्रांतीच्या सौंदर्याचे ते वर्णन करतात. सांस्कृतिक इतिहासाचे दस्तऐवजीकरण करणे खूप आवश्यक आहे. कारण त्यामुळे आपल्या मुलांना ओळख, एकता, समंधता आणि वारसा याची भावना प्राप्त होते. बदलत्या जागतिकीकरणामध्ये हे आणखी महत्त्वाचे बनले आहे.

६.२ सारांश

या घटकांमध्ये आपण संस्कृती आणि व्यक्तिमत्व विचार परंपरा समजून घेत सुरुवात केली. रुथ बेनेडिक्ट आणि मार्गरेट मीड यांचे विचार परंपरा संबंधित महत्त्वाचे विचारवंत 1930 च्या दशकापासून या विचार परंपरेची सुरुवात झाली होती आणि त्याची लोकप्रियता 1960 आणि 1970 पर्यंत होती. अभ्यासकांच्या काही महत्त्वाच्या कार्यांचे, सामोआ मधील संस्कृती आणि पॅटर्न ऑफ कल्चर्स ही देखील होती. या अध्यायाचा दुसरा भाग म्हणजे संस्कृतीच्या इतिहासाविषयी संस्कृतीचा इतिहास आम्ही शेतीपासून ते प्रयोगशाळेतील संस्कृतीतून सुरू होणाऱ्या संस्कृतीची समज पाहिली. टेलरची संस्कृती व्याख्या आपण या अध्यायातही पाहिली. याव्यतिरिक्त आपण शिकलो की संस्कृतीचे महत्त्व कसे अस्तित्वात आहे. कारण ते एक अभिलेख, ऐतिहासिक पुरावे, समाज कसा वाढला आहे याचा पुरावा आणि एखाद्याचा किंवा स्वतःचा गट म्हणून कसा ओळखला जातो.

६.३ प्रश्न

- १) संस्कृती आणि व्यक्तिमत्व यांच्यातील संबंध स्पष्ट करा.
- २) संस्कृती म्हणजे काय ते सांगून संस्कृतीचे प्रकार स्पष्ट करा.

६.४ संदर्भ

<https://www.britannica.com/science/culture-and-personality-studies>

(2016) Culture and Personality obo in Anthropology dot
10.1093/obo/9780199766567-0144

Gordon, R. J. Lyons, II. & Lyons, A (Eds) (2010) Fifty key anthropologists
Routledge

<https://www.oxfordbibliographies.com/view/document/obo-9780199766567/obo-9780199766567-0014.sml>

<https://www.britannica.com/biography/Margaret-Mead>

https://www.newworldencyclopedia.org/entry/Margaret_Mead
Age in Samoa

Barnard, A., & Spencer, J. (1996). Encyclopedia of social and cultural
anthropology Taylor & Francis P. 889

संरचनावाद, ग्राम अभ्यास

घटक रचना:

- ७.० उद्दिष्टे
- ७.१ संरचनावाद
- ७.२ ग्राम अभ्यास
 - ७.२.१ परिचय
 - ७.२.२ गाव अभ्यासाचे महत्व
 - ७.२.३ थीम
 - ७.२.४ जात
 - ७.२.५ पद्धत
 - ७.२.६ अंतःविषय आणि वर्तमान काळ
- ७.३ सारांश
- ७.४ प्रश्न
- ७.५ संदर्भ

७.० उद्दिष्टे

वांशिक भाषा शास्त्राचे क्षेत्र समजून घेणे.

- वंशिक भाषाशास्त्राचे महत्व आणि सांस्कृतिक आणि मानववंशशास्त्रातील त्याची भूमिका जाणून घेणे.
- ग्राम अभ्यासाची पार्श्वभूमी शोधणे.
- सुरुवातीपासून भारतातील ग्राम अभ्यासाच्या वाढीबद्दल जाणून घेणे.

७.१ संरचनावाद

पेटिट १९७५ नुसार संरचनावाद कोणत्याही सेमीऑलॉजिकल अभ्यास, अर्थाच्या निर्मिती आणि आकलनाशी संबंधित कोणत्याही अभ्यासाचे आयोजन आणि दिशा देण्यासाठी एक अभ्यास वर्ग प्रदान करण्याचा दावा करतो. ही विचारसरणी अनेक सिद्धांत कार आणि विद्वानांच्या माध्यमातून विकसित झाली आहे आणि त्यामुळे ती समाजशास्त्रीय व मानववंशशास्त्रीय अभ्यासामध्य उपलब्ध असल्याने ती अतिशय गुंतागुंतीची बनली आहे. हे समजून घेणे महत्त्वाचे आहे की हे नीटनेटके नाही आणि त्यामुळे ते अच्छादित होण्याची शक्यता आहे. संरचनावादाच्या भौतिक खात्यामध्ये ते चेतनेच्या कोणत्याही तत्त्वज्ञानाचा

कट्टर शत्रू म्हणून चित्रित केले जाते. म्हणून घटनाशास्त्र, चेतना ज्या पद्धतीने जग बनवते त्याचा अभ्यास संरचनात्मक प्रक्रियावादामध्ये केला जातो. बर्नार्ड आणि स्पेन्सर यांच्या मते संरचनात्मक प्रकार्यावाद आणि संरचनावाद यांच्या प्रभावाखाली भौतिक संस्कृती हा बहुतांश सामाजिक सांस्कृतिक मानववंशशास्त्राच्या गंभीर स्वरूपाचा केंद्रबिंदू बनला होता. लेक्ते १९९४ मध्ये यांनी ठळकपणे सांगितल्याप्रमाणे मार्सेल मास किंवा जॉर्जेस यांच्या कार्यासह संरचनावादी चळवळीला गती आली होती. हे देखील सांगितले गेले आहे की संरचनात्मक दृष्टिकोनाचे दोन पैलू वेगळे आहेत.

- १) संस्कृती आणि समाज समजून घेण्यासाठी भिन्न संबंध ही गुरुकिल्ली आहे हे ओळखणे
- २) परिणामी, रचना या संबंधाच्या प्राप्ती पूर्वी नाही. मानवी विचारांच्या जागतिक स्वरूपावर भर देऊन, तत्त्वज्ञानाच्या परंपरेतील एक वैश्विक तत्त्वज्ञान म्हणून संरचनात्मकवादाला सहज पाहता येत असले तरी, ते बोआशियन प्रसारवादाची आवृत्ती म्हणून देखील पाहिले जाऊ शकते.

संरचनावाद ही नावाच्या संचाशी अधिक संबंधित आहे. लेव्ही-स्ट्रॉस, अल्फ्रेडस मायकेल फुको आणि लेखन स्पष्टपणे परिभाषित सिद्धांताची संबंधित आहेत हे खरंच आहे की या विचारवंतांमध्ये बरेच फरक आहेत आणि प्रत्येकाने आपल्या पद्धतीने संरचनावादाच्या मूलभूत कल्पना विकसित केल्या आहेत. तथापि संरचनावादाच्या केंद्रस्थानी एक मूलभूत थीम आहे आणि मुख्यत्वे लेव्हिस्ट्रॉसच्या कार्यातून ही थीम आली आहे.

लेव्हीस्ट्रॉसच्या संरचनावादाने युरोपियन वंशिकतेचे दरवाजे पुन्हा उघडले, न्यूयॉर्क शहरातील न्यू स्कूल ऑफ सोशल रिसर्च मधून जिथे त्यांनी युद्धकाळातील वनवास घालवला, लेव्हिस्ट्रॉस यांनी संरचनावादी चळवळ सुरू केली जी १९५० आणि १९६० च्या दशकाच्या सुरुवातीस प्रगतिशील स्वरूपात होती आणि प्रभावशील होती. संरचनावादासाठी मानवी जगाला समजून घेण्याचा कोणताही प्रयत्न सकारात्मकता आणि मानवतावाद या दृष्टीच्या अभेद्य विरोधावर आधारित असला पाहिजे ज्याला वास्तविकतेपासून स्वतंत्र असलेले वास्तविकेच्या अस्तित्वावर भोळ्या विश्वासाने चिन्हांकित केले आहे. मानवी भीती किंवा मानवतेच्या अस्तित्वात जी स्वतःची जग निर्माण करू शकते.

लुई पियरे अल्फ्रेडस, एक फ्रेंच मार्क्सवादी तत्त्वज्ञ, संरचनात्मक मार्क्सवादी म्हणूनही प्रसिद्ध होते. इनसायक्लोपीडिया ब्रिटानिका नुसार अल्फ्रेडससाठी, ऐतिहासिक बदल उद्दिष्ट घटकावर अवलंबून असतात जसे की शक्ती आणि उत्पादन संबंध मधील संबंध चेतनाचे प्रश्न नेहमीच दुय्यम महत्त्वाचे होते. मार्च मधील ऐतिहासिक विषयावरील ऐतिहासिक प्रक्रियेवर त्यांनी दिलेला भर फ्रेंच संरचनावादी लेव्ही स्ट्रॉस रोलँड बार्थेस (१९१५-१९८०), मायकेल फुको जॉन लेकेन यांच्या प्रयत्नांना पूरक ठरला. अस्तित्वात्मक घटना शास्त्राच्या व्यक्तीवादी प्रतिमानावर विजय मिळविला जिनपॉल आणि मॉरिस पॉन्टी यांनी प्रतिनिधित्व केले.

लेव्हिस्ट्रॉस यांनी जवळजवळ एकट्याने संरचनावादाच्या क्षेत्राची स्थापना केली. संस्कृतीप्रथम आणि होती या गृहीतकाने त्यांनी सुरुवात केली.

सर्वात महत्त्वाचे म्हणजे मनाचे उत्पादन सर्व मानवी मेंदू जैविकदृष्ट्या समान असल्याने संस्कृतीमध्ये खोलवर बसलेले समानता असणे आवश्यक आहे, असे त्यांचे म्हणणे होते. मानववंशशास्त्रासाठी त्यांनी ठेवलेले ध्येय म्हणजे मानवी आकलन शक्तीची मूलभूत रचना, मानवी विचारांचे मूळ नमुने शोधणे जे वर्तमान आणि ऐतिहासिक संस्कृतीच्या विविधतेची निर्मिती करते. या शोधाचा पाठपुरावा करताना त्यांनी आपली कारकीर्द नातेसंबंध मिथक आणि धर्म यांच्या क्रॉस- सांस्कृतिकतेचा अभ्यास आयोजित करण्यात घालवली आहे.

लेव्हिस्ट्रॉस हे १९६० आणि ७० च्या दशकात संरचनावादाच्या तीव्र लोकप्रियतेमुळे गुड झाले होते. लेव्हिस्ट्रॉस आणि जीन पॉल सार्त्र यांच्यातील शाब्दिक भांडणामुळे तीव्रतेचा एक भाग तयार झाला हा वाद द सेव्हज (लेव्हिस्ट्रॉस १९६६) च्या शेवटच्या अध्यायात सुरू झाला परंतु बौद्धिक जर्नलच्या पृष्ठावर पटकन पसरला आणि व्यक्तिमत्व सत्ताधारी विचारप्रणाली म्हणून अस्तित्व वाद आणि संरचनावाद यांच्यातील संघर्ष (मूर २००४)

लेविस टॉसच्या कार्याचे परीक्षण केल्याने केवळ या अर्थाने संरचनावादाच्या पायावर आपले लक्ष वेधण्याचा फायदा आहे. त्याचे आणखी दोन फायदे प्रथमता अलतूसर लॅकन आणि फुको यांचे कार्य बहुदा अत्यंत संधीगंध असते जर अस्पष्ट नसले तरी ते अत्यंत व्यापक सामान्यकरणांनी भरलेले असते ज्यामुळे त्यांचे दावे कमी करणे फार कठीण जाते. या उलट लेव्हिस्ट्रॉस ने विशिष्ट प्रतीकात्मक प्रणालीच्या परीक्षणात संरचनावादी दृष्टिकोन विकसित केला सर्व नातेसंबंध आणि मीठ का पेक्षा जे दावे त्यांचे ठोस आणि विशिष्ट आणि तर्कसंगत मूल्यमापनासाठी योग्य बनतात. नातेसंबंधाच्या त्यांच्या संरचनात्मक दृष्टिकोनांतर मागील विभागात पाहिल्याप्रमाणे लेव्हिस्ट्रॉस यांनी आपल्या संरचनेचा शोध विस्तारित केला. मूर २००४ नोट्स मिथकाच्या अभ्यासाकडे वळल्या कारण पौराणिक विचारांचे घटक नियम आणि संकल्पना यांच्यात अभ्यास १९६६ मध्ये केला दोन्ही ठोस परिस्थिती आणि ते ज्या संकल्पना संदर्भित करतात त्यावर अवलंबून राहून पौराणिक विचारसरचित संच तयार करतो इतर संरचित संचासह थेट नाही परंतु अनुभवाच्या शक्यता आणि टोकाचा वापर करून एकेकाळी जे सामाजिक प्रवचन होते त्यांच्या ढिगान्यातून वैचारिक किल्ले तयार करतात. लेव्हिस्ट्रॉस साठी जर पौराणिक कथांमध्ये मूलभूत बेशुद्ध रचना आढळल्या तर ते मूलभूत मानसिक संरचनांचे अस्तित्व दर्शवू शकते जे सांस्कृतिक घटनांचे आयोजन श्रेणी प्रदान करतात .

तुमची प्रगती तपासा:

१. संरचनावाद म्हणजे काय?

७.२ ग्राम अध्ययन

७.२.१ प्रस्तावना

भारतात अजूनही लोकसंख्येच्या ७०% पेक्षा जास्त लोकसंख्या खेड्यामध्ये राहते. त्यामुळे खेड्यांचा अभ्यास करणे खूप महत्त्वाचे आहे. खेड्यांचा अभ्यास केल्याने भारतीय समाजाच्या संदर्भात विस्तारित दृष्टिकोन प्राप्त होईल. गावी ही भारतीय समाजाची जीवन वाहिनी आहे. बिटिले नमूद करतात की भारतीय गाव हे केवळ लोक राहत असलेल्या ठिकाणीच नाही तर अशी एक रचना आहे ज्यामध्ये भारतीय संस्कृतीची मूलभूत मूल्य प्रतिबिंबित होतात.

ब्रिटिश प्रशासक आणि धर्मप्रसारक युरोपियन आणि भारतीय बुद्धीजीवी यांच्या अभ्यासाचे काही प्रमुख विषय विविध प्रथा, परंपरा, मूल जाती आणि संयुक्त कुटुंबातील हिंदू प्रणाली गाव /आदिवासी समुदायाच्या अर्थव्यवस्था आणि सभ्यता यांचे मूल विकास आणि कार्य हे आहेत. देशावर राज्य करण्यासाठी वसाहत वाद्यांनी स्थानिक समाजाच्या प्रथा समजल्या पाहिजेत म्हणून त्यांनी कामाच्या अनुवादावर आर्थिक गुंतवणूक केली आहे. दुसऱ्या महायुद्धाच्या समाप्तीनंतर ग्रामीण अभ्यासाच्या परिस्थितीत अमुलाग्र बदल झाला. जेव्हा भारतीय सामाजिक मानवंश शास्त्रज्ञ परदेशात प्रशिक्षित झाले आणि त्यांच्या देशातील विविध भागातील खेड्यांचा पद्धतशीर अभ्यास करण्यास सुरुवात केली. (एम एन श्रीनिवास १.५.५) अशा विद्वानांच्या नियतकालिका मधून वादविवाद देखील झाले. भारतातील खेड्यात समाजशास्त्रीय वास्तव्य आहे की नाही अशा खेड्यात स्वतः संपूर्णपणे समाधानकारकपणे आकलन आणि कल्पना दिली जाऊ शकते आणि अशा एका गावाला समजून घेतल्यामुळे भारतीय संस्कृतीच्या विश्वाचे स्पष्टीकरण होते अशी चर्चा वेळोवेळी ग्राम अभ्यासाच्या संदर्भात समोर आली आहे.

तुमची प्रगती तपासा

१. भारतातील ग्राम अभ्यासाची पार्श्वभूमी थोडक्यात लिहा?

७.२.२ ग्रामअध्ययनाचे महत्त्व

दुबे यांनी ग्राम अभ्यासाचे महत्त्व विशद केले आहे. भारतीय उपखंडातल्या ग्रामीण समुदायांमध्ये बरीच सामान्य वैशिष्ट्य असल्याचे त्यांनी नमूद केले आहे. खेड्यांची वस्ती सामाजिक संघटनाची एकक म्हणून, नातलग, जाती आणि वर्गापेक्षा भिन्न एकता दर्शविते. प्रत्येक गाव एक स्वतंत्र अस्तित्व आहे. वेगवेगळ्या जाती आणि समुदाय खेड्यात राहतात आणि परस्पर दायित्वाच्या माध्यमातून आर्थिक, सामाजिक, धार्मिक, पद्धतीने एकत्र जोडले आहेत बाहेरील जगासाठी ते संपूर्ण समग्र म्हणजे एक सारखे दिसते.

७.२.३ मुख्य संकल्पना

१९५० आणि १९६० च्या दशकात जाती, संयुक्त कुटुंब आणि ग्रामीण समुदायाची सूक्ष्म स्तरीय अभ्यास, जात मुख्यतः संरचनात्मक कार्यात्मक आणि दृष्टिकोनातून पाहिले गेले होते. विवाह, कुटुंब आणि नातेसंबंध या क्षेत्रातही अभ्यास होतो. ग्रामीण अभ्यासस्तरीकरण आणि

गतिशीलता, संघबाजी आणि नेतृत्व जजमानी नातेसंबंध, ग्रामीण आणि शहरी समाजातील विवादास्पद वैशिष्ट्ये आणि बाह्य जगाशी जोडण्यावर लक्ष केंद्रित केले होते.

७.२.४ जातीय व्यवस्था

खेड्यांच्या अभ्यासाने जातीचे आणि स्थानांचे परिणामही समोर आणले. उदाहरणार्थ तामिळनाडू गावाच्या अभ्यासामध्ये बेटिले यांनी सांगितले की एका खेड्याच्या चौकटीत अभ्यास करणे शक्य आहे आणि त्या क्षेत्रात अनेक प्रकारचे सामाजिक संबंध आहेत उदाहरणार्थ ब्राह्मण, ब्राह्मण नसलेले आणि आदि- द्रविदास आणि जमीन मालक, भाडेकरू आणि शेतमजूर यांच्यातील संबंध याचा अभ्यास करता येतो.

७.२.५ पद्धतीशास्त्र

रिवर्स या अभ्यासाकांनी खेड्यातील छत्र कार्याचे महत्त्व स्पष्ट केले आहे . त्यांच्या मते त्यांनी केलेले क्षेत्र कार्य अध्ययनाचा एक विशिष्ट तुकडा असा होता ज्यामध्ये कामगार चार किंवा पाचशे लोकांच्या समुदायात एक वर्ष किंवा त्याहून अधिक काळ ते वावरले आणि कामगारांच्या जीवनाची संस्कृतीच्या प्रत्येक तपशिलाचा अभ्यास त्यांनी केला. ज्यामध्ये रिव्हर्स समाजातील प्रत्येक सदस्याला वैयक्तिकरित्या ओळखतात आणि ज्यामध्ये ते सामान्य कृत माहितीवर समाधानी झाले नाहीत. परंतु जीवनातील प्रत्येक वैशिष्ट्याच्या आणि प्रथेचा ठोस तपशिलाचा स्थानिक भाषेद्वारे त्यांनी अभ्यास केला. भारतीय खेड्यावरील समाजशास्त्रज्ञांनी कित्येक महत्त्वपूर्ण कामे केले आहेत. जशी की व्हिलेज इंडिया बाय मॅरियच, ग्रामीण समाजशास्त्र ए. आर. देसाई. एम .एन.श्रीनिवास भारतीय गाव, एस.सी. दुबे यांनी अनेक विद्यापीठातील समाजशास्त्रातील पदवी आणि पदव्युत्तर विभागातील विद्यार्थ्यांना क्षेत्र कार्याचे प्रशिक्षण देखील दिले होते.

आपली प्रगती तपासा

१) भारतातील ग्रामीण अभ्यासातील विविध मुख्य संकल्पना थोडक्यात लिहा.

२) ग्राम अभ्यासातील प्रमुख पद्धती सांगा?

७.२.६ आंतर विद्याशाखीयता आणि वर्तमान कालखंड

१९५० च्या दशकाच्या सुरुवातीला लोकसंख्या आणि कुटुंब नियोजन या क्षेत्रामध्ये संशोधनासाठी सरकार आणि इतर संस्था प्रोत्साहन आणि प्रायोजित तत्व देत आहेत. शहरी

आणि ग्रामीण समुदाय विकास, पंचायती राज शिक्षण अस्पृश्यता निर्मूलन, दुर्बल घटकांची अनुसूचित जाती, जमाती यांचा उत्कर्ष आणि मोठ्या प्रमाणात प्रकल्पामुळे, धरणे, औद्योगिक वसाहती, राजधानीची शहरी यामुळे प्रभावित लोकांचे पुनर्वसन या संदर्भातील धोरणे व कार्यक्रम ठरविण्यासाठी अध्ययन महत्त्वाचे आहे. समाजशास्त्रज्ञांच्या संशोधनातील वरील काही महत्त्वाचे क्षेत्र आहेत. भारतीय सामाजिक विज्ञान संशोधन परिषदेने आंतरविद्याशाखीय संशोधनात प्रोत्साहन आणि प्रायोजित्व दिले आहेत. १९७५ ते ७६ मध्ये अवकाश संशोधन संस्थेने सहा राज्यांच्या २० जिल्ह्यांमध्ये पसरलेल्या २३३० खेड्यांमध्ये एका वर्षाचा उपग्रह सूचना संदर्भातील दूरदर्शन माध्यमाद्वारे प्रयोग केला. अनुसूचित जाती आणि जमातीतील विद्यार्थ्यांच्या शैक्षणिक समस्यांचा देशव्यापी अभ्यास आयसीएसआर ने परयोजित केला होता.

७.३ सारांश

आधुनिक मानवंशी शास्त्रासाठी उत्क्रांती वादी सिद्धांत कारा पैकी सर्वात प्रभावशाली लुईस हेन्नी मॉर्गन होते. एकोणिसाव्या शतकातील इतर मानवंशी शास्त्रज्ञाने त्यांचे कार्य सामान्यता ग्रंथालय संशोधनावर आधारित असताना मॉर्गनने इरोक्वाँडिस आणि इतर मूळ अमेरिकन लोकांमध्ये फील्ड वर्क केले. मॉर्गनच्या सिद्धांताने अशा प्रकारे कुटुंबाच्या उत्क्रांतीसाठी एक यंत्रणा सुचवली तांत्रिक विकास आणि मालमत्तेच्या मालकीमध्ये सहवर्ती बदलामुळे नवीन नातेसंबंधाच्या विकासाचा चालना मिळाली मॉर्गन एगन आणि इतरांच्या प्रेरणेने उत्तर अमेरिकन भारतीय सामाजिक संस्थेने मानवंश शास्त्रज्ञांना मोहित करून ठेवले आहे. विशेषता मातृवंशीय समाज जरी संख्यात्मक दृष्ट्या आग्रगण्य नसले तरी त्याकडे लक्षणीय लक्ष वेधले गेले आहेत. इनसायक्लोपीडिया ब्रिटनच्या मते १९६० आणि ७० च्या दशकात स्त्रीवादी आणि मार्क्सवादी उदय हा पूर्वीच्या नातेसंबंधाच्या अभ्यासाचे वर्णन केलेले होते. अमेरिकन मार्क्सवादी स्त्रीवादी मानवंशशास्त्रज्ञ एलेनॉर लिक कॉक आणि इतरांनी वंश विज्ञानाच्या कथित सर्वांगीण पद्धती प्रत्यक्षात फक्त पुरुषाशी संबंधित होत्या, बहुतेकदा स्त्रियांच्या जीवनावरील बहुतेक किंवा सर्व माहिती वगळण्याच्या मर्यादेपर्यंत समोर आणले. मानव वंश शास्त्रीय अभ्यासात पुरुषाचे सापेक्ष अग्रभाग कमी स्वीकार्य बनले आणि स्त्रियांचे अनुभव यांच्यावर संशोधन विषय बनले. दरम्यान तथाकथित पारंपारिक आणि औद्योगिक समाजाचे भौतिपादी अभ्यास कुटुंबाच्या खाजगी घरगुती डोमेनचे राजकीय आणि आर्थिक परिणाम दर्शविण्यास सक्षम होते. मानवंशशास्त्रज्ञ लेव्हिस्ट्रॉस यांनी मानवंशी शास्त्रीय सिद्धांत आणि विसाव्या शतकातील बौद्धिक जीवनाच्या विकासामध्ये एक अद्वितीय स्थान व्यापले आहे. मानवंश शास्त्रात लेव्हिस्ट्रॉस यांना संरचनात्मक वादाचा संस्थापक म्हणून ओळखले जाते. हा दृष्टिकोन त्यांच्या कार्यात अद्वितीयपणे उदयास आला. द एलिमेंट्री स्ट्रक्चर्स ऑफ किंनशिप मध्ये लेव्हिस्ट्रॉस नातेसंबंध प्रणालीचा एक ज्ञानकोषीय सारांश प्रदान करतात परंतु एक मध्यवर्ती तीमवर लक्ष केंद्रित करतात नातेसंबंध प्रणाली महिलांच्या देवाण-घेवाणी बदल आहे संभाव्य जोडीदार आणि निषिद्ध जोडीदारांच्या श्रेणी परिभाषित करतात (मूर, २००४) आपल्या आणि जगामध्ये बेशुद्ध मध्यस्थी करणे वास्तविकता आणि व्यक्तिमत्त्वाचे दुहेरी भ्रम निर्माण करणे ही एक थीम आहे जी संरचनावाद व्याप्ती आणि भिन्नरचनाकारांच्या कार्यात त्या ऐवजी वेगवेगळ्या पद्धतीने विकसित केली जाते. निसर्ग वाद आणि मानवतावादाच्या नव सकारात्मक समालोचनाची पुनरावृत्ती करून अल्थुसरने संरचनावादी युक्तिवाद मुख्यत्वे ज्ञानशास्त्रीय दृष्टीने विकसित केले आहेत मायकेल फुको यांनी समकालीन

समाजाच्या वैचारिक ढोंगाच्या शाश्वत सापेक्षतावादी समालोचना ते विकसित केले गेले आहे. लॅकनने प्रार्झमच्या भाषिक आदर्शवादी पुनर्व्याख्याते विकसित केले गेले आहे. त्यामुळे संरचनावादाच्या सर्वसमावेशक गंभीर परीक्षणासाठी अनेक खंडाची आवश्यकता असते. तथापि या भिन्न भिन्नता ही एक सामान्य थीमची घडामोडी आहेत आणि ही एक थीम आहे जी किमान संरचनावादी स्वरूपात लेविस स्ट्रॉस यांच्या कार्यात सादर केली गेली. प्रकरणाचा दुसरा विभाग हा ग्राम अभ्यासाचा आहे. आजही आपली ७०% लोकसंख्या खेड्यामध्ये राहते. पूर्वीचा अभ्यास ब्रिटिशांनी त्यांच्या स्वतःच्या उद्देशाने प्रायोजित केले होते जेणेकरून त्यांना रुढी समजू शकतील. ज्या द्वारे ते लोकसंख्येवर राज्य करू शकत होते असे अनेक विद्वान होते ज्यांना सुरुवातीला प्रदेशात प्रशिक्षण देण्यात आले होते परंतु त्यांनी त्यांचे क्षेत्र कार्य चालू ठेवले आणि अनेक महत्त्वाच्या कामाचे दस्तऐवजीकरण केले. क्षत्रिय कार्य ही विद्वानांनी वापरली जाणारी पद्धत आहे. जात, लिंग, जमाती यासारख्या भारतीय समाजातील अनेक महत्त्वाच्या पैलूंचा आजही अभ्यास केला गेला आहे. भारत सरकार, आयसीएसएसआर अशा अभ्यासांना प्रायोजित करत आहे. भारतीय अंतराळ संशोधन संस्थेने २३० गावाचे निरीक्षण केले आहे यावरून आजही ग्राम अभ्यासाचे महत्त्व आपल्याला सर्वसाधारणपणे लक्षात येते कारण ते भारतीय समाजाचे सार आहे..

७.४ प्रश्न

- १) संरचनावाद विरुद्ध नातेसंबंध प्रणाली स्पष्ट करा.
- २) संरचनावादामध्ये लेव्हिस्ट्रॉसचे योगदान स्पष्ट करा?
- ३) मानववंशशास्त्रातील एक पद्धत म्हणून ग्राम अभ्यास स्पष्ट करा.

७.५ संदर्भ

Aaastert A (1984) Althusser and Structuralism The British Journal of Sociology 35(2), 272-296

Barnard A. & Spencer, J (2002) Encyclopedia of Social and Cultural Anthropology Taylor & Francis

Clarke, S. (1981) The Foundations of Structuralism-A CRITIQUE OF LEVI STRAUSS AND THE STRUCTURALIST MOVEMENT. Sussex: The Harvester Press.

Dube L (2000) Doing Kinship and Gender An Autobiographical Account Economics and Political Weekly 15(46) 4007-1047

Eisner, A W. (1972) An Outline of Structural Theory of cults Journal for the Scientific Study of Religion, 319-333

Fortes, M. (2017) Kinship and the Social Order. The Legacy of Lewis Henry Morgan Taylor & Francis,

Kronenfeld, D. B (1975) Kroeber v Radcliffe-Brown on Kinship Behaviour
The Fanti Test Case. *Man*, 10(2) 257-284

Lechte, J. (1994) FIFTY KEY CONTEMPORARY THINKERS From
structuralism to postmodernity London. Routledge.

McGee. R. 1. Aane Was L. (2017) Anthropological Theory An Introductory
History, Rowman & Littlefield

Moore J. D (2004) Visions of Culture An Introduction to Anthropological
Theories and Theorists AltaMira Press.

Population Reference Bureau

1996 Prospective Population Growth and Policy Options for India 1991-
2101 New York

Population Council. Agrawal, Binod C. JK Doshi, Victor Jesadaion, and
K.K. Verma 1977 Satellite instructional

Television Experiment: Social Evaluation-Impact on Adults, parts
Bengaluru Indian Space

Research Organization

Roddy. D. Narasimha (2012) Studying village society in india, "Review of
Agrarian Studies,

2, No.1:// [https:// www. Britannica. Com/ science/ culture-and-personality-
studies](https://www.britannica.com/science/culture-and-personality-studies)

2 (2016) Culture and Personality abo Antropology, doi 10.1093/obo-
9780199766567-0144

3 Gordon, RJ Lyons, H. & Lyom, A (Eds.). (2010) Fifty key anthropologists
Routledge

[https://www.ntblogographies.com/view/documem_obo_9780199764567/abo-
9780199066567-0014.xml](https://www.ntblogographies.com/view/documem_obo_9780199764567/abo-9780199066567-0014.xml)

[https://www.britannica.com/biography/Margaret-Mead.](https://www.britannica.com/biography/Margaret-Mead)

Barnard, A, and spencer, j (1996). Encyclopedia of social and cultural
anthropology .Taylor and Francis.P 889

मार्क्सवाद आणि मानववंशशास्त्र

घटक रचना:

- ८.० उद्दिष्टे
- ८.१ प्रस्तावना
- ८.२ मार्क्स आणि त्याचा प्रभाव
- ८.३ मार्क्सवाद आणि मानववंशशास्त्र
- ८.४ मार्क्सवाद आणि मानववंशशास्त्र आणि इतर क्षेत्रे
- ८.५ टीका
- ८.६ संशोधन कार्य: संस्कृतीवर्णन संशोधनासाठी मार्क्सवादी सिद्धांत लागू करणे
- ८.७ निष्कर्ष
- ८.८ प्रश्न
- ८.९ संदर्भ

८.० उद्दिष्टे (Objectives)

१. मार्क्सवाद आणि मानववंशशास्त्राचा प्रभाव समजून घेणे
२. मानववंशशास्त्राच्या महत्त्वाच्या कार्याबद्दल जाणून घेणे

८.१ प्रस्तावना (Introduction)

या प्रकरणात आपण मार्क्सवाद आणि मानववंशशास्त्र याविषयी जाणून घेणार आहोत. मार्क्सच्या लेखनाने मानववंशशास्त्रासह अनेक विषयांवर प्रभाव टाकला आहे. "मार्क्सवाद आणि मानववंशशास्त्र" हे मार्क्सवादी सिद्धांत आणि मानववंशशास्त्राचे क्षेत्र यांच्यातील व्यापक छेदनबिंदू आहेत. मार्क्सवाद आणि मानववंशशास्त्रामध्ये अनेक दृष्टिकोनांचा समावेश आहे, ज्याचा उपयोग मानववंशशास्त्रज्ञ चर्चा करण्यासाठी, टीका करण्यासाठी किंवा मार्क्सवादी संकल्पनांचा त्यांच्या योगदानाचा समावेश करण्यासाठी करू शकतात. यामध्ये राजकीय, आर्थिक आणि सामाजिक बदल अभ्यासांसह मानववंशशास्त्रीय चौकशीच्या विविध क्षेत्रांवर मार्क्सवादी विचारांचा प्रभाव समाविष्ट होऊ शकतो. आता पुढील प्रकरणामध्ये याचा तपशीलवार विचार करूया.

८.२ मार्क्स आणि त्याचा प्रभाव (Marx and his influence)

मार्क्स, एंगेल्स आणि त्यांच्या अनुयायांच्या लेखनाने मार्क्सवादी मानववंशशास्त्राला जन्म दिला. हे सामाजिक विज्ञानातील युरोकेंद्री दृष्टिकोन आणि युरो-अमेरिकन भांडवलशाहीच्या

वर्चस्वासाठी एक आव्हान आणि पर्याय म्हणून उदयास आले. शास्त्रीय आणि प्रबोधनकाळातील तत्त्वज्ञानाच्या मोठ्या प्रमाणावर वाचनाचा मार्क्सवर मोठा प्रभाव पडला. रचना आणि उत्पादन पद्धती यांच्यातील संबंधांबद्दल मार्क्सच्या आकलनावर रूसोच्या इतिहासावर जोर देण्यात आला आहे ज्याचा त्याने राजकीय दाव्यांना समर्थन किंवा विरोध केला होता.

मार्क्स देखील प्रामुख्याने हेगेलच्या कार्याने प्रभावित झाला होता, जो ऐतिहासिक काळातील समुदायावर आणि त्याच्या स्थानावर केंद्रित होता. त्यांचा दृष्टिकोन कांटच्या व्यक्तिरेखेवर भर देणाऱ्याच्या विरुद्ध होता. त्याच्या कारकिर्दीच्या मोठ्या भागासाठी, मार्क्स टीका करताना हेगेलच्या विचारणाचा आधार घेतात. सामाजिक परिवर्तन घडवून आणण्याच्या मानवजातीच्या क्षमतेवर आणि सत्तेच्या विरोधाभासी संरचना आणि सामाजिक समस्यांच्या मूळ कारणांमध्ये पद्धतशीर संशोधनाची आवश्यकता यावर मार्क्सचा खूप प्रभाव होता (१८०७ मध्ये प्रकाशित हेगेलचे स्पिरिटचे फेनोमेनॉलॉजी पहा). तथापि, हेगेलने सामाजिक परिवर्तनांच्या एका टेलिलॉजिकल सिद्धांताचा (उद्देश, शेवट, कारण शोधणे) प्रचार केला, जो मार्क्सने शेवटी आपल्या लेखनात नाकारला. तथापि, मार्क्सने डार्विनच्या द ओरिजिन ऑफ स्पीसीज (१८५९) पुस्तकाची निवड केली आहे या मार्क्सनी नैसर्गिक निवडीचा सिद्धांत स्व-स्पष्ट आणि नैसर्गिक जग त्यात मानवाची भूमिका समजून घेण्यासाठी अंतर्ज्ञानी म्हणून स्वीकारले.

८.३ मार्क्सवाद आणि मानववंशशास्त्र (Marxism and Anthropology)

मार्क्सवादी मानववंशशास्त्राचा पाया हा फ्रेडरिक एंगेल्स आणि कार्ल मार्क्स यांच्या तत्त्वज्ञानाच्या आधारे आहे, म्हणजे एकोणिसाव्या शतकातील दोन जर्मन विचारवंतांच्या कार्याचा समावेश आहे. जगभरातील विविध सभ्यतांचे संशोधन करण्यासाठी वापरल्या जाणाऱ्या सर्वात महत्त्वाच्या मानववंशशास्त्रीय कल्पनांपैकी एक म्हणजे मार्क्सवादी मानववंशशास्त्र होय. मार्क्सवादी मानववंशशास्त्र हे युरो-अमेरिकन भांडवलशाहीच्या वर्चस्वाची टीका म्हणून उदयास आले. या मार्क्सवादी विचारांच्या दोन प्राथमिक व्यक्ती मानल्या जातात. मार्क्सवादी मानववंशशास्त्रानुसार, भौतिक कारणे ही कोणत्याही संस्कृतीत किंवा समाजात सामाजिक क्रांतीचे प्राथमिक स्रोत आहेत. हे मूलतः अर्थशास्त्राचे ऐतिहासिक आकलन आहे. मार्क्स आणि फ्रेडरिक यांनी समाजव्यवस्थेतील उत्पादन शक्तींच्या भूमिकेवर जोर दिला.

सत्तेचे पैलू हे कोणत्याही आर्थिक व्यवस्थेचा पाया बनवतात, या गतिशीलतेचा परिणाम शेवटी वर्ग संघर्षात होतो, असा मार्क्सवादाचा मध्यवर्ती दावा होता. अशाप्रकारे, मार्क्सवादी मानववंशशास्त्र सामाजिक वर्ग, वर्गसंघर्ष, अर्थव्यवस्था, उत्पादन, वितरणाची साधने आणि विशिष्ट संस्कृतीत सामाजिक परिवर्तनासाठी हे घटक कसे योगदान देतात याचा शोध घेतात.

फ्रेंच मार्क्सवादी मानववंशशास्त्रज्ञांनी मार्क्सच्या अंतर्दृष्टी तसेच गैर-पाश्चात्य (बहुधा आफ्रिकन आणि पापुआन) समाजांवरील स्वतःचे संशोधन रेखाटून केंद्रीकृत राजकीय संस्थांशिवाय समुदायांच्या आकलनावर प्रश्नचिन्ह उपस्थित केले. मार्क्सच्या सरंजामशाहीपासून भांडवलशाहीकडे आणि भांडवलशाहीतून समाजवाद ते साम्यवादाकडे झालेल्या संक्रमणांवर

प्रामुख्याने लक्ष केंद्रित करण्याऐवजी, त्यांनी भौतिकवादाचा सिद्धांत आणि उत्पादन पद्धतीचे संरचनात्मक विश्लेषण विकसित करण्याचा प्रयत्न केला ज्याने अशा समाजांची चर्चा करताना विविध ऐतिहासिक टप्प्यांमधील संक्रमणांचे पुरेसे स्पष्टीकरण हे राजकीय संबंध याचे नातेसंबंध किंवा इतर पारंपारिक राज्याविरहित प्रकारांवर आधारित आहे.

एका लोकप्रिय मतानुसार, फ्रेंच मार्क्सवाद्यांनी मानववंशशास्त्रात दोन मुख्य दिशा घेतल्या: पहिल्याचे नेतृत्व तत्त्ववेत्ता लुई अल्थुसर (१९१८-१९९०) यांनी केले. भांडवलवादाचे त्यांचे स्पष्टीकरण, ज्याने "मार्क्सियन विश्लेषण" सर्व समाजांवर लागू करण्याचा प्रयत्न केला. अतिनिर्धारित" पद्धत; दुसरा मॉरिस गोडलियर (१९३४-१९३४) यांनी घेतला होता, जो स्वतः फ्रेंच रचनावादी क्लॉड लेव्ही-स्ट्रॉस (१९०८-१९०८) चा विद्यार्थी होता, ज्याने मार्क्सच्या कामाच्या निवडक समावेशास समर्थन दिले होते ज्याने भांडवलशाही नसलेल्या समाजांबाबत मार्क्सचे अनेक युक्तिवाद हा आर्थिक निर्धारवाद नाकारले होते.

१९६० च्या दशकात मार्क्सची कार्ये मानववंशशास्त्रातील एक प्रमुख व्यक्तिमत्व म्हणून तीन वेगवेगळ्या सामाजिक सैद्धांतिक संदर्भांमध्ये पुन्हा प्रकट झाली: प्रथम, भांडवलशाही आणि पूर्वभांडवलवादी सामाजिक स्वरूपांमधील संबंध दर्शविण्यासाठी (विशेषतः फ्रेंच मार्क्सवादी परंपरेच्या संदर्भात) याचा वापर केला गेला; दुसरे म्हणजे याचा उपयोग राजकारणातील कार्यपद्धती तपासण्यासाठी केला जात होता, ज्यामध्ये कल्पना आणि वर्ग कसे तयार झाले होते; आणि तिसरे म्हणजे, गैर-पश्चिमात्य संदर्भांमध्ये (विशेषतः सांस्कृतिक, पर्यावरणीय आणि राजकीय आर्थिक परंपरांच्या संदर्भात, विशेषतः युनायटेड स्टेट्समध्ये) भांडवलशाहीच्या प्रभावावर प्रश्नचिन्ह निर्माण करणे.

उत्पादनाच्या भांडवलशाही धोरणांचे विश्लेषण करण्याव्यतिरिक्त, मानववंशशास्त्रज्ञांनी १९८० पासून अनेक वंशविज्ञान तयार केले आहेत जे जागतिक संदर्भांमध्ये भांडवलशाही सत्ता आणि शिस्तीचे विश्लेषण करतात. विशेषतः औद्योगिक उत्पादन, महिला आणि शेतकरी यांच्यावरील शोषणाच्या क्षेत्रात समवेश होतो. कारखान्यांमध्ये काम करणाऱ्या मलेशियन महिलांबद्दल आयह्ला ओंग यांनी १९८७ चा शोधनिबंध आणि जून नॅशने बोलिव्हियातील टिन खाण कामगारांबद्दल केलेले १९७९ मधील संशोधन ही वंशविज्ञानाची दोन उल्लेखनीय उदाहरणे आहेत जी संघटना, कामगार बदल आणि परकेपणाबद्दलच्या प्रतिक्रिया स्पष्ट करतात.

१९८० च्या दशकापेक्षा कमी प्रमाणात मानववंशशास्त्रज्ञ हा आता मार्क्सवादी म्हणून ओळखू लागले आहेत. यामागे तीन घटक आहेत. प्रथम, मानववंशशास्त्रज्ञ सांस्कृतिक कल्पनेबद्दल व्यापक किंवा कायदेशीर प्रतिपादन करण्यास नाखूष आहेत कारण त्यांच्या अनुशासनाच्या मानववंशशास्त्राच्या वसाहती भूतकाळाशी संबंधित आहेत. दुसरे म्हणजे, इतर तथाकथित "ग्रँड नॅरेटिव्ह" पद्धतींप्रमाणेच, भांडवलवादाच्या जागतिक भूमिकेबद्दल त्यांच्या दृष्टिकोनातही मार्क्सवादी दृष्टिकोन अवाजवीपणे कार्यशील आणि अगदी वांशिक केंद्रीभूत असल्याची टीका केली गेली आहे. शेवटी, भांडवलशाही प्रभावांचे मोठे जागतिक जाळे समजून घेण्याच्या प्रयत्नात, मानववंशशास्त्रज्ञांनी जागतिकीकरणाचे अधिक आरामदायक संकेत स्वीकारलेले दिसते.

मार्क्सवाद आणि मानववंशशास्त्राशी संबंधित प्रख्यात लेखक (Prominent writers associated with Marxism and Anthropology)

आता आपण मार्क्सवाद आणि मानववंशशास्त्राशी संबंधित असलेल्या काही प्रमुख लेखकांचा शोध घेऊया

ब्लॉच, मॉरिस (१९३९): ब्रिटीश मानववंशशास्त्रज्ञ ब्लॉच हे मार्क्सवादी मानववंशशास्त्र आणि फ्रेंच मार्क्सवादाचे सुप्रसिद्ध वकील आहेत. ब्रिटीश सामाजिक मानववंशशास्त्रात फ्रेंच मार्क्सवाद पुन्हा जिवंत करण्यात महत्त्वाची भूमिका बजावल्याचा त्यांचा वारंवार उल्लेख केला जातो. ब्लॉचच्या कार्याने विचारधारा, आकलनशक्ती आणि भाषा यांना केंद्रस्थानी ठेवले आहे. हे संरचना असलेल्या प्रणालीमध्ये असमान उर्जा वितरणाचे चिन्हक म्हणून पाहिले जाते.

वुल्फ, एरिक (१९२३-१९९९):

ग्राम्सी, अँटोनियो (१८९१-१९३७): द्वितीय विश्वयुद्धापूर्वी एक प्रमुख मार्क्सवादी व्यक्ती आणि इटालियन कम्युनिस्ट यांनी वर्चस्वाची संकल्पना विकसित केली. त्यांना २० व्या शतकातील सर्वात प्रभावशाली मार्क्सवादी तत्त्वज्ञ म्हणून ओळखले जाते. ग्राम्सीच्या मते, सामाजिक परिवर्तनाचे मार्क्सवादी ध्येय मानवी इतिहासावर केंद्रित आहे. येथे, ग्राम्सी यांनी पारंपारिक मार्क्सवादाच्या भौतिकवादी चिंता आणि स्वतःच्या समाजवादी विचारांमध्ये फरक केला. क्रांती का झाली नाही हे स्पष्ट करण्यासाठी ग्राम्सीने सांस्कृतिक वर्चस्वाची कल्पना विकसित केली. मुसोलिनीच्या राजवटीत, ग्राम्सीला त्याच्या विश्वासासाठी तुरुंगात टाकण्यात आले आणि अखेरीस तुरुंगातील रुग्णालयात त्याचे निधन झाले.

अल्थुसर, लुई (१९१८-१९९०): १९६० च्या दशकात, अल्थुसर हे एक अत्यंत महत्त्वपूर्ण नव-मार्क्सवादी होते ज्यांनी मार्क्सवादाकडे संरचनावादी दृष्टीकोन आणला. अर्थशास्त्रातील मार्क्सवादाला संबोधित करताना, अल्थुसर फ्रेंच मार्क्सिस्ट स्कूल आणि स्ट्रुक्चरल मार्क्सिस्ट स्कूलच्या विरोधात गंभीर भूमिका स्वीकारण्यासाठी प्रसिद्ध होते, तसेच दोन्ही शाळांमधील महत्त्वपूर्ण सैद्धांतिक कल्पनांचा विवेकपूर्णपणे समावेश केला.

गोडेलियर, मॉरिस (१९३४): एक फ्रेंच अर्थशास्त्रज्ञ आणि मार्क्सवादी ज्यांनी आर्थिक मानववंशशास्त्राचे समर्थन केले. गोडेलियर हे मानववंशशास्त्राचे उत्कट समर्थक आहेत, जे संरचनावादी मार्क्सवादी तत्त्वज्ञान स्वीकारतात. त्यांचे संशोधन गैर-पाश्चिमात्य संस्कृतींच्या अधिरचना, पायाभूत सुविधा आणि उत्पादनाच्या प्रकारांमध्ये काय समाविष्ट आहे हे शोधण्यावर केंद्रित आहे. गोडेलियरवर विशिष्ट प्रकारच्या फ्रेंच मार्क्सवादाच्या विरोधकांनी गैर-पाश्चिमात्य लोकांच्या इतिहासावर भांडवलशाही व्यवस्था लादण्याचा प्रयत्न केल्याचा आरोप केला होता ज्यांचे समाज पूर्वी भांडवलशाही नव्हते.

महत्त्वाची लेखन (Important works)

प्राचीन समाज (१८७७): मानववंशशास्त्राच्या या मुख्य कार्यात, लुईस हेन्री मॉर्गन, भौतिक संस्कृतीच्या उत्क्रांतीबद्दल स्पष्टीकरण देण्यासाठी सामाजिक उत्क्रांतीवादी गृहितके वापरतात. या कार्याने मार्क्स आणि एंगेल्सवर प्रचंड प्रभाव पाडला कारण केंद्रीकृत

अर्थव्यवस्थेच्या विकासामध्ये भौतिक उत्पादनांची महत्त्वपूर्ण भूमिका आणि त्यानंतर खाजगी मालमत्तेवर येणारा जोर यावर प्रकाश टाकला. या निबंधाने नंतर एंगेल्सच्या कुटुंबाची उत्पत्ती, खाजगी मालमत्ता आणि राज्याचा पाया म्हणून काम केले.

द ओरिजिन ऑफ द फॅमिली, प्रायव्हेट प्रॉपर्टी अँड द स्टेट (१८८४): मानववंशशास्त्रातील एंगेल्सचे सर्वात महत्त्वाचे कार्य म्हणजे गुलामगिरी, सरंजामशाही, भांडवलशाही आणि शेवटी औद्योगिक साम्यवाद याद्वारे मानवजातीची उत्क्रांती, जी आधीच्या तीन वर्गांच्या पलीकडे जाईल.

द इव्होल्यूशन ऑफ कल्चर (१९५९): लेस्ली व्हाईट यांनी त्यांच्या सुप्रसिद्ध कार्यात संस्कृतीचे स्वरूप आणि भौतिक संस्कृतीची भूमिका यावर प्रबंध विकसित केला. व्हाईटने त्याच्या अध्यायात मांडलेल्या सैद्धांतिक चौकटीचे वर्णन केले आहे की संस्कृतीचे तांत्रिक घटक संस्कृतीच्या संरचनात्मक आणि वैचारिक घटकांना कसे जन्म देतात. त्यांनी साहित्य म्हणून त्यांची संस्कृतीची समज मार्क्सवादी आहे हे उघड आहे. तंत्रज्ञानाचा व्यक्तींवर कसा प्रभाव पडतो हे समजून घेऊन ते तांत्रिक क्षेत्रासाठी आहे.

मार्क्सवादी मानववंशशास्त्रातील दृष्टीकोन (१९७३): निबंधांच्या या संग्रहात, मॉरिस गोडेलियर यांनी पूर्वभांडवलवादी समाजांना मार्क्सवादी दृष्टिकोन कसा लागू होऊ शकतो याचा शोध घेतला. गोडेलियरने आर्थिक प्रणालींना ऐतिहासिकदृष्ट्या उत्पादन पद्धतींशी संबंधित मानले, ज्यामुळे त्याला संस्कृती आणि समाजाचे विविध पैलू पाहता आले. हे बहु-कार्यात्मक गुणधर्म म्हणून आर्थिक संक्रमणाशी जोडलेले होते.

क्रिटिकल मेडिकल एन्थ्रोपोलॉजी (१९९५): हान्स बेअर आणि मेरिल सिंगर यांनी वैद्यकीय संस्था सामाजिक शक्ती संरचनांचे प्रतिबिंब कसे दर्शवितात याचा तपास केला. आधुनिक वैद्यकीय प्रक्रिया आणि व्यापाराचे प्रतिनिधी आहेत असा युक्तिवाद करण्यासाठी सिंगर आणि बेअर वैयक्तिक, आर्थिक शक्ती आणि राजकीय संरचना यांचा छेदनबिंदू वापरतात. गंभीर वैद्यकीय मानववंशशास्त्र आरोग्य विषमतेच्या राजकीय अर्थव्यवस्थेचे बारकाईने परीक्षण करून मानवी हक्कांच्या या उल्लंघनांवर लक्ष केंद्रित करते.

तुमची प्रगती तपासा

१. मार्क्सवाद आणि मानववंशशास्त्राशी संबंधित दोन लेखक आणि त्यांच्या कार्याची चर्चा करा.

२. मार्क्सवादी मानववंशशास्त्राचा पाया कोणत्या विचारवंतांच्या कार्यात आहे?

४.४ मार्क्सवाद आणि मानववंशशास्त्र आणि इतर क्षेत्रे (Marxism and Anthropology and Other areas)

मानववंशशास्त्रातील मार्क्सवादाने मानववंशशास्त्रीय विचारांसाठी अनेक समस्या निर्माण केल्या आहेत. यामुळे भौतिकवाद आणि सांस्कृतिक पर्यावरणासह इतर पर्यायी मानववंशशास्त्रीय दृष्टिकोनांचा उदय झाला. संस्कृतीच्या तांत्रिक क्षेत्रावर अमेरिकन भौतिकवादावर लक्ष केंद्रित करून सांस्कृतिक संरचना आणि विचारसरणीच्या निर्मितीवर त्याचा प्रभाव, **लेस्ली व्हाईट** (१९००-१९७५) यांनी मार्क्सवादी दृष्टीकोन व्यक्त केला. व्हाईटने उत्पादनाच्या पद्धती, त्यांचे परस्परसंबंध आणि प्रबळ शक्ती गूढीकरणाद्वारे श्रम आणि उत्पादन नियंत्रित करण्याच्या पद्धतीमध्ये फरक केला (पीस, २००४).

ज्युलियन स्टीवर्ड (१९०२-१९७२) नावाचा दुसरा लेखक, जो सांस्कृतिक पर्यावरणशास्त्राचा पुरस्कर्ता होता, त्याने पर्यावरणाच्या संदर्भात मानवाच्या भौतिक चिंतेचा अभ्यास केला. मार्क्सने नेहमीच मानव हा निसर्गाचा एक भाग असल्याचा आग्रह धरला होता. हे लक्षात घेता, स्टीवर्डने संभाव्य उत्पादन प्रक्रिया आणि पर्यावरण यांच्यातील संबंधांचा शोध घेतला.

स्त्रीवादी मार्क्सवाद आणि मानववंशशास्त्र (Feminist Marxism and Anthropology)

स्त्रीवादी मानववंशशास्त्रावर मार्क्सवादाचा प्रभाव होता. यामुळे १९५६ मध्ये स्त्रीवादी उत्तर-मार्क्सवादाचा विकास झाला, ज्याची सुरुवात ज्युडिथ बटलरने केली होती. बटलरने भाषेचा वापर आणि सत्तेच्या पैलू मधील लैंगिक असमानता यांच्यातील संबंधांचा अभ्यास केला. लिंग, भाषा, लैंगिकता, वर्ग आणि सत्ता यांच्यातील संबंध देखील सॅली मॅककॉनेल-जिनेट (२००२) यांनी तपासले; जिथे तिने लिंग संघर्ष आणि सामाजिक एकता यामध्ये वापरलेल्या शब्दसंग्रहावर लक्ष केंद्रित केले.

एलेनॉर बर्क लीकॉक (१९२२-१९८७) (ELEANOR BURKE LEACOCK)

एलेनॉर बर्क लीकॉक (१९२२-१९८७) या अमेरिकन मानववंशशास्त्रातील अग्रगण्य मार्क्सवादी स्त्रीवादी होत्या. तिने मानववंशशास्त्रात योगदान दिले आहे. तिने जवळपास चाळीस वर्षे क्षेत्रकार्य पद्धतीचा वापर केले आहे, त्यांनी शिकारी, युरोपमधील लॅब्राडॉर मुलांच्या संगोपनाची अर्थव्यवस्था, शहरी अमेरिका आणि ग्रामीण झांबियामधील शैक्षणिक वांशिकता इत्यादी विविध विषयांचा समावेश केला आहे. लीकॉक हे मार्क्सवादी विश्लेषणात मूलगामी मानवी समाज आणि तज्ञ म्हणून ओळखले जातात. लीकॉकच्या कार्याचा केंद्रबिंदू हा तिचा असा युक्तिवाद होता की स्त्रियांची अधीनता हा भांडवलशाहीचा परिणाम आहे, लिंग भिन्नतेचे जन्मजात प्रतिबिंब नाही. या युक्तिवादाला तिने क्षेत्रीय कार्याद्वारे गोळा केलेल्या विविध पुराव्यांचे जोरदार समर्थन केले.

लीकॉकचे सैद्धांतिक योगदान अतिशय महत्त्वाचे होते. वांशिक वास्तव, विशेषतः स्त्रियांच्या स्थितीचे ऐतिहासिक परिवर्तन समजून घेण्यासाठी मार्क्सवादी दृष्टिकोन लागू करणाऱ्या त्या पहिल्या अमेरिकन मानववंशशास्त्रज्ञांपैकी एक होत्या. अमेरिकन मानववंशशास्त्रातील

उत्क्रांतीवादी विचारसरणीत तिने मोठे योगदान दिले, तथापि, ती भौतिकवादी दृष्टिकोनाची पुरस्कर्ता होती. मानववंशशास्त्राच्या क्षेत्रात तिचे मोठे योगदान असूनही, तिला अमेरिकन शैक्षणिक मानववंशशास्त्रातून वगळण्यात आले कारण ती एक स्त्री होती.

मालमत्ता, वसाहतवाद आणि मॉन्टॅग्नेस-नास्कपी-(PROPERTY, COLONIALISM, AND THE MONTAGNAIS-NASKAPI-)

१९१५ मध्ये, मानववंशशास्त्रीय फ्रँक स्पेकने दस्तऐवजीकरण केले होते की लॅब्राडोरच्या मॉन्टेग्नायस-नास्कपी बँडने प्रदेश ताब्यात घेतला, मूलतः खाजगी मालमत्तेची मालकी, शिकारी आणि गोळा करणाऱ्यांमध्ये अस्तित्वात असल्याचे दर्शविते की हा एक आदिवासी आर्थिक नमुना आहे. खाजगी जमीन मालकीच्या स्पेकच्या पुराव्याने मार्क्स आणि एंगेल्सच्या दाव्यांना विरोध केला. मार्क्स आणि एंगेल्सचा असा विश्वास होता की सामूहिक मालकी आणि खाजगी मालकी ही शिकार आणि एकत्रीकरणासाठी मूलभूत पाया आहे.

१९५० मध्ये, लीकॉक लॅब्राडोरच्या मॉन्टाग्नाईस-नास्कपी बँडसह वांशिक संशोधन करण्यासाठी लॅब्राडोरला गेली, तिने वंशावळीचे संशोधन केले त्यांनी शिकार क्षेत्रांचे मॅप केले. असे केल्याने ती शिकार अर्थव्यवस्थेतील ऐतिहासिक परिवर्तने आणि त्यांच्या मालमत्ता संबंधांची पुनर्रचना करू शकली. लीकॉकने निरीक्षण केले की फर व्यापाराने सुरु केलेल्या मालमत्तेतील संबंधांमधील बदलांमुळे वैयक्तिक मालकी निर्माण झाली. स्पेकने युक्तिवाद केल्याप्रमाणे ती आदिवासी आर्थिक संस्था नव्हती. तिच्या मोनोग्राफमध्ये, “द मॉन्टॅग्नेस हंटिंग टेरिटरी अँड द फर ट्रेड”, लीकॉक (१९५४) हा युक्तिवाद काळजीपूर्वक तयार करतात. तिच्या मोनोग्राफमध्ये मॉन्टाग्नाईस-नास्कपीच्या ऐतिहासिक बदलांचे दोन महत्त्वाचे मुद्दे आहेत ज्याने हे दाखवले की पारंपारिक गैर-पश्चिमी समाज स्थिर नसतात ते बदलतात. फर व्यापारामुळे झालेल्या परिवर्तनांवर तिने भर दिल्याने बदलाचे दोन आयाम ठळक झाले: मालमत्ता आणि लिंग संबंधांच्या बदलत्या संकल्पना स्पष्ट केल्या.

मार्क्सवाद आणि स्त्रीवाद- (MARXISM AND FEMINISM)

१९६० च्या दशकाच्या सुरुवातीस लीकॉकने वसाहती प्रभावित वर्ग आणि राज्य निर्मितीद्वारे समाजांच्या परिवर्तनावर लक्ष केंद्रित केले. वसाहतोत्तर काळात भांडवलशाही विकास लादणे किंवा प्रोत्साहन देणे त्यामुळे स्त्रियांच्या अधिकारात आणि स्वायत्ततेत होणारे बदल याकडे तिने विशेष लक्ष दिले.

तिचा मध्यवर्ती युक्तिवाद थेट तिच्या लॅब्राडोरमधील फील्ड अनुभवातून आला. तिने खालील निरीक्षणे केली:

१. **बाँड** - संघटित शिकार आणि अन्न गोळा करणाऱ्या सोसायट्या ज्यात सांप्रदायिक मालकी, समतावादी सामाजिक संबंध आणि गैर-श्रेणीबद्ध लैंगिक संबंध आहेत.
२. **वर्गीय समाजांच्या उत्क्रांती आणि भांडवलशाहीच्या** विकासामुळे नातेवाईक-आधारित समाजांमध्ये बदल घडून आले जे सांप्रदायिकरित्या मालमत्ता धारण करतात समाजांना सामाजिक प्रणालींमध्ये एकत्र करतात जे संसाधने आणि श्रम नियंत्रणासाठी स्पर्धा करणारे गट परिभाषित करतात.

विशेषतः भांडवलशाही व्यवस्थेचा विस्तार आणि जीवन उपयोगी उत्पादन आणि विनिमयाच्या निर्मितीमुळे उत्पादन आणि उत्पादनांवर सामाजिक नियंत्रणाची पुनर्रचना झाली - कार्ल मार्क्सने मांडलेला मुद्दा. शेवटी, स्त्रियांचे गौणत्व हा या आर्थिक बदलांचा अपरिहार्य परिणाम आहे. तिने नमूद केले की फर व्यापाराचा प्रसार आणि भांडवलशाहीच्या विस्तारामुळे स्त्रिया त्यांच्या श्रमावरील नियंत्रणापासून वंचित राहतात. तथापि, मॉंटग्नार्डसने इतर समाजांच्या तुलनेत स्त्रियांसाठी उच्च दर्जाचा आदर आणि स्वायत्तता राखली. लीकॉकने तिचे विश्लेषण लॅब्राडोरच्या पलीकडे विस्तारले. "समतावादी समाजातील महिलांची स्थिती: सामाजिक उत्क्रांतीचे परिणाम" या अत्यंत प्रभावशाली लेखात, लीकॉक (१९७८) यांनी दाखवले की बहुतेक पारंपारिक समाजांमध्ये स्त्रियांचा दर्जा निकृष्ट असल्याची 'मानवशास्त्रज्ञांची धारणा कशी खोटी आणि पूर्वाग्रहांवर आधारित होती. वसाहतवाद आणि भांडवलशाहीमुळे पारंपारिक समाजाच्या संस्कृतीचा विघटन आणि विध्वंस झाला यावर तिने भर दिला.

ई.बी. लीकॉकच्या कार्यामध्ये अनेक भिन्न विषय समाविष्ट आहेत, परंतु त्यांनी भूमिकेचा एक सामान्य संच दर्शविला:

१. तिने असा युक्तिवाद केला की स्त्रियांची अधीनता ही इतिहासाची निर्मिती आहे, सार्वत्रिक स्थिती नाही.
२. तिने वर्गीय समाजांच्या विकासामुळे आणि पाश्चात्य भांडवलशाहीच्या विस्तारामुळे झालेल्या ऐतिहासिक परिवर्तनांवर भर दिला, मानववंशशास्त्रज्ञांना इतर समाजांमधील "आदिवासी" पद्धती बदल त्यांच्या गृहितकांमध्ये सावध राहण्यास सांगितले.
३. शेवटी, लीकॉकने सांस्कृतिक नमुन्यांचा ऐतिहासिक संदर्भ मार्क्सवादी परंपरेत विलीन केला अशाप्रकारे, विद्वत्ता आणि सक्रियतेची एक अद्वितीय संस्था तयार केली.

मार्क्सवादाने पुरातत्वशास्त्रावर देखील परिणाम केला आहे, जो सामाजिक कृतीच्या मूर्त अवशेषांचा आणि मोठ्या प्रमाणावर स्त्रीवादी मानववंशशास्त्राचा अर्थ लावण्याशी संबंधित आहे. मार्क्सवादाकडे अनेक क्षेत्रांत दुर्लक्ष केले गेले आहे. अलीकडच्या काही वर्षांत त्याला एक कालबाह्य सैद्धांतिक नमुना म्हणून पाहिले जाते. परंतु मानववंशशास्त्र मार्क्सवाद वापरत आहे, कारण त्याचे समर्थक सहसा सामाजिक न्यायाचे समर्थक असतात. अलीकडच्या काळात "राजकीय अर्थव्यवस्था" हा शब्द नव-मार्क्सवादाच्या उदयाचे वैशिष्ट्य म्हणून वापरला जात आहे. आधुनिक राजकीय अर्थव्यवस्था मुख्यतः राजकीय प्रभावांमुळे निर्माण झालेल्या विविध सामाजिक आर्थिक वर्गांमधील ठोस असमानतेवर लक्ष केंद्रित करते.

वुल्फ, आंद्रे गुंडर फ्रँक (१९२९-२००५), इमॅन्युएल वॉलरस्टीन (१९३०-), आणि नोम चॉम्स्की (१९२८) यांचे योगदान हे मार्क्स आणि ग्राम्सी यांच्याकडून रेखाटताना, सर्व राजकीय अर्थव्यवस्था आणि वर्चस्वाशी संबंधित आहेत. बिल्डिंग अ न्यू बायोक्लचरल सिंथेसिस: मानवी जीवशास्त्रावर राजकीय-आर्थिक दृष्टीकोन प्रकाशित झाल्यापासून, जैवसांस्कृतिक मानववंशशास्त्रज्ञांना आरोग्य स्थिती, संसाधनांचा प्रवेश आणि वर्ग असमानता यांच्यातील संबंधांची जाणीव आहे. व्यापाराचे माध्यम म्हणून भाषेचा वापर भाषेच्या राजकीय अर्थव्यवस्थेच्या अभ्यासामध्ये समाविष्ट आहे, ज्याची लोकप्रियता वाढली आहे (इर्विन,

१९८९). मार्क्सचे चिरस्थायी योगदान म्हणजे जवळजवळ सर्व मानवी समुदायांवर वर्ग व्यवस्थेच्या व्यापक प्रभावांचे हे सखोल आकलन होय.

पर्यावरण मानववंशशास्त्र (Environmental Anthropology)

जागतिक भांडवलशाहीचा परिणाम म्हणून बाजारपेठा आणि अर्थव्यवस्था जागतिक स्तरावर विलीन झाल्या आहेत, वारंवार देशी संस्कृतींवर पाश्चात्य भांडवली मूल्ये लादत आहेत. या प्रक्रियेचा एक संभाव्य परिणाम म्हणजे स्वदेशी पद्धती, मूल्ये आणि उदरनिर्वाहाच्या साधनांचा न्हास करतात. मार्क्सवादी हे सांस्कृतिक साम्राज्यवादाचे एक प्रकार म्हणून टीका करतात ज्यामध्ये प्रबळ आर्थिक व्यवस्था आणि भांडवलवादी विचारसरणी दीर्घकाळ चालत आलेल्या सांस्कृतिक परंपरांवर उलथापालथ करतात. प्रादेशिक शेती आणि हस्तकला कालांतराने नाहीशी होऊ शकतात कारण, स्थानिक उत्पादक मोठ्या प्रमाणात उत्पादित केलेल्या वस्तूशी स्पर्धा करू शकत नाहीत. याव्यतिरिक्त, परदेशी वस्तू आणि तंत्रज्ञानावर अवलंबून राहण्यास प्रोत्साहन देऊन, यामुळे स्थानिक स्वायत्तता कमकुवत होऊ शकते.

शहरी मानववंशशास्त्र (Urban Anthropology)

नागरी मानववंशशास्त्र शहरीकरणाचा वर्ग आणि सामाजिक संबंधांवर होणाऱ्या परिणामांचे विश्लेषण करते.

शहरीकरणाने आर्थिक विकास घडवून आणला सोबतच शहरांमधील लोकांवर लक्ष केंद्रित केले, परिणामी वर्ग-आधारित सामाजिक स्तरीकरण झाले. मार्क्सवादी विश्लेषणाचा वापर गृहनिर्माण आणि शहरी विकासाचे नियमन करणारे कायदे समजून घेण्यासाठी केला गेला जे दोन्ही वर्गातील फरक हा खराब प्रतिबिंबित करतात. शहरांमधील जागेनुसार श्रीमंत आणि वंचित लोकसंख्येची भौतिक विभागणी हा वर्ग असमानता प्रकट करण्याचा एक मार्ग आहे. हे पृथक्करण, जे रोजगार, शिक्षण आणि संसाधनांच्या संधींवर परिणाम हा गरिबी आणि सामाजिक बहिष्काराचे चक्र विस्तृत करते.

८.५ टीका (Criticism)

सशक्त मानववंशशास्त्रीय अभिमुखता नसल्यामुळे आणि सर्वसाधारणपणे वांशिक किंवा संस्कृतीत फारसा रस न दाखवल्याबद्दल मार्क्सवादाचा कधीकधी निषेध केला जातो. मार्क्सवाद मर्यादित आहे कारण तो "संस्कृतीशी चिन्हे आणि अर्थांचा एक वेगळा आणि अपरिवर्तनीय क्रम म्हणून व्यवहार करू शकत नाही." एका समीक्षकानुसार मार्क्सवाद्यांनी स्वतः अनेकदा "मार्क्सवादी सिद्धांताच्या सामर्थ्य किंवा कमकुवतपणाचा योग्य रीतीने सामना न करता सामाजिक जीवनातील वर्ग आणि असमानतेच्या महत्त्वाविषयी अपरिचित मार्क्सवादी गृहितकांवर त्यांचे कार्य तयार केले आहे."

मार्क्सवादावर एक सामान्य टीका अशी आहे की त्यात परिभाषित उद्देश किंवा कार्यपद्धतीचा अभाव आहे; मार्क्सवादी इतर कल्पनांपेक्षा एकमेकांशी जास्त वाद घालतात. मार्क्सवादाला त्याच्या विचारसरणीच्या व्याख्याबद्दल टीकेचा सामना करावा लागला, जो कामगार वर्गाची दिशाभूल करण्यासाठी सत्ताधारी वर्गाने रचलेला कट म्हणून सादर करतो. मार्क्सवादावर पुढे अशी टीका देखील केली जाते की वर्गसंघर्ष नसताना वर्ग नसलेल्या समाजात "आदिम

साम्यवाद" कसा आणि का विकसित झाला हे स्पष्ट करण्यात तो अपयशी ठरला आहे. वेगवेगळ्या संस्कृती, कुटुंब, धर्म आणि जातीयतेने वर्गापेक्षा मजबूत संबंध कसे प्रस्थापित केले आहेत याचे कोणतेही स्पष्टीकरण नाही. स्वतंत्रपणे विचारात घेतल्यास, या टीकेला अर्थ प्राप्त होतो. तथापि, संस्कृतीचा कोणताही पैलू शून्यामध्ये अस्तित्वात नाही. नातेसंबंध, धर्म आणि वांशिकतेसह सामाजिक प्रणाली त्यांच्या सर्व घटकांमध्ये सामाजिक वर्गाद्वारे दर्शविले जाऊ शकते. दुसऱ्या शब्दांत मार्क्सवादावरही टीका केली आहे. मूल्याचा श्रम सिद्धांत ही अशी एक अभिव्यक्ती आहे जी सांगते की एकूण श्रम आणि भौतिक खर्च एखाद्या कार्याचे मूल्य निर्धारित करतात. ही संकल्पना असे गृहीत धरते की कामगार स्वेच्छेने सहकार्य करतात पण व्यवस्थापन खर्च किंवा कर्तव्ये समाविष्ट करत नाहीत. त्यामुळे भांडवलशाहीच्या वर्चस्वावर जास्त भर दिल्याबद्दल मार्क्सवादावर टीका केली जाते. मार्क्सचे मानववंशशास्त्र उत्पादन, गरज, मूल्य, सिमोटिक मध्यस्थी, शोषण, अलगाव, व्यक्तिपरक कृती आणि चेतनेची भूमिका आणि संपूर्णता म्हणून सामाजिक उत्पादन प्रणालीची संरचनात्मक वैशिष्ट्ये या व्यापक संकल्पनांवर आधारित आहे.

तुमची प्रगती तपासा

१. मार्क्सवाद आणि मानववंशशास्त्रावर विद्वानांनी केलेल्या एका टीकेची चर्चा करा.

२ पर्यावरण मानववंशशास्त्र आणि मार्क्सवाद यावर चर्चा करा.

८.६ संशोधन कार्य: संस्कृतीवर्णन संशोधनासाठी मार्क्सवादी सिद्धांत लागू करणे (Exercise: Applying Marxist Theory to Ethnographic Research)

या अभ्यासाचा उद्देश संस्कृतीवर्णन संशोधन आयोजित करताना मार्क्सवादी सिद्धांत समजून घेण्यास आणि लागू करण्यात मदत करणे हा आहे. फील्डवर्क करताना तुम्हाला निवडलेल्या समुदायातील आर्थिक संरचना, वर्ग संबंध आणि शक्ती गतिशीलता यावर लक्ष केंद्रित करावे लागेल.

सूचना:

१. **समुदाय निवडा (Select a community) :** तुमच्या अभ्यासासाठी समुदाय किंवा सांस्कृतिक गट निवडा. हे शहरी परिसर, इमारत किंवा झोपडपट्टी किंवा ग्रामीण गावातील विभाग किंवा व्यावसायिक गट असू शकते.
२. **आर्थिक संरचनांचे संशोधन करा (Research Economic Structures):** समाजातील आर्थिक संरचनांची तपासणी करा. खालील पैलूंचा विचार करा:
 - उत्पादन पद्धती आणि आर्थिक क्रियाकलाप
 - वर्ग संबंध आणि सामाजिक पदानुक्रम
 - संसाधने आणि संपत्तीचे वितरण
३. **सत्ता पैलूचे विश्लेषण करा (Analyze Power Dynamics):** समुदायातील सत्ता पैलू चे उपयोजन करा. आर्थिक घटक सामाजिक संबंधांवर कसा प्रभाव टाकतात हे समजून घेण्यावर लक्ष केंद्रित करा. मुख्य क्षेत्रे विचारात घ्या:
 - श्रम आणि रोजगाराचे प्रकार
 - राजकीय आणि आर्थिक संस्थांची भूमिका
 - वर्ग संघर्ष आणि प्रतिकार यांचे प्रकटीकरण
४. **व्यष्टी अध्ययन करा (Conduct a Case Study):** तुम्ही संकलित केलेली आर्थिक आणि सामाजिक माहिती एकत्रित करणारा व्यष्टी अध्ययन लिहा. तुमच्या व्यष्टी अध्ययन मध्ये हे समाविष्ट असावे:
 - **प्रस्तावना:** समुदायाची आणि तुमच्या अभ्यासाच्या उद्देशाची थोडक्यात ओळख करून द्या.
 - **आर्थिक विश्लेषण:** समुदायाच्या आर्थिक संरचना आणि वर्ग संबंधांचे तपशीलवार विश्लेषण प्रदान करा.
 - **सत्तेचे पैलू (Power Dynamics) :** मुख्य सत्ता पैलूचे वर्णन करा, सामाजिक संबंधांना आकार देण्यासाठी आर्थिक घटकांच्या भूमिकेवर जोर द्या.
 - **कुटुंबाच्या उत्पन्नाचा** त्यांच्या निर्णयांवर, करिअरवर, खाण्याच्या सवयींवर प्रभाव पडतो का हे देखील तुम्ही पाहू शकता.
 - **घरामध्ये आणि घराबाहेर** स्त्री आणि पुरुष भूमिका कशा वेगळ्या केल्या जातात हे देखील तुम्ही पाहू शकता.
 - **निष्कर्ष:** सांस्कृतिक पद्धती समजून घेण्यासाठी आर्थिक संदर्भ विचारात घेण्याच्या महत्त्वावर विचार करा. हा दृष्टिकोन मार्क्सवादी सिद्धांताशी कसा जुळतो यावर चर्चा करा.
५. **प्रतिबिंब (Reflection):** खालील प्रश्नांवर एक लहान प्रतिबिंब (३००-५०० शब्द) लिहा:

- तुम्ही अभ्यास केलेल्या समुदायाच्या सामाजिक संबंधांवर आर्थिक संरचनांचा कसा प्रभाव पडला?
- तुमच्या संशोधनात मार्क्सवादी सिद्धांत लागू करताना तुम्हाला कोणती आव्हाने आली?
- मानववंशशास्त्रीय संशोधनातील आर्थिक संदर्भाचे महत्त्व या अभ्यासामुळे तुमची समज कशी वाढली?
- एक व्यक्ती म्हणून या व्यायामाचा तुमच्यावर काय परिणाम होतो यावर चर्चा करा.

८.७ निष्कर्ष (Conclusion)

अशाप्रकारे, २० व्या शतकात आणि या सर्व टीका आणि मूलभूत त्रुटी असूनही, आर्थिक शक्ती समाजाला कसा आकार देत आहेत हे समजून घेण्याच्या दृष्टीने, मानववंशशास्त्रामध्ये मार्क्सवादाचा मोठा प्रभाव राहिला आहे. सर्व सभ्यतांमध्ये वर्ग संघर्ष आणि सामाजिक उत्क्रांतीबद्दल मानववंशशास्त्रीय विचारांमध्ये अनेक प्रश्न उपस्थित केले आहेत. आधुनिक वातावरणातील बदलांवर संशोधन करणाऱ्या मानववंशशास्त्रज्ञांसाठी एक प्रभावी धोरण म्हणजे ऐतिहासिक भौतिकवाद होय.

मार्क्सवादाचा मानववंशशास्त्रावर मोठा प्रभाव पडला आहे ज्याने शक्ती गतिशीलता, वर्ग संबंध आणि आर्थिक संरचनांच्या प्रिझमद्वारे समाजाकडे पाहण्याची चौकट दिली आहे.

आतापर्यंत तुम्ही मार्क्सवादी मानववंशशास्त्राचे ज्ञान घेतले आहे. मानववंशशास्त्रीय संशोधनातील मार्क्सवादी संकल्पनांच्या संदर्भात व्यावहारिक अनुभव मिळविण्यात तुम्हाला मदत करण्यासाठी खाली दिलेला स्वध्यान करा .

८.८ प्रश्न (Questions)

१. मार्क्सवादी प्रभावावर चर्चा करा
२. एलेनॉर बर्क लीकॉक यांनी चर्चा केल्याप्रमाणे मार्क्सवादी स्त्रीवादी मानववंशशास्त्रावर एक टीप लिहा
३. मार्क्सवाद आणि मानववंशशास्त्राशी संबंधित महत्त्वाच्या कामांची चर्चा करा
४. मार्क्सवाद आणि मानववंशशास्त्र यावर एक टीप लिहा

८.९ संदर्भ (References)

<https://www.encyclopedia.com/social-sciences/applied-and-social-sciences-magazines/marx-karl-impact-anthropology>

सांस्कृतिक मानवशास्त्रातील
अभिजात दृष्टिकोन

<https://ebooks.inflibnet.ac.in/antp10/chapter/marxism-in-anthropology/#:~:text=around%20the%20world.-,Marxist%20anthropology%20developed%20as%20a%20critique%20of%20the%20domination%20of,in%20any%20culture%20or%20society>

<https://anthropology.ua.edu/theory/marxist-anthropology/>

Marxist Anthropology by Sarah Morrow and Robert Lusteck

